

KII. 3813 LEVÉLTÁR

270 T. 72

Tóth Endre (1899-1970)

A Pápai Református Egyház története / írta Tóth Endre. - Pápa

Könyvnyomda, 1941. - 294 p. [4] t. föl.: ill.: 23 cm.

Kötött : 1500,- Ft

27:284.2(439.117Pápa)

284.2(439.117Pápa)

K.

PROTESTÁNS EGYHÁZ

PÁPA

LEVÉLTÁR

A PÁPAI
REFORMÁTUS EGYHÁZ
TÖRTÉNETE

IRTA

DR. TÓTH ENDRE

THEOL. TANÁR

Handwritten signature and date:
1941.

PÁPA, 1941

NYOMATOTT A FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDÁBAN

B E V E Z E T É S

A város a reformáció megindulásáig

Pápa város a legrégebbi időktől szerepel a történelemben. Vannak emlékek, amelyek arra mutatnak, hogy ameddig a történelem vissza tud tekinteni a múltba, ezen a helyen mindig lakott területet talál. A bronzkorszak emlékét néhány, a Kis-hegyen talált lelet őrzi. Az avarok idejéből való s régi nagy településre mutat az Urdombon feltárt sírmező. Későbbi korokból több szláv elnevezés alapján következtetni lehet szlovén telepések itt tartózkodására is.

A honfoglalás után Pápa fejedelmi birtok lesz, majd a királyság megalapítása után királyi birtok.

A középkorban a mai város területén két helység is áll. Egyik: »Bellerszeg« a Tapolca jobb partján, a város északi részén volt, amely a Pápa családról, mint földesúrtól kapta új s később mindkettőre használt nevét, a másik a Tapolca balpartján a mostani kertektől dél felé húzódott Zsemlier. Ennek birtokosai a 14. században a Garák voltak. A Hunyadiak korában már egyesül a két, addig sokat perlekedő helység s Hunyadi Mátyás a Szapolyaiaknak adja el az akkor már kiváltságos várost, akiknek a kezén van még a reformáció megindulásakor is.

Több történelmi esemény színhelye a város a középkorban. A legenda arról is beszél, hogy a koronát hozó Asztrik apát elé idáig jött el István király s itt mondta volna: »Ecce misit mihi coronam papa!« Valamint azt is tudni véli a legenda, hogy Imre herceg egy időben itt Pápán nevelkedett volna. E mesék világába tartozó legendák mellett azonban történelmi tény, hogy 1401-ben a siklósi várból szabaduló Zsigmond király Pápán tartott országgyűlést és ezen az országgyűlésen választották nádorrá a pápai földesurat, Gara Miklóst. Mátyás király egykori vadászháza, hova a bakonyi vadászatokból megpihenni tért, még ma is áll. A Szapolyaiak közül itt halt meg Szapolyai Imre s Szapolyai István nádor is. Itt nevelkedett maga Szapolyai János, a későbbi magyar király is. A Dózsa-féle parasztlázadás idején a lázadás

leverésében tevékeny részt vesz a város, amelynek 500 polgárait fegyverbe a várost fenyegető felkelők ellen.

Hogy *keresztyén* egyház mióta van Pápán, pontos adataink nincsenek róla, de a rendelkezésünkre állókról nyilvánvaló, hogy a térítés kezdetén kell annak eredetét keresnünk, — valószínű, hogy a szlovén település idejére is visszanyúl az. Tény az, hogy a XII. században már a zirci apátságnak vannak itt marmai, — röviddel később pedig a pápai plébános már főesperesi rangot visel. Smaragdus pápai főesperes nevét III. Honorius pápa 1225-ben II. Endréhez küldött levele őrizte meg. 1241-ben Pál pápai főesperes a tatárok elől menekülő IV. Béla királyt elkíséri a dalmát tengerpartra. A továbbiakban még jó néhány plébános neve ismeretes.

Bizonyára korán állt a *templom* is, bár pontos híradás csak 1467 óta van róla. Ezen templomon kívül adatok vannak még külön kápolnáról is.

Az *egyházi élet* már a középkorban is fejlett lehetett Pápán, aminek bizonyossága, hogy több szerzetesrend is letelepedett itt. Ezek közül a legjelentősebbek voltak a franciskánusok, akiket már 1461-ben le akart itt telepíteni Gara László, de akkor ennek a városi nemesek s maga a másik földesúr, Pápa is ellene mondott. De nem sokkal később, 1480 körül a Szapolyaiak kolostort építenek számukra s ettől kezdve igen nagy tevékenységet fejtenek ki itt a franciskánusok. Rajtuk kívül voltak egyéb szerzetesek is. Így olvasunk a ciszterciekről, akiknek a felsővárosban kápolnájuk is volt, valamint domokosrendi szerzetesekről is. Volt itt birtoka a pálosoknak s a karthausiaknak is.

Röviden összefoglalva: Pápa a reformáció megindulása előtt elég népes város, várral megerősített hely volt, ahol a katolikus egyházi élet — a hely jelentőségét emelve — igen fejlett.

További részletekbe bocsátkozni nem akarunk, — nem képezi feladatunkat.

I. PÁPA VÁROS REFORMÁCIÓJA

Az egyháztörténetírók véleménye

Korábbi egyháztörténeti feldolgozásokban — részletesen, vagy csak érintőleg — Pápa város reformációjáról nem olvasunk teljesen egybehangzó előadásokat.

Szatmárnémeti Mihály 1677-ben kiadott prédikációi előszavában azt írja, hogy Pápát Bálint pap reformálta 1531-ben. Ugyanezt írja Földes István is 1679-ben és Pápai Páriz Ferenc 1685-ben. A Bod Péter históriájában arról olvasunk, hogy Debrecen reformálására Bálint földesúr 1536-ban vitte el a maga papját Pápáról. Itt sem nevét, sem azt, hogy az illető Pápát reformálta-e s mikor, nem olvassuk. A *Historia Diplomatica*-ban 1522-re teszi az író Pápa reformálását. Későbbi korokban az egyház tagjai is többszöri kérvényezésekben 1526-ot veszik fel ennek kezdetéül. A pápai egyház legelső monográfia írója Tóth Ferenc 1808-ban kiadott munkájában 1522-ben állapítja meg a reformáció itteni kezdetét és pedig e szavakkal: »Török Bálint már 1522-ben az ő maga jószágaiban, nevezetesen Pápán a prot. vallást hirdette«. Ezt Bálint pap 1530-ra szerinte már el is végezte. Bálint papon kívül ellenőrizhetetlen adatokat olvashatunk arról is, hogy ő utána Dévai Biró Mátyás lett volna prédikátor Pápán. Ezzel kapcsolatban Révész Imre csak annyit ír, hogy »1538—1541 közé lehet tenni Dévainak a Nádasdy Tamás birtokain s általában a feldunai vidékeken véghezvitt s későbbi írók által emlegetett reformatori munkálkodását, de amelyek egykorú, sőt közelszerű adatok és bizonyságok által is igazolhatók nem lévén, csak sejtelmeként szerepelhetnek a történelem mezején«. Ifjabb Révész Imre Dévainak dunántúli szereplését 1535—36, 1538—40-es évekre teszi, s tartózkodása helyéül Nádasdy és Perényi birtokát jelöli meg.

E rövid s többkévesebb ellentmondást tartalmazó adatokból köztudatba ment át s részben hitelesnek ismertetett el, hogy Pápa városát Enyingi Török Bálint reformáltatta bizonyos Bálint nevű papjával 1531-ben, akit aztán innen 1536-ban Debrecen

reformálására vitt el — s aki után Pápán Dévai Biró Mátyás hirdette az evangéliumot.

Próbáljuk most már közelebbről megvizsgálni a kérdést. Beszéljünk a pápai egyházi helyzetről a reformáció korában, nézzük meg a város földesurait és azoknak hitbéli magatartását s vizsgáljuk meg az általános helyzetet, amiben Pápa élt ezidőtájt, és ami többé-kevésbé elhatározó befolyást gyakorolt a reformáció munkájára is.

Helyzet a reformáció korában

Mindenekelőtt állapítsuk meg azt, hogy az 1520-as években Pápán számos papi egyén végezte hivatását. Egyik oklevélben, mely 1520-ban kelt, olvassuk, hogy itt éltek: A Szent István első vértanú tiszteletére avatott megyés egyház bold. Szűz kápolnájának papja: Tarnóczy Lőrinc, Szent Katalin kápolnájáé: Imre, rajtok kívül pedig István, János és Pál misés papok is. De ezeken kívül számít a plébánia templom papja, 1524-ben Galgóczy Miklós főesperes. És itt voltak a ferencesek, akik pl. 1535-ben 21-en voltak s közülök 11 misés pap volt!

Tudjuk azt is, hogy az egyik pápai plébános Weliki Márk 1535-ben Pannonhalmára küldetett bizonyos számadások megvizsgálása ügyében s hogy 1542-ben Miklós nevű plébános volt itt, sőt — az esztergomi érsek még 1562-ben is meghívja szintára a pápai plébánost, de aki akkor nem jelent meg ott, valószínűleg mert már nem is működött Pápán.

A ferences pápai guardiánok egészen 1558-ig Pápán vannak, s egész 1556-ig háborítatlanul működnek a szerzetesek a városban s csak akkor kezdődik zaklatásuk, aminek kitörése következtében 1560-ban mennek el Pápáról!

Ezekkel a forrásokon alapuló adatokkal szemben nagyon meggyengül az értéke azoknak a közléseknek, melyek a reformáció korai megindulásáról s gyors befejezéséről szólnak.

Az egyházi élet szoros kapcsolatban van az iskolázással. E tekintetben már biztosabb nyomok mutatnak a reformációra. Pápán minden valószínűség szerint plébániai iskola működött a reformáció előtt. 1508-ból van adatunk arról, hogy az itteni iskolamester, Kajári István növendékei ekkor pestis miatt elszáledtek. Ez a Kajári István később győri kanonok lett s ez alapon gondolunk arra, hogy az iskola egyházi vezetés alatt állott. Való-

színű, hogy a jelzett időpontban nem sokáig szünetelt a tanítás. A járvány megszűntével újra virágzott az. Az iskoláról 1534-ből van újra adatunk, amikor Gyzdawith Péter volt annak a tanítója, aki magát »capellanus sed non papisticus«-nak írja, sőt egyik levelében arról is ír, hogy az iskolát »a régi szennyéből kivette«². Hogy az utóbbi a reformációra utal — aláírásából következtethető. Majd 1543-ból kapunk újabb adatot az iskoláról, amikor a pápai lutheránus iskolamester Györbe megy át ígét hirdetni s akit ott emiatt a püspök parancsára elfognak. Ezután jöideig nincs adatunk az iskoláról, vagy a tanítókról, de ennyi is elég ahhoz, hogy ne bizonytalankodjunk a tekintetben, hogy a reformálás Pápán valóban megkezdődött az 1530-as években!

A köztudat a reformálást Enyingi Török Bálintnak, mint a város földesurának tulajdonítja, aki azt Bálint nevű papjával vitette volna végbe.

Érdekes egyébként megfigyelni a történeti munkákban a tények beállítását. Amikor Enyingi Török Bálintról, mint a reformáció patrónusáról s Bálint papról, mint reformátorról van szó, a történeti előadások ezt leginkább abban a formában adják elő, hogy tulajdonképen Debrecen reformálásáról szólnak. Debrecen reformáltatta Enyingi Török Bálint — Bálint nevű papjával! Ezen van a hangsúly legtöbbször s csak mellékmondatban szerepel az, hogy Bálint papot Török Bálint Pápáról vitette oda. A történeti előadásból tehát csak annyi bizonyos, hogy Bálint papot Török Bálint 1536-ban Debrecen reformálására Pápáról vitte. Ebből szokták aztán levonni azt a kézenfekvő következtetést, hogy Pápa reformálását is Enyingi Török Bálint hajtatta végre — Bálint nevű papjával. Ez a következtetés azonban több részében nem helytálló. Azt a részét, ami 1536-ra a város reformálását befejezettnek tekinti, az egyházi élettel kapcsolatban előadott néhány adat is kellőképen megvilágítja, s ezekből teljesen bizonyos, hogy nem fejeződött be 1536-ra a reformálás. A másik rész a földesúr kérdése! E tekintetben egészen pontos adataink vannak, amelyekből határozottan megállapítható, hogy a reformálást nem végeztethette be 1536-ra Török Bálint, mert hiszen ő a várost csak 1535-ben kapja meg királyi adományként.

A földesurak

Mint említettük, a mohácsi vész idején a Szapolyai-család kezén volt a város s földesura Szapolyai János volt. Szapolyai és Ferdinánd királlyá választása után Pápa Ferdinánd kezébe jutott s természetesen Ferdinánd az ellenkirály birtokát, mint elfoglalt birtokot tekintette s azt még 1527-ben Thurzó Eleknek adományozta, aki előbb Mária királynő mellett, majd mindvégig Ferdinánd mellett hűségesen kitartott. Thurzó Elek volt a város földesura egészen 1535-ig, amikor Ferdinánd azt — kárpótolván Thurzót más birtokkal — Enyingi Török Bálintnak adományozza. Majd mikor Török Bálint János király pártjára állott, 1536-ban Szapolyai is neki adományozza a várost. Hivatalosan 1536-ban iktattatott be Török Bálint a pápai földesuraságba. Már ezek a számok is bizonyítják, hogy itt egy olyan reformálási akció, mely 1536-ban befejeztetett volna, Török Bálint részéről nem indulhatott meg 1531-ben, vagy előbb. Thurzó Elek földesurasága alatt megindulhatott a reformáció, — de bajosan a földesúr kezdeményezésére, vagy pártfogása alatt —, mert Thurzó talán sohasem tartózkodott Pápán. Nagy kiterjedésű felsőmagyarországi birtokai, országos tisztségei aligha is engedhették volna meg, hogy ő Pápán ezt a munkát végezhesse. Közismert, hogy még országos tisztségeit is felvidéki váraiban gyakorolta s onnan országos dolgokban is ritkán volt kimozdítható, — még ha egyébként nem is vitás, hogy Thurzó a reformáció tanait elfogadta. Egyetlen egy adat van birtokunkban arra nézve, hogy Pápával kapcsolatos működést fejtett volna ki s ez az, hogy 1535-ben a pannonthalmi számadások megvizsgálására küldi Weliki Márk pápai főesperest. Ez az adat viszont éppen nem a pápai reformálás mellett bizonyítana, mert bajosan tételezhető fel, hogy ha Pápán ekkor már nagyjából is meg erősödött volna a reformáció, itt akkor még kath. főesperes existálhatott volna, s ép oly kevéssé, hogy ha Thurzó végeztette volna Pápán a reformálást, — a még itt levő katolikus főesperest küldte volna ki bármilyen megbízatás teljesítésére is, hogy arról az elképzelhetetlen feltételezésről ne is szóljunk, mintha ez a főesperes talán a reformáció pártján állott volna! Ne feledjük, hogy éppen 1535-ben helyezik át Pápára a franciskánus theológiát! Egy olyan helyre, ahol a reformáció már győzelemre

jut s ahol esetleg az eddigi kath. főesperes a reformáció híve lenne — aligha vittek vagy vihettek volna szerzetesi főiskolát.

Továbbra is fenntartva annak lehetőségét, hogy a reformáció terjedt a városban már ezidőtájt, sem erőteljes lendületét, hasonlóképpen diadalra jutását — nem írhatjuk Thurzó Elek javára!

Mint mondtuk, 1536 januártól kezdve volt Enyingi Török Bálint Pápa város földesura. Ő róla általános vélekedés, hogy a reformációnak lelkes híve és pártfogója volt, valamint az volt felesége Pemflinger Katalin, az egykorú történetírók szerint, a lutherána nőoroszlán is. Nincs okunk rá, hogy Török Bálint reformációs hajlandóságát kétségbevonjuk. S ha vannak is adatok, amelyek szerint pl. az 1529-i regensburgi birodalmi gyűlésen elfogadja a pápa által küldött szentelt zászlót, hogy az alatt harcoljon a török ellen, — ha kieszközölte is fia számára a vránai perjelséget, s ha ő maga még későbbi években is, felesége pedig Török Bálint fogságba jutása után is rendesen gyónt a franciskánusoknál, — ezek mellett nem kétséges az sem, hogy a reformációval is rokonszenvezett, s ha ebben nem pusztán a lelkiismereti meggyőződése vezette is, hanem pl. a két király közötti harc kívánta manőverezés, s ha szerepet játszott benne a birtokfoglalási vágy is, (a győri, nyitrai, pécsi, veszprémi püspökségek, a pannonhalmi főapátság), még mindig jelentős szerepe marad Pápa, Debrecen s más vidékek reformálásában! Ő s vele más főurak (pl. Nádasdy) is elég nagy úrnak tartották magukat, hogy két vallásból is megtartsák azt, ami s akkor, amikor tesz — részint politikából is, de ezalatt s éppen ezért birtokaikon zavartalan lehetett az evangélium terjedésének a munkája, mert ha nem siettették is erővel a reformáció terjedését, de útjában sem álltak annak!

A reformátor

Számos adatunk van arra, hogy Török Bálint gyakran megfordult Pápán s itt huzamos időig lakott is, ha nem is volt állandó ez az ittlakás. Hiszen Szigetváron, Vajdahunyadon, Debrecenben s más birtokain is gyakran meg kellett fordulnia, s e mellett katona volt, akinek gyakran volt hadban a helye. Mindazáltal Pápán is megfordult, időnként huzamosabban is tartózkodott itt. S bizonyára, mint minden nagy úrnak, neki is meg

volt itt a maga udvari papja. Ilyen udvari pap lehet az, akit a történet »*Bálint pap*« néven emleget. A történelem nem tud egyebet róla. Ki volt ez a Bálint pap? Újabban kezdik azonosítani Földvári Bálint deákkal, aki Török Bálint fogságba jutása után, Töröknének volt »levéíró titkos deákja«, s aki már előbb is »Török Bálint kenyerén élt«. Mégsem azonosíthatjuk Bálint papot ezzel a Bálint deákkal. Nehéz elképzelni, hogy egy reformátor, egy pap, aki Pápát, Debrecent, s talán más vidékeket is reformált, aki tehát szónok, theológus és apostoli lélek — e hivatást az egyébként igen tisztos s bizalmi állással: az íródeáksággal cserélje fel s amellet még megbízásokkal is járja az országot asszonya követségében. S ha még lehető volna is egy ilyen elképzelés, akkor sem valószínű, hogy az, aki előbb már viseli a *papi* címet és méltóságot, — hisz neve is így maradt fenn — később csak *deák* néven említették a forrásokban, hiszen a »deák« neve s hivatala főként kisebb képzettségű emberekre illet meg abban a korban, mint a »*pap*«-é.

Meggyőződésünk szerint más személy Bálint deák és más Bálint pap. S ha keresnünk kell azt a *Bálint papot*, akit Török Bálint Páparól visz Debrecen reformálására, akkor ezt az akkori papok, r. kath. papok és szerzetesek közt kell keresnünk és pedig a helyzet következtében, a forrásokra támaszkodva éppen a pápaiak között.

Már említettük, hogy Török Bálint és felesége is pártfogolta a franciskánusokat s szólottunk arról is, hogy gyóntatójuk is a szerzetesek közül került. 1535-ben, amikor Bálint úr Pápa földesura lesz, a pápai ferences kolostor 21 szerzetese közt van egy gyóntató atya: Illési Bálint, egyetlen Bálint név a 21 közül. Nem állíthatjuk bizonyossággal — erre nincs alapunk —, de azt hisszük, közeljárunk a valósághoz, ha kimondjuk, hogy Bálint pap azonos ezzel az Illési Bálint pápai franciskánus gyóntató pappal! Tudjuk, hogy ez nem visz bennünket közelebb a kérdés — Pápa reformáltatása kérdésének megoldásához, hisz így is, úgy is pusztán név marad, akár Bálint papot, akár Illési Bálintot mondunk. Azonban ez a lehetőség egyéb lehetőségek feltételezését s részbeni igazolását is megengedi.

Azt tényként fogadhatjuk el, hogy Pápán — mire Török Bálint lesz a földesúr — már megindult a reformáció munkája. Gyzdawith Péter »non papisticus« iskolamester működése elég ennek bizonyosságául. Az is kétségtelen, hogy Bálint pap itteni,

majd debreceni reformátoroskodása meg nem támadható. Tagadhatatlan az is, hogy Török Bálint rokonszenvezett a reformációval. Nos, hogyan lehetséges mégis, hogy a pápai franciskánusok még két évtized múlva is itt vannak Pápán, itt működött theológiájuk, itt székel a provinciális biztosa? Csak úgy, hogy a pápai franciskánusok — rendjüknek nem kivételeiképpen — szintén rokonszenveztek a reformációval s talán közülök nem egy aktiv szereplője is a reformáció terjedésének! Éppen ezért gondoljuk, hogy Pápa reformátora (esetleg reformátorai) — éppen a franciskánusok közül került ki s a név s az időpont találkozása következtében úgy hisszük azonosíthatjuk azt Illési Bálinttal!

Feljebb már mondtuk, hogy a reformátor neve — csak egy név — s ezzel még nincs kellőleg megvilágítva a reformáció ténye. Minthogy adataink annak lefolyására nézve nincsenek, csak megközelítőleg tudjuk rekonstruálni a képet, amelynek keretében történhetett a reformáció.

A reformálás körülményei

Pápa városának lakói a középkorban — részben — királyi udvarnokokból, királyi jobbágyokból, — s így szabad, nemes városi polgárokból állottak. Emellett földesura is van a városnak, helyesebben a környéknek s így ennek jobbágysai is lehettek itt nagy számmal. A jobbágyok bizonyos részben meghatározott foglalkozású emberek. Földet művelnek és ipart űznek, az uradalomban szükséges munkákat végzik. A nemes emberek némi részben birtokos emberek, több majorság, ú. n. *villa* van a környéken, mint Hodoska, aztán Agyaglik, Bellerszeg, Zsemélér, Böröllő, Pordán, Kisgyimót, — melyek részben végig egy-egy nemes család birtokát képezik, részben utóbb az uradalom birtokába kerülnek. De a városi polgárok is kiváltságos emberek, javarészből iparosok és kereskedők s vannak köztük vadászok, halászok és erdészek is.

A középkorban már fejlett ipari és kereskedelmi élet van Pápán. Erre nézve csak néhány adat az iparra: 1406-ban már a pápai lakatosok kiváltságot nyernek Zsigmond királytól, — 1510-ben Szapolyai János földesúr a szabó céh kiváltságait erősíti meg. A 16. század folyamán pedig összesen 30 különféle ipart űző mesterek vannak, ugyanannyi céhbe tömörülve. A

kereskedelemre 1500-ban Ulászló király szabadalmat ad Pápa városának, hogy az itt készített árukat bárhová vámmentesen vihetik a polgárok. Ugyancsak e szabadalmat 1518-ban azzal erősíti meg, hogy a pápai polgárok az egész országban vám- és adómentességet élveznek. Ez az egyik adat annak a megerősítésére szolgál, hogy a pápai ipar és kereskedelem már a középkorban virágzó és a városbeliek szükségét messze fölülhaladó nagy teljesítményekre képes. Megerősíti ezt amaz adatunk, mely arról szól, hogy Pápán már 1430 óta vár áll. Zsigmond király ez évben adja meg az engedélyt Pápa György földesúrnak, hogy várat építhet. Már pedig a vár egyébként is sok mesterembert foglalkoztat állandóan, kiknek sorából csak a paizs- és kopjagyártókat, nyereggyártókat, csiszárokat, szíjgyártókat, kovácsokat, lakatgyártókat, borbélyokat stb. említjük. De ezenkívül is híres volt Pápa sok egyéb iparáról is.

A kereskedelem irányát tekintve is utalhatunk néhány, bár későbbi időből származó adatra. Pápának jó összeköttetése van a reformáció korában Győrrel, Sopronnal, Körmend irányában a Kemenesaljával, Székesfehérvárral és alsó Dunamellékkel, Szigetvárral és Péccsel, valamint a balatonmenti várlánccal. Ezek igazolására szolgáló adatok, hogy 1543-ban a pápai iskolamester átmegy Győrbe prédikálni, — hogy a XVI. században a soproniak meghívják két ízben is a pápai prédikátort, — hogy az 1543-i ostromkor a pápai idegen katonaság Kemenesaljára menekül, s hogy ugyanakkor az ostromló török had Székesfehérvárról jön ide Pápa alá, hogy ugyanakkor Pápa védelmére pécsi katonaságot fogad fel a pápai tiszttartó: Martonfalvay Imre.

Valószínűleg jó összeköttetése van Bécs felé is, hiszen a reformációt megelőző évtizedekben mintegy 28 pápai ifjú tanult a bécsi egyetemen.

Hogy milyen élénk üzletforgalma volt Pápának, sok dunántúli város mintájára, az osztrák örökös tartományokkal, erre nézve csak azt említjük meg, hogy a céhek szabályaiban a kivetett illetékek és büntetési pénzek stb. igen sokszor bécsi dénárban, bécsi fillérben vannak megszabva, ami az osztrák pénznek itteni közkeletűségét bizonyítja és ez szükségképpen utal az élénk kereskedelmi összeköttetésre!

Mindezt pedig azért mondtuk el, mert úgy képzeljük, hogy Pápa reformálása — hasonlóképpen a többi iparos és kereskedő városokkal — ezen a réven történt. Az ipari cikkeket messze

földre széthordó pápaiaknak alkalmuk van megismerni a reformáció eszméit, azokat magukkal hozni Pápára, itt elhinteni s abban lassanként megerősödni. Ha ehhez még hozzájön egy Bálint pap reformátorkodása, — mindenesetre még több esély a reformáció befogadására.

Amit a bécsi tanulóskodással említettünk, ez csak erősítheti az e képzelésben elmondottakat. Bécs a középkor végén a humanizmus főfészke — a humanizmus pedig a reformáció útkészítője. Bécsben tanuló humanista pápai ifjak, jó erősségek a reformáció szempontjából Pápa számára.

És van még egy lehetőségünk az elmondottakkal kapcsolatban, bár erre már szórványosak és talán nem is elégségesek az adatok, de mégis megemlítjük ezt is. Ez pedig az, hogy hazánkban az iparosok és kereskedők több helyen idegen s főleg német nemzetiségből kerülnek ki. Ez könnyíti meg a Szepesség reformálását, hiszen a nyelv révén erős a kulturális és üzleti összeköttetés s így könnyű a találkozás a német honból kiinduló reformációval s ez igazolja Sopron és Pozsony hamari és gyors reformációját is. Kérdés, vajjon Pápa lakosai között, s az iparosok és kereskedők között a reformáció korában — nem később, mert hisz a XVIII. században már nagy kicserélődés mutatkozik: elnémetesedik az ellenreformáció korában a város — de mondom, éppen a reformáció korában voltak-e Pápán németajkuak is. Az egykori oklevelek átnézése nagyon kevés támpontot nyújt erre. Igaz, hogy van Pápának egyidőben Henc nevű, máskor Rauser nevű főbírája, vannak a város lakosai között nem magyar nevűek, mint Hajdán, Jóra, Chor, Jankovits, Perneszko, Swatko, Helmes, Fronta, Gerhard, Dusánszky. Ámde ez nagyon kevés ahhoz, hogy belőle általánosítsunk. Ellenben a többi előforduló nevek ugyancsak tösgyökeres magyar nevek. Bár az is igaz, hogy a kor magyar és latin nyelvű okmányjaiban legtöbbször csak a keresztnév szerepelt, vezetéknev gyanánt pedig az illető mestersége használtatott: molnár, kovács, szabó, szíjjártó, lakatjártó, csapó, mészáros, borbély, stb. Ami mellett fel nem jegyzett nevük lehetett ép annyira német, mint magyar.

Az mindenesetre kétségen felül áll, hogy az ipar és kereskedelem oly eszközök lehettek a reformáció Pápára való bejutásához és itteni elterjedéséhez, amelynek fennállása esetén valóban mindjárt a németországi reformáció megindulása utáni idő-

ben s talán még a mohácsi vész előtt kereshetjük annak itteni megindulását is.

De elképzeltük ezen kívül, vagy szívesebben: emellett Pápa reformációját egy más módon is. Amint már fentebb említettük, ehhez az a gondolat vezet bennünket, hogy Pápa nemcsak város volt, hanem vár is! Éspedig a török időkben, tehát a mohácsi vész utáni időktől kezdve — végvár! Fontos védelmi és támadó pozíció!

Pápa városában, mint fentebb szintén említettük, Pápa György földesúr 1430-ban épített várat Zsigmond király engedelmével. Lehet, hogy ez a vár akkor inkább csak a földesúr hatalmát és vagyonát volt hivatva hirdetni. Amde igen fontos szerep jut Pápa várának a mohácsi vész utáni időkben. Amikor a XVI. század közepétől kezdve határvárat képez a török hódoltság és a királyi birtokok közt.

Ezidőben Pápa végvár jellege egészen sajátos képet mutat a város külső életében is. Amikor a török veszedelem egyre fenyegetőbbé válik, a város állandóan a vár hatásában él. Ettől kezdve a város lakosainak főfoglalkozása, — ha csak nem fegyvergyártók s más olyan iparosok, akikre a várban szükség volt, tekintet nélkül arra, hogy jobbágy, iparos, vagy birtokos úr, — a várépítés, a tatarozás, az éjszakai őrködés stb. Hiszen tulajdonképpen a várost körülvevő várfal révén az egész egyetlen vár volt s bizony így a város lakóinak is állandó hadikészületben kellett élnie.

Magában a tulajdonképpeni várban rendes katonaság volt elhelyezve és pedig a mohácsi vész után s különösen akkor, mikor Enyingi Török Bálint fogságba jutásakor Pápa végleg Ferdinánd király ország részébe kerül — német, vagy esetleg más nemzetiségű katonaság.

Ezenkívül a magyar várvédő, vagy támadást elhárító katonaság az ú. n. mezei hadak, kint a városban, rendes családi életet élő emberek voltak.

Ami magát a pápai végvárat illeti, ezzel kapcsolatban az összes végvárakra érvényesen mondja egyik történetírónk: »A végházak élete a magyarság igazi élete«. Itt vesznek tudomást legelőször az országban, vagy azon kívül keletkezett mozgalmakról. Ezek védői és támogatói az iskoláknak, az irodalomnak és tudománynak! A katonaságnak már régtől kezdve külön papjai vannak, akiket seregpapjainak neveznek. Sőt iskolamestereik

is, akik tanítják őket. És később, még az ellenreformáció megindulása után is, a katonaság mindig szabad vallásgyakorlatot élvez.

Nos, ha tudjuk, hogy Pápán a mohácsi vész utáni közvetlen időkben német katonaság feküdt, — már pedig ezt nem kisebb hitelességű embertől tudjuk, mint Martonfalvay Imre deák uramtól, aki 1543-ban a pápai várnak tisztartója volt, — akkor úgy érezzük, hogy a reformáltatás kezdetére egy eddig még nem értékelt, de figyelmen kívül nem hagyható adatot kapunk. Megemlítjük itt, hogy Martonfalvay Imre deák írja naplójába, hogy akkor, midőn ő átveszi Török Bálintné megbízásából a vár tisztartóságát, a török közeledtének hírére »Ungnad generális uram, ő felsége képe, az főfő urakkal, kik akkor strázsaképpen Pápán voltak, éjjel féltökbe Páparul nagy hertelenséggel ki-menének a sitkei hegyre... a fejedelemnek egy embere sem volt Pápa oltalmára...«, amiből a mi számunkra nem az a fontos, hogy mi lesz most már Pápa várával, elintézi a védelem kérdését Martonfalvay uram derekasan. A mi számunkra ez az adat azért fontos, mert meggyőz bennünket róla, hogy a jelzett időben itt Ungnad generális a várkapitány s alatta német katonaság van a várban. Ungnad pedig maga is német születésű s hozzá protestáns már, aki az 1530-ai augsburgi birodalmi gyűlésen is jelen van s oly szoros összeköttetésben áll a német reformációval, hogy mikor Luther meghalt, ezt a hírt maga a szász választófejedelem tudatta vele!

Igy szinte bizonyosan állíthatjuk, hogy Pápa várában az itt fekvő protestáns német katonaságnak protestáns papja van! S hogy ez valóban így áll, hogy t. i. a várostól szinte külön a várban is megfészkelí magát a reformáció, ahol aztán attól kezdve mindig prot. lelkész van, s hogy a katonaság a pápai ref. egyháznak valósággal törzsét képezte, ennek bizonyosságául előre utalunk az 1617-ai pápai eseményekre, amikor t. i. megalakul Pápán a presbiterium. És a ránk maradt presbiteri lista szerint, a presbiteriumban ugyanannyi presbiter van a vitézlő rendből, vagyis a várvédő katonák közül, mint a városi rendből, vagyis a polgárok közül. Sőt még az akkor beállított két egyházfi közül is egyik katona s a másik polgár. Bizonyos továbbá, hogy Pápán a XVI. század végén a református egyházban azért volt két prédikátor, mert az egyik városi lelkész volt, másik pedig: a sereg papja, várlelkész, ez utóbbi a seregtől és pedig

nem a hadikincstártól, hanem a vitézektől külön papi fizetést is húz.

Mindennek az ismerete pedig önként kínálja a feltevést, hogy Pápa reformálása, a céhek már említett szerepén kívül, a várvédő prot. katonaság révén is történhetett. Hisz a várban a katonaság előtt tartott prédikációk nem izolált jelentőségűek voltak. S a mezei hadak, vagyis a városi lakosság egyrésze szintén résztvehetett azon s e révén a reformáció eszméi a várból a városba is kihatoltak. Ahol különben már az iparosok is segítői lehettek az eszmének, s a reformátor munkájának mindez nagy könnyebbségére szolgálhatott.

Valószínűleg nem volt ez gyors ütemű terjedés, sem egyik, sem másik feltevés helyessége esetén sem. A gyökeres átalakulás évtizedek munkájának lett az eredménye. Annál is inkább, mert a többízben megújuló török ostrom is hátráltatta annak folytonosságát, bár lehet, hogy intenzitását erősítette!

Nem is mondjuk, hogy az elméletek felállításával megoldottuk volna ezt a kérdést, hogy miként terjedt el a reformáció Pápán. De mindenesetre olyan lehetőségek ezek, amelyeket a reformáltatás kérdésénél figyelmen kívül nem hagyhattunk! Isten Igéje munkált itt a lelkekben! és hatása alól lassanként senki sem vonhatta ki magát! És Pápa a reformáció egyik főfőszékévé, hegyen épített várossá s különösen főiskolája révén messzire lángoló szövétnekké válik.

Az ipar, kereskedelem, a humanista műveltség, a várbeli német katonaság, s ennek prot. lelkésze mellett — Gyzdawith Péter és Illési Bálint munkája csak rendszeresebbé tehetette az evangélium terjedését, s a földesurak prot. volta szintén elősegítette azt időnként.

Hogy 1536-ra nem lehetett teljes eredményű a reformáció, arról már szólottunk. És ha a meglássadás okát keressük, azt is megtaláljuk Török Bálintnak, János pártjára történt átállításában, majd 1541-ben török fogságba jutásában, Pápának 1543-ban történt török ostromában s azután Ferdinánd kezére való jutásában.

Dévai pápai működésének kérdése

Szólottunk már róla, hogy a hagyomány szerint Bálint pap után Dévai Biró Mátyás is reformátora lett volna Pápának. A hagyomány e tudósításában benne foglaltatik az is, hogy tehát Bálint pap működésével nem fejeztetett itt be a reformáció munkája — amit különben más adatokkal fentebb mi is állítottunk.

De az is benne van ebben, hogy éppen Dévai, a nagy reformátor is működött volna Pápán. Dévainak itteni működését Ember Pál, Bod Péter, Eöry János, Tóth Ferenc, az ő nyomukon Thury Etele is állítja, és pedig szemben id. Révész Imrével és Szilády Áronnal. Már Payr Sándor, majd pedig Zoványi és ifj. Révész Imre is elejtik Dévainak pápai működését, miután az adatokkal nem igazolható.

Anélkül, hogy — adatok hiányában — megkísérelnők itteni működésének lehetőségét vitatni, mégis feltesszük a kérdést: Miképpen őrizte meg itteni esetleges működésének emlékét a hagyomány, ha itt meg sem fordult volna? Mert nemcsak az okoskodó történészek, mint Ember Pál és Bod Péter, hanem a krónikaíró pápai nemes Eöry János curator is feljegyzi 1802-ből fennmaradt kéziratában, hogy Bálint pap után »Dévai Biró Mátyás lett itt prédikátor«. Ennek mégis kellett okának lenni. S ha nem is ilyen formában, ha nem is huzamosabb ideig, mégis megfordulhatott itt Dévai is. Ennek a feltevésnek támogatására felemlíthetjük, hogy 1534-ben Turkowith budai bíró és Gyzdawith Péter pápai iskolamester ajánlják Nádasdy Tamás pártfogásába Sylvester Jánost — viszont Dévai ép ezidőtájt szabadul budai fogságából s jön szintén Sárvárra Nádasdyhoz, ahol tartózkodik még 1536 őszen is! A dunántúli reformátorok nem nagy számára s a köztük levő kapcsolat nem tette lehetővé, hogy Dévay sárvári tartózkodása alatt, vagy közvetlenül az után — s talán éppen akkor, midőn Bálint papot Török Bálint Debrecenbe vitte — Pápára is elkerült? Ismételjük, hogy állítani nem akarjuk Dévai pápai működését, de lehetőségét mégsem ejtjük el. Egyébként is Dévai életpályája korántsem annyira tisztázott, hogy egy ilyen feltételezés lehetetlen volna.

Mikor Dévay 1538-ban visszatér külföldi útjáról Magyarországra s azután igen sok részében megfordul az országnak, egyideig megint Nádasdy birtokán él. Török Bálint fogságba

Dr. Tóth Endre: A pápai református egyház története.

jutása után a pápai várban császári katonaság tartózkodik s egy időben maga Nádasdy Tamás az itteni várkapitány. Megint anélkül, hogy erőszakolni akarnók Dévai itteni működését — mint lehetőséget említjük, hogy a sárvári földesúr Nádasdy Tamás pápai várkapitány pártfogását itt is élvezhette — esetleg egyidőre, Dévai.

A reformáció fejlődése

Azonban, minde lehetőségek vitatása — még ha bármily sikeres lehetne is — sok jelentőséggel Pápa reformációjára nézve nem bír. Nem pedig azért, mert — az 1543-i adaton kívül, amelyik a pápai lutheránus iskolamesternek Győrbe való átrándulásáról szól — a reformáció itteni fejlődéséről évtizedekig — vajmi keveset tudunk. Amit ez évtizedekről feljegyzett a történelem, az harcokról, küzdelmekről szól, a pápai végvár körül, ami tehát azt jelenti, hogy itt Pápán igazi katonacset folyt — de arról, hogy Pápán a reformáció milyen nyilvánulásokat mutat, hogy az alapítását 1531-től számító főiskola miként működött, alig tudunk valamit. Az egyetlen, amiből következtethetünk a helyzet alakulására: az, amit a ferencrend itteni sorsáról őriztek meg a rend évkönyve és jegyzőkönyvei s ebből a látszatra nem a reformációt érdeklő történetből — mégis fontos következtetéseket vonhatunk le magára a reformáció fejlődésére.

Amint már említettük, 1535-ben, ha nem is töretlenül, de épségben meg volt Pápán a római katolikus egyház s a franciskánus kolostor, ez utóbbi 21 szerzetessel s még ugyanez évben idetelepszik át a franciskánusok theologiai főiskolája is. 1542-ben a pápai guardián lett a franciskánusok magyarországi helytartójának dunántúli biztosa, aki — mivel maga a provinciális János Zsigmond országrészében lakott — a Ferdinánd uralma alatt lévő országrészben ellátta a kormányzás teendőit. 1543-ban is annyira biztos pozíciójuk volt Pápán a franciskánusoknak, hogy az ozorai franciskánus kincseket a pápai várban helyezték el s ugyancsak a várba vitték be a pápai kolostor értékeit is, hogy a fenyegető török ostromtól megmentsék. Maga a tartományi gyűlés 1544-ben, 1546-ban s 1550-ben is újból és újból küld ide ígahirdetőket. S egészen 1560-ig megmaradnak itt a szerzetesek. De az utolsó évtizedben már kevésbé zavartalan körülmények között éltek, mint megelőzőleg. Sőt, ha elfogadjuk a

rend történetírójának azt a megállapítását, hogy a negyvenes években már azért küldenek ide külön is igehirdetőket, hogy a reformáció egyre jobban való terjedését és erősödését ellensúlyozzák, akkor már előzőleg sem volt megnyugtató és zavarosan az életük. De azért még 1546-ban is azt a két Tapolca malmot, mely eredetileg a porvai pálosoké volt, Veszprém vármegye gyűlésén a franciskánus rend számára igényelte a rend generálisa s a megye — az addig azt birtokló Enyingi Törököktől, illetve ezek deákjaitól — elvette és a barátoknak adta. De már 1550-ben Ferdinánd 50 forintot utal ki a pápai barátoknak »alamizsnaképen«, ami feltételezi, hogy szűkös körülmények között élhetnek s bizonyára a kath. hívek erős számbeli megcsappanása következtében. Ugyancsak 1551-ben is, a nagy szűkségben hozzá forduló pápai ferenceseknek megint 70 forint alamizsnát rendel a kamarától a király, hogy azt saját szűkségükre fordítsák. 1556-ban már nyíltan is háborgatják őket főleg a várbeli katonák, akik — lehet ugyan, hogy a várépítéshez, de mégis eddig meg sem kísérelt módon — még a kolostor tetejét is elhordják s a barátok fedél nélkül maradnak. 1557 aug. 2-án a pápai ferencesek elpanaszolják sanyarú helyzetüket Ferdinándnak s ismét segílyt kérnek tőle. E folyamodásuk az első részletesebb képet adja a pápai reformáció terjedéséről. Elpanaszolják e levelükben, hogy igen sokat szenvednek a lutheránusoktól és különösen a földesúrvárkapitánytól, Török Ferentől és ennek katonáitól. Az oltári szentséget és a misét nem tisztelik, nevetségesnek tartják azt s ezzel hallatlan káromlást szólnak. Van Pápán egy eretnek iskolamester, aki pedig a ferencesek szerint nem is papi jellegű egyén, s azt prédikálja, hogy szabad húst enni s még nagybőjt idején is úgy árulják a húst, mint máskor. Kérik a királyt, hogy üzesse el innen ezt az iskolamestert s küldjön helyette katolikus papot, mert a szerzeteseken kívül más katolikus pap egyáltalán nincs a városban. Az egész várost megfertőzte már a lutheránus tan annyira, hogy a katolikus vallást már mind kinevetik.

Nyilvánvaló, hogy nem ekkor kezdődő folyamatról van szó, de az is nyilvánvaló, hogy ha már jóval előbb ilyen lett volna a helyzet Pápán, akkor ezt nem kellett volna 1557-ben ilyen részletesen elpanaszolni a király előtt. Ez a panaszirat igen határozott bizonyíték amellet, hogy a negyedszázaddal előbb

megindult reformációs mozgolódás ekkor lesz teljesen határozott, — ekkor lesz belőle reformáció.

Hogy a király küld a ferenceseknek 20 forintot a kolostor helyreállítására — ez már nem sokat használ nekik. Hivek nélkül maradván — egy-két évig még itt tengődnek néhányan, de 1560-ban már végleg elköltöznek innen. S ettől kezdve az ellenreformáció megindulásáig nincs többé katolikus egyház Pápán s nincs katolikus hívő sem. Az egész városban ekkor jut teljességre a három évtized előtt megindult reformáció!

A reformáció e diadalútján — mint már láttuk — több körülmény is közrejátszott. Ezek közül a reformátoroknak — ha nevüket bizonyosan megállapítani nem is tudjuk — bizonyosan meglévő munkája volt az, ami döntőleg hatott. Mellette az iskola volt az, ami éppen a jövő nemzedékre gyakorolt hatás révén szilárdította ennek eredményeit. Az iskola, amelynek létezéséről 1534-től pozitív tudomásunk van s állandóságát is nyilván vitathatjuk, az 1543-i s 1557-i adatok ismeretében, még akkor is, ha az iskola 1585-i törvénykönyvének a XVIII. század elejéről való másolatában levő ama feljegyzést, amely az 1531-i eredetre utal, — bárki éppen kései másolása miatt kétségesnek tartaná is! A Gyzdawith Péter iskolamestersége, a Györbe átrándult lutheránus iskolamesterről a győri püspöki számadásokban megőrzött adat s a franciskánusok királyhoz intézett 1557-i folyamodása e tekintetben minden bizonnyal súlyos adat s a törvénykönyv feljegyzését kétségbe nem vonhatóvá teszi. Az ipar és kereskedelem révén itt jelentkező reformációs hatásokról többet nem mondhatunk annál, amit már általánosságban mondtunk. S csak a várvédő katonaság szempontjából kell még némi kiegészítő megjegyzéseket tennünk.

Addig, amíg Enyingi Török Bálint volt a vár tulajdonosa és a vár főkapitánya, sok mondani valónk nincsen, mert nincsenek adataink. Török Bálint fogságba jutása után királyi hadak vonulnak be a várba s ezek kapitánya Ungnad János volt. Őröla tudjuk, hogy Luther hive volt s bizonyára katonái közül is számosan voltak lutheránusok. Feltehetőleg volt a várban katonák papja is. De Ungnad rövidesen itthagya a török közeledtének hírére a kellőleg meg nem erősített várat, s akkor Török Bálintné Martonfalvay Imre deákot küldi a vár megerősítésére és védelmére. Martonfalvay el is végzi hűségesen a rábízottat s az 1543-i ostromot vitézül visszaveri. Fennmaradt nap

lójában részletes képet ad a városról, várról, s természetesen az ostromról, de egy szót sem szól arról, hogy itt a reformációnak hívei lettek volna. Martonfalvay ekkor még a kath. egyház hive volt s talán ha voltak is Pápán s esetleg nagyobb számban már a reformáció hívei, vagy nem vett róluk tudomást, vagy ezeknek a róm. kath. egyháztól való elválása nem volt még olyan erős, hogy különállóknak számíthattak volna. Vagy ami még valószínűbb, aligha volt rá gondja Martonfalvaynak, hogy ezekre ügyeljen s róluk naplójában megemlékezék éppen az ostrom ideje táján. Sőt bizonyos fokig kapcsolatba hozhatjuk ezzel azt, hogy a pápai lutheránus iskolamester éppen 1543 márciusban megy el Győrbe prédikálni. Hogy vajjon a török közeledtének hírére ment-e el, úgy, mint Ungnad János s vele együtt »az úri renden lévők« is, vagy pedig mint egy róm. kath. történetíró írja, azért ment, mert »nem nézte jó szemmel, hogy Győrben még 1543-ban sem terjedtek a protestáns tanok«, — bajos volna eldönteni. Bizonyos azonban, hogy éppen az ostrom idején — amint Martonfalvay naplójában beszámol — nem volt Pápán.

A következő években Nádasdy Tamás volt a várkapitány, aki protestáns érzelmű volt, hisz már 1534 óta az ő oltalma alatt működött Sárváron Sylvester János, majd Dévai. Nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy a pápai várban is volt udvari papja! (S talán éppen ekkor fordult meg Pápán Dévai is?!) A város azonban nem Nádasdyé s ha volt is hatása a várbeli prédikátor működésének a város lakóira, ezek, akkor a földesúrtól függetlenül tartozhattak valamelyik egyházhoz. Török Ferenc ekkor még János Zsigmond szolgálatában, helyesebben Izabella szolgálatában áll s Erdélyben él és csak 1550-ben jön Pápára. De van egy adatunk Nádasdy várkapitánysága idejéből is, amiből a pápai egyházi helyzetre némi következtetést vonhatunk. 1546-ban Perneszi György, Nádasdy főtisztjé Sárvárról ír levelet urához, amelyben az »átkozódó pápai plébánosról« ír, aki ellen méltán járt el Batthyány, s elűzte őt. Ez a keveset mondó adat alighanem az utolsó pápai plébánosról szól.

Megváltozik a helyzet, amikor Enyingi Török Ferenc oda-hagyva Izabella udvarát, 1550-ben Pápára jön s átveszi az uradalmat s a várat is. Ő már határozottan a reformációhoz tartozik s földesurasága idején lesz a város is teljesen a reformált vallás hive. Felesége, Guthi Ország Borbála volt, aki ugyan katholicusnak született, de mint Török Ferenc felesége, protestánsá

lett s ő is, s mind buzgóbb protestáns volt. Az Országh családdal ismeretségben levő Bornemissza Péter felsődunamelléki püspök gyakran megfordult az Országh-családnál s prédikált is nekik, s mikor Török Ferencné fiával Diósgyőrbe, vagy Debrecenbe utazott rokonlátogatni, Semptén is a püspöknél megszállottak, amint erről Bornemissza Péter egyik munkájának ajánlásában meg is emlékszik.

Sztáray Mihály és Huszár Gál

Török Ferenc idejében vált gyökeressé Pápának a reformációhoz való végleges csatlakozása. Ennek adataira a ferencesek kiűzésével kapcsolatban már utaltunk. De van egyéb adatunk is a tekintetben, hogy a város valóban és erőteljesen a reformációhoz csatlakozott s ez pedig az, hogy Török Ferenc idejében volt a pápai gyülekezet prédikátora a nagy reformátor, *Sztáray Mihály!*

Sztáray Mihály működésével kapcsolatban itt megemlítjük, hogy iskolái elvégzése és paduai külföldi tanulása után a ferences rendbe lépett s Pálóczi Antalnak lett udvari papja. Urával együtt részt vett a mohácsi csatában, hol ura elesett. Sztáray ezután a reformációhoz csatlakozott s 1544-től Laskón, Baranya megyében működött mintegy hét évig s ez idő alatt a Dráva két partján, mintegy 120 protestáns gyülekezetet alapított. Azután Tolnán, majd ismét Laskón működött mint esperes, vagy talán püspök. Pár év mulva az Alföldön Gyulán, majd az északkeleti felvidéken, Sárospatakon volt, — s 1568 körül jöhetett Pápára. Sajnos, idejövételének és itteni lelkészi működésének körülményeiről semmit sem tudunk. Pápai lelkészkedéséről csak annyi adatunk van, hogy 1570-ben a soproniak őt hívják meg a város magyar lelkészének. E meghívásra Sztáray 1570 február 7-én válaszol s levelében mint pápai prédikátor írja nevét alá. Válasza szerint hajlandó elmenni Sopronba, de a rossz utak miatt azonnal nem utazhat s aztán majd ha el tud menni, vagy ott is marad, vagy más alkalmas papot rendel hozzájuk. Ekkor — továbbiakat az ügyről nem tudunk, — tény, hogy Sztáray Pápán marad. 1574-ben egy újabb adat arról szól, hogy ekkor szívesen ment volna soproni papnak s április 15-én el is ment Sopronba, de akkor már a soproniak — Bornemissza Péter püspök ajánlatára — Beythe Istvánt választották meg

papjuknak. Sztáray ekkor is továbbra is Pápán marad. 1575 január 4-én Thallóczy Bánffy Ferenc Pápán kelt végrendeletében — többek között — végrendelete végrehajtójául Sztáray Mihály pápai prédikátort kéri fel!

Ennyi mindössze az, amit itteni tartózkodásáról az adatok tudnak. S vele kapcsolatban a történetírók általában abban egyeznek meg, hogy 1575 eleje körül meghalt. Van ugyan még egy rávonatkozó adat, amely szerint még 1578-ban is élt volna. Ezt az adatot — amelyet Bornemissza Péter felvidéki püspök egy prédikációjában említ fel, amely prédikációs kötet 1578-ban került ki a nyomdából s ebben Sztárayról mint élő emberről van szó — a történészek azért nem fogadják el, mert hiteles adatok szerint 1575-ben már Huszár Gál volt a pápai lelkész, akit mint Sztáray utódját szoktak beállítani. Azonban, mint látni fogjuk, az a tény, hogy Huszár Gál 1575-ben pápai lelkész volt, egyáltalán nem zárja ki azt, hogy Sztáray ekkor, vagy még 1578-ban is, már nem élt volna. Tény azonban, hogy Sztáray pápai működéséről a már elmondottaknál egyebet nem tudunk. S ezek közül talán a legtöbbitérő az utóbb említett végrendelet, amely őt mint általában tekintélyes embert állítja élénk. Ami különben egy pillanatig sem lehet kétséges! Egyidőben vita tárgyát képezte, hogy vajjon ez a Pápán működött Sztáray Mihály azonosnak tekinthető-e a reformátor Sztárayval, vagy — tekintettel arra, hogy ezidőben neki már 70—80 éves öreg embernek kellett volna lenni, s így szinte nehéz elképzelni, hogy új állomásra is hívják — esetleg fiára, vagy más hasonló nevű prédikátorra kell-e gondolni. Igen tekintélyes történettudósok eldöntöttnek tekintik ma már a kérdést s megállapítják, hogy a pápai prédikátor azonos a reformátor Sztáray Mihállyal.

Mindenesetre abból a tényből, hogy Pápán a nagy tekintélyű s tudós Sztáray hosszabb évekig lelkészkedett, — következtethetünk, hogy a pápai gyülekezet ekkor a legtekintélyesebbek közé tartozott. S az lett a továbbiakban még inkább!

1574-ben egy másik, Sztáraynál nem kisebb tekintélyű s nem kevésbé hírneves pápai lelkészről is tudunk és pedig Huszár Gálról, akit Komjátiból 1574 okt. 14-én hívtak meg pápai lelkészül. Huszár Gál, ez a nyomdász reformátor, ekkorra már a félországot bejárta, főként Magyaróváron, Kassán, Debrecenben, Komáromban, Nagyszombatban, Komjátiban működve, — reformatori hitéért s tevékenységéért üldöztetést és fogságot is

szenvedett. Hírét, nevét sok felé való reformátori működése mellett megőrizték könyvei is. Irt énekeskönyvet, ágendát, kátét s más theológiai munkákat is. Összeköttetésben állt külföldi tudós reformátorokkal, s közöttük is az úgy rá, mint a magyarországi reformáció hitvallási irányára elhatározó befolyást gyakorolt kálvini irányú Bullinger Henrik zürichi reformátor lelkésszel. Könyvnyomdája és a saját munkái mellett kinyomatta Mélius Péternek s Sztáray Mihálynak több munkáját is. Talán az utóbbi tevékenysége révén volt közelebbi kapcsolata Sztárayval s éppen ennek következtében s talán éppen Sztáray ajánlatára hívták meg őt Pápára — Sztáray mellé — lelkésznek a pápaiak.

Meg kell jegyeznünk, hogy eddigelé Huszár Gált, mint Sztáray utódját, tekintették pápai lelkésznek. Azonban a már említett adatok következeképpen, ő nem Sztáray után jut ide, hanem még Sztáray lelkészkedése idején. Mert ha fenntartással fogadnánk is a Bornemissza prédikációjában lévő adatot, még akkor is így kell lenni a dolognak. Mert Huszár Gált még 1574 októberében meghívták Pápára, s viszont ő 1575 januárban mint pápai lelkész van megnevezve az említett végrendelet végrehajtójául. Semmi lehetetlen nincs különben ebben. Már itt utalunk rá, hogy alig egy-két évtizeddel későbben már rendszeresen két pápai papról tudunk. S hogy ez már előbb is így volt, arra nézve idézzük 1612-ből a Kanizsai Pálfi Jánost ide lelkészül meghívó pápai főbíró leveléből a következőket: »... a mi városunknak régi szokása, hogy miglen az Isten boldogabb állapotban tartotta... mindenkor közöttünk két prédikátor lakott...«. Ez a régi szokás és mindenkor kifejezések nem vonatkozhatnak a közvetlenül ekkori (1612) állapotra, hanem az azt megelőző évtizedekre is! S ha meggondoljuk, hogy Pápán nemcsak a városnak, de a várbeli gyülekezetnek is szüksége volt papra, akkor semmi nehézséget nem láthatunk abban, amit az adatok úgy is igazolnak, hogy Sztáray és Huszár Gál egy ideig együtt voltak pápai prédikátorok! Igaz, hogy nem sokáig, mert Huszár Gál már 1575 okt. 23-án meghalt itt pestisben és itt is temettetett el!

Valóban kevés gyülekezet dicsekedhetik azzal, hogy egyidőben két olyan hírneves prédikátora volt, mint a két nagy reformátor!

Huszár Gálnak közelebbi pápai működéséről éppen semmit sem tudunk. Az idejövételéről s itteni haláláról tudósító adaton kívül semmi emlék sem maradt itteni működéséről. Bizonyára

nem volt már akkor sem fiatal ember, hiszen mikor két évtizeddel előbb 1554-ben felbukkan neve a magyar protestantizmus életében, akkor már tevékeny, buzgó reformátorként áll előttünk, mikor pedig Pápán lelkész lett, akkor már fia is a nagyszombati iskola rektora volt!

Az eddigiekben s még egyideig ezután is igen sokszor kell előadásunkban ezt a kifejezést használni: »nincs róla adat«, — de éppen azért röviden utalnunk kell rá, hogy a pápai végvár már az 1540-es évek óta állandó harcok színtere s később 1594-ben török kézen van egész 1597-ig, s ha semmi egyebet nem tudnánk is, ez is éppen elég magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért nem maradt fenn semmi adat egyházunk régi életéből itt Pápán s éppen a most említett két reformátor itteni működéséről is! A többszöri ostrom, az ellenség kezére jutás bizony megsemmisített itt mindent. Ami adataink megmaradtak, azok másutt maradtak meg, — de mindez éppen nem jelenti azt, hogy ne lett volna itt azért virágzó élet s ne lettek volna munkás, tevékeny lelkészek a már megnevezett, s a névtelen, de minden biznyal itt működött más prédikátorok is!

Huszár Dávid

A következő prédikátor, akiről tudunk: Huszár Dávid, Huszár Gál fia volt. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor jött ide, de feltételezhetjük, hogy atyja örökébe lépett. Arról sincsen tudomásunk, hogy meddig működhetett itt. E tekintetben pusztán következtetésekre vagyunk utalva. És pedig ha elfogadjuk, mert el kell fogadnunk, hogy már Sztáray idejében is kettős papság volt itt, akkor — Huszár Gál helyére jöhetett fia, Dávid, míg az ekkortájt, vagy egy-két évvel később meghalt Sztáray helyére az a Miskolczi Péter, akiről ugyancsak jóval később vannak adataink, de akit mint vén embert emleget Podári István főbíró, 1612-ben Kanizsait meghívó levelében. Minthogy pedig 1585-ben szintén itt van már mint prédikátor, Pathai István, Huszár Dávid itteni működését 1575—1585. évek között kell nyilvánvalónak tartanunk.

Ez az évtized igen nagy jelentőségű a pápai egyház életére, mert Huszár Dávid itteni működéséről, ha nincsenek is adataink, de itteni működésének van olyan nagyszerű emléke, mely nemcsak Huszár Dávidnak örzi emlékét, de egyúttal a dunántúli

reformáció kálvini irányban Pápáról való kiindulásának határozott jele is. Ez emlék pedig a Heidelbergi Káté magyar nyelvű fordítása s a Hercegszöllősi kánonok, melyeket Huszár Dávid, atyja nyomdájában 1577-ben nyomtatott ki Pápán! Ennyi, amit Huszár Dávid pápai működéséről tudunk, — de ez is elég ahhoz, hogy emlékezete Pápán s egész Dunántúlon örökké fennmaradjon. Mind a két könyv a református *kálvini* irány terméke s ennek Pápán nyomtatásban való megjelenése az első jel Dunántúl a reformáció kálvini irányához való csatlakozásának!

Hitvallási helyzet

Mielőtt e két munkáról kissé bővebben is beszélünk, szükséges, hogy néhány szót szóljunk az eddig eltelt majdnem félszázados mult hitvallási irányáról is. Bálint pap reformátoroskodását, épúgy, mint Gyzdawith Péter iskolamesterségét más gától értetődően lutheri irányúnak kell tekintenünk. De a lutheri irányhoz tartozott az a két iskolamester is, akikről 1543-ból s 1557-ből adataink vannak. Előbbi »Luther Márton« néven szerepel egyenesen, utóbbi, mint az itteni lutheránusok iskolamestere van említve a ferencesek panaszlevelében. S még 1565-ben Méliusz Juhász Péter, Debrecen nagy kálvinista püspöke így ír az akkori idők kissé erőteljes stílusában Pápáról: »vala kik Istent s az Isten beszédét, szeretetét, igéjét megutálják, elhagyják, rontják, Isten is azokat megutálja, elveti és megszegyeníti őket, mint a *félpápista* Pápa és Vittenberga és Bártfa ostyás, oltáros, gyertyás, kocsmás majmait«. Ami nyilvánvalólag Pápa, Méliusz felfogásával meg nem férő, tehát lutheri irányú reformációját illeti. Sztáray reformátori álláspontja — műveiből kitetszőleg határozottan lutheri volt. Erre mutatna az is, hogy a soproniakhoz 1570-ben írott levelének pecsétjén a nevét jelző M. S. betűk mellett a feszület van! Ám ha arra gondolunk, hogy 1574-ben a soproniak nem őt, a nagyhírű tudós reformátort választják papjuknak, hanem Beythe Istvánt, akkor lehet arra is gondolnunk, hogy talán irányában ekkor már eltolódás következhetett be s ezért nem felelt meg a soproni lutheránusoknak. Mindez azonban csak feltevés, de véleményünk szerint nem lehetetlen feltevés, annál is inkább, mert az ez évben idekerült másik prédikátora Pápának: Huszár Gál

ekkor már határozottan kálvini irányú s ugyanaz utána fia: Huszár Dávid is.

Az 1564-ben elhalt Enyingi Török Ferenc földesúr még a lutheri irány híve, de fia Török István már a kálvini irányt vallja hitvallásának, minden valószínűség szerint az itt működő kálvini irányú prédikátor működése következtében.

Nem azt jelenti azonban ez, hogy a város lakossága és a várvédő katonaság teljes egészében egy csapásra tért volna át az eddig követett lutheri irányról a kálvinira, legalább is tudatosan és nyilvánvalóan ez az áttérés még váratott magára, de az elhajlásnak első nyilvánuló jelei a Huszár Dávid nyomdájából 1577-ben kikerült két nyomtatvány: a Heidelbergi Káté magyar fordítása és a Herczegszőlősi kánonok.

A Heidelbergi Káté

Az itt kinyomatott Heidelbergi Káté fordítását Huszár Dávid Nádasdy Ferencnek és feleségének Somlyai Báthory Erzsébetnek ajánlotta. Az ajánló sorokban okát adja Huszár Dávid annak, hogy miért nyomatta ki a könyvet, amelynek első része »az igaz keresztyéni hitnek fundamentomára igazán megtanít«, — a második része pedig »az imádkozásoknak formájára tanít, melyekben a mi szükségünkről az Istenhez való könyörgést akárki is megtalálja«. Az első rész »rendszerint előnkbe adja, mi legyen az Istennek esmérése, mit kíván az emberektől és mihez kelljen az embereknek magukat szabni, hogy az Úr Istenel megbékélhessenek és az örök életnek örökösei lehessenek... Legelső dolgunk nekünk, ha üdvözülni akarunk, amely igazságot és ártatlanságot a mi első szüleinkben elejtettünk, ha abban újonnan fel akarunk épülni, semmi nem egyéb, hanem hogy megismerjük azt minden akaratjával, ugyanazonképpen magunkat is, és minden erőnket, avagy állapotunkat, melykből könnyen eszünkbe vehetjük, mihez kell mi magunkat szabnunk«. A Káté kiadását, illetve annak szükségességét ilyen tömör rövidséggel adja elő Huszár Dávid s ebben nincs semmi utalás arra, hogy másunnan is meg lehetne ismerni mindazt, ami a mi üdvösségünkre való, mint a Heidelbergi Kátéból. Ez pedig annyival érdekesebb, mert mint láttuk, maga Pápa is alig volt még messze az ágostai hitvallástól, a Nádasdy-házaspár pedig, akiknek ez ajánló sorokat írja, mint buzgó lutheránus ismeretes a

történelemben! Mindenesetre Huszár Dávid meggyőződését s a Biblia mellett a Heidelbergi Kátén alapuló hitét élénken mutatják ezek a szavak. A könyv imádságokat tartalmazó részéhez már hosszabb megokolást fűz Huszár Dávid s ezek a sorok az akkori egyházi életnek s bizonyára a pápaiak egyházi életének jellemzését is magukban foglalják. »Tudom, — írja — hogy sokan lesznek ennek ellene szólói és rágalmazói« — főleg a »haszontalan herék« és a »hypokriták«, akik »noha színnel az Istent tisztelik, mint a farizeus, ki a templomban igen hányja méltóságát az Istennek eleibe, de ha te inted, több gondjuk legyen a világi dolgoknak megnyerésére«, de ő nem törődik az ellenmondókkal, »mert jól látván mi az igazat, nem akartunk hallgatni, hanem a mi gyenge erőnkől egyebeknek használni akartunk«. Tudja, hogy sokan vannak, »akik semmi haszonra nem élnek az ecclesiában, hanem egyebeket ha látják, hogy erőlködnek az Istennek tiszteletire és az anyaszentegyháznak épületire, rágják és rágalmazzák mind írásukkal és munkájukkal egyetemben«, — az ilyenek azt szokták mondani, hogy elég a Mi Atyánk is, mert abban minden szükséges benne van. De sokszor vannak az embereknek olyan szükségai, amiért kellenek az ilyen imádságok, »azért akiknek az Úr Istenhez alázatos szívek és lelkek legyenek, azoknak írtam«. Ezekben a sorokban kemény vád is van saját kortársainak hitetlensége és felületes vallásossága ellen s egyúttal tüköre annak is ez, hogy ekkor elmúlt már Pápán is a reformáció első forró hulláma, megszórává vált az evangélium hirdetése s az ember — mint azóta csak — nem három és fél századon keresztül — ugyanaz! Még van néhány sora ennek a bevezető résznek, amelyből arra következtethetünk, hogy az imádságok nem, vagy legalább is nem mind Huszár Dávid önálló munkái. »A Mi Atyánknak magyarázatját, de főképpen amely cikkére szükségünk inkább legyen, azt több és bővebb szóval akartuk a *jámbor, tudós doktoroknak példájából követvén*, megcsinálnunk.« Ami azt mutatja, hogy bizonyára külföldi nagy theologusoknak az imádságait használta fel, vagy fordította le e munkájában. A magyar és svájci reformáció kapcsolatainak egyik kutatója nyíltan ki is mutatja a Bullingeri hatásokat az imádságokban. Közelebbi vonatkozásokban azonban erről s különösen itt nem beszélhetünk.

Ezek után tér rá Huszár Dávid azokra az okokra, amiért e könyvet kinyomatta. Ez okok közül legérdekesebb s a pápai

egyház szempontjából legfontosabb talán az első. Eszerint úgy ír magáról Huszár Dávid, »mint Isten Igéjének méltatlan sáfára, ki újonnan szólítottam az ő szőlőjében... vincellérül...« Itt nyilván mondja magáról Huszár Dávid, hogy új ember a prédikátorságban is. Az előszó 1577 március 20-án kelt. Mint hátrább ő maga is írja, az előszót legutoljára nyomatta. Így — ha a Káté fordításakor nem is, hisz annak fordítását előbb is megkezdhetette már, de az előszó írásakor még új ember volt itt. S ha az egész Kátét Pápán nyomatta is ki, akkor sem jöhetett 1576-nál előbb ide! S ez egyúttal ellene mond több történész amaz állításának is, mintha Huszár Gál — nem mint pápai prédikátor lett volna itt, s lett volna még itt 1575 októberében, hanem Pápára csak fia látogatására jött volna s így érte volna itt a halál! Mert ebből az következik, hogy Huszár Dávid már 1575-ben is Pápán működött volna, így pedig bajosan írta volna magáról 1577-ben, hogy újonnan szólítottatott az Úr szőlőjébe.

A további okokban elmondja, hogy a könyv kiadásával megakarta mutatni az Isten ekléziájának építésére irányuló jószándékát és akaratát. »Mert a hiveknek a fő tisztek, hogy az Úr Istennek szüntelen való könyörgésekkel imádkozzanak, fáradatlanok legyenek az imádkozásban, mely által az ő Szent Lelkét megnyervén és egyéb rájuk kövérkezendő veszedelmeket eltávoztatván a Sátánnak mérges csalárdságával egyetemben, az igaz hitben megmaradjanak és az Úr Istennek dicséretében és felmagasztalásában élhessenek.« S ezek a sorok mintegy indokolják az ő »újonnan szólítottására« való hivatkozását is. Mert e sorokban valóságos lekipásztori programját adja — a rábizottakat imádkozó életre elvezetni! Nem sajnálhatjuk eléggé, hogy e program megvalósítása körül végzett munkájáról adataink nem maradtak fenn. De mégis úgy gondoljuk, hogy bármennyi ideig s bármiként is működött Pápán, ennek a működésnek a program megvalósítására irányuló munkának kellett lenni — mert a következő évtizedek története a hitben folyton erősödő egyházi életre mutat itt!

Indokolásának harmadik pontja atyjára való emlékezés! »Harmadik oka az, — írja, — hogy az én megholt atyámnak hírét, nevét az ő megholta után is viselném, magasztalnám, ki a könyvnyomtatást egyedül hozta Magyarországra mindeneknek előtte, nagy költségével, az Istennek tiszteletére mindenek ellen, de főképpen a Sátánnak főtagjai ellen!« Ez a néhány sor nem

csak a fiúi tiszteletnek szép bizonyágtétele, hanem egyúttal azt is mutatja, hogy a nyomda, amelyiken Huszár Dávid dolgozott, az atya nyomdája volt. Az előszó után következik aztán maga a munka, melynek az I. része a »Catechesis. A keresztyén hitről való rövid kérdések, melyeket minden hív keresztyénnek tudni kell« címet viseli s következik a Heidelbergi Káté 52 urnapjára beosztott szövege. Ez a Huszár Dávid által kinyomatott s valószínűleg ő általa fordított könyv volt a Heidelbergi Káté első magyar nyelvű, hiteles szövegű fordítása, de mégsem ez terjedt el és honosodott meg a magyar reformátusoknál. Egyébként arról, hogy ez milyen mértékben terjedhetett el — mit sem tudunk, — minthogy ennek ma már csak két példánya ismeretes (ezek közül egyik teljes példány a keszthelyi Festetich-könyvtárban van, a másik — csonka — példány a pápai főiskola könyvtárában). E fordításban az ország más részein élők ennek »Szala vármegyei magyarságát« kifogásolták s ezért egy negyedszázaddal utóbb újra lefordította azt Szárászi Ferenc debreceni lelkész! Csak megjegyezzük, hogy Huszár Gál Magyarország sok részét bejárta ugyan, de arról, hogy Zalában is járt volna, nincs adatunk, tehát Huszár Dávid gyermekkorát akár Óváron, akár Kassán, Debrecenben, vagy Komáromban, Komjátiban, amely helyeken apja élt — töltötte: Zala megyei magyarságot sehogysem tanulhatott. Ő maga előbb Nagyszombaton majd Pápán működött — ezeken a helyeken sem hathatott rá Zala megyei környezet! S csak az mondhatja rá általában a dunántúli magyarságra, hogy Zala megyei, aki nem ismeri, hogy milyen nagy különbség van ma is a zalai, pápai vagy komáromi tájszólás között. De még dunántúli sajátosságot is nehéz felfedezni a fordításban, ha csak a néhol jelentkező »ő«szó kiejtésnek megfelelő szavakra nem alkalmazzuk ezt. »...vött fel«, »feszitötték, vövé, idvösség, vétetteknek...« Egyébként a kérdés eldöntése, hogy t. i. csak ugyan oly erős dunántúli magyarsággal van-e írva-fordítva, hogy éppen emiatt szükséges volt egy tiszántúli magyarsággal készített fordítás is — meghaladja feladatunkat! S ha még úgy volna is, Huszár Dávid teljesítményéből, annak értékéből semmit le nem von, s akkor is áll annak igazsága, hogy — akármi ilyen magyarsággal is, — de *magyarul* itt Pápán jelent meg először a Heidelbergi Káté első hiteles és teljes szövege! *Mekkora kötelezés ez a pápai és dunántúli reformátusokra!*

A hercegszöllősi kánonok

Nem kisebb erősség ama tény igazolása szempontjából, hogy a pápai egyházból ezidőben indult ki a Dunántúl kálvini irányú reformációhoz való csatlakozás, — Huszár Dávid másik, Pápán s ugyancsak 1577-ben nyomtatott munkája: »A hercegszöllősi kánonok«, vagyis a Baranya megyei Hercegszöllősen alkotott egyházi törvények. A reformáció századában az egyházi törvények = kánonok, nemcsak az egyház igazgatását szabályozták, hanem hitvallási iratok is voltak egyszersmind, mert magukban foglalták a hitbeli kérdésekre nézve alkotott meggyőződését is az azokat aláíró s megannyi gyülekezetet képviselő lelkészeknek. A hercegszöllősi kánonoknak ez a része, amelyre épül aztán az egyház igazgatási része is — Kálvin szellemében megfogalmazott hitcikkeket tartalmaz — s első ilyen irat a Dunántúl addig evangélikus színezetű kánonai között. Megszövegezőjük kérdésében a történészek véleménye eltérő, egyesek Szegedi Kis Istvánnak, mások Sztáray Mihálynak tulajdonítják azt. Bármelyik is legyen az igaz, az a tény, hogy éppen Pápán nyomtatott ki, valószínűvé teszi azt, hogy Sztáraynak is lehetett hatása annak szerkesztésére, mert így könnyebben megérthető, hogy Sztáray működési helyére, Pápara küldték azt kinyomatni. Dunántúlon több helyen is működött ekkor prot. nyomda. Valószínű azonban, hogy a Nádasdy és Batthyány uradalmaiban működő nyomdák evangélikus földesuraik miatt nem is vállalkoztak volna erre — viszont Pápa már Sztáray s Huszár Gál idejében is hajlott a kálvini irány felé. Így érthető meg aztán, hogy Huszár Dávid kinyomatta ezeket a könyveket.

A hercegszöllősi kánonokról Tóth Ferenc azt írja 1808-ban a pápai egyház történetéről írt könyvében, hogy ezt aláírták a földesúr: Enyingi Török István, a városi főbíró: Sziy Ferenc és a várvédő katonaság nevében: Hathos Bálint alkapitány, s így ezzel magyarázza, hogy az egyház már akkor csatlakozott is a kálvini irányhoz. Tóth Ferencnek ezt az érvelését magukévá tették azóta a történészek. Mégis mi nem fogadhatjuk el ezt így. Mert amikor mi is állítjuk, hogy a két munkának itteni kiadása, a prédikátorok itteni működése valóban nyilvánvaló jele az egyház kálvini irány felé való hajlásának, azt, hogy a kálvini hitvallást jelentő hercegszöllősi kánonokat már akkor hivatalosan

is elfogadták volna Pápán s így a kálvinizmushoz való csatlakozás már ekkor befejezett dolog lett volna, éppen maguk az aláírások cáfolják meg, illetve kényszerítenek, hogy ezt csak jóval későbbi időkben keressük. Mert Enyingi Török István, az aláíró földesúr 1577-ben még csak 13 éves gyermek volt, nyilván nem írhatta volna alá ezt a hitvallást. Szij Ferenc 1617-ben volt városi főbíró, Hathos Bálint pedig egy 1615-ből való végrendeleten szerepel tanuként, mint vicekapitány. 1577-ben ennek a Hathos Bálintnak az apósa, Huszár Péter, a nagyhírű törökverő hős volt az alkapitány! Úgy, hogy ha ez az aláírás jelenti az egyháznak hivatalosan a kálvini irányhoz való csatlakozását, akkor ezt csak évtizedekkel később, 1617 táján bekövetkezett eseménynek kell tartanunk!

Ismételjük, hogy mindez azonban semmit sem von le annak az értékéből, hogy 1577-ben s először itt Pápán jelent meg a Heidelbergi Káté magyarul, s itt nyomtatott ki az első dunántúli kálvini szellemű kánonos könyv, s így itt Pápán indult meg az évtizedek múlva megerősödő dunántúli református egyház!

Mint már mondtuk, Huszár Dávid pápai lelkészeskedéséről, annak időtartamáról, tevékenységéről — ezeken kívül semmit sem tudunk. De ez a kevés is több, mintha bármi sok egyéb adat volna arról — csak esetleg éppen ezek hiányoznának.

Miskolczi Péter és Pathai István

Valószínű, hogy még Huszár Dávid itteni lelkészeskedése idején lesz pápai prédikátorra Miskolczi Péter, aki egészen 1625-ben itt bekövetkezett haláláig viselte tisztségét. Huszár Dávid után pedig 1585-ben Pathai István lesz a második lelkész. Míg Miskolczi Péter életéről és működéséről csak alig egy-két vonást tudunk rajzolni a rendelkezésünkre álló adatokból, addig Pathai István életét már sokkal jobban ismerjük, s világosabbak előttünk pápai lelkészeskedésének körülményei is, valamint az egyház akkori állapotáról is bővebben kezdenek már mutatkozni adatok. Az eddigiekben lehetőleg minden adatot összeírtunk, amit csak megtudnunk lehetett, olyannyira kevés ezeknek a száma, hogy valamennyinek a leközlése is csak nagyon hézagossá tudósítást tartalmazhat egyházunk eddigi életéről. A továbbiakban, különösen a már említett török ostrom s Pápának 1594—1597-ig török uralom alatt létele után — nem vagyunk

kénytelenek minden adat elsorolására, főleg nem a lelkészek életrajzainak itt a szöveg közben való elmondására. Ehelyett igyekszünk lehetőleg áttekinthetőbb képet rajzolni egyházunk életének egyre jobban fejlődő üteméről, mindazáltal nem hagyjuk el adatainkból mindazt, amit ez élet alakulására jellemzőnek tartunk.

Miskolczi Péterről el kell mondanunk azt, hogy Tóth Ferenc s utána Thury Etele szerint ő 1589-ben iratkozott volna be a debreceni főiskolára s 1590-től lett volna pápai prédikátor. Tóth Ferenc ezt azzal indokolja, hogy 1620 táján levő adatok szerint ő akkor már igen öreg prédikátor volt. Nem tarthatjuk helyesnek ezt az érvelést több szempontból sem. Először is alig hihető, hogy az, aki 1589-ben iratkozik be a főiskolára, 1590-ben már lelképásztor is lehessen. A debreceni főiskola anyakönyvében ugyan valóban szerepel 1589-ben egy Miskolczi Péter nevű diák, de a puszta névén kívül mást nem tartalmaz róla az anyakönyv. Úgy hogy ennyi adat még — s éppen az említett oknál fogva nem lehet bizonyíték amellett, hogy a kettő azonos személy lehetett volna. De ellene mond ennek az is, hogy nemcsak 1620 táján, de már előbb is mint öreg emberről olvasunk róla. Podári főbírónak már említett Kanizsait ide lelkészül meghívó levelében ugyanis ezt olvassuk róla: »...Isten ő szent felsége...gyülekezetünket megszorította, kinek igazgatására egy embert elégtelennek lenni állítunk, mind az igának nehézsége miatt, mind pedig az ő *kegyelme szokott és következett vénsége miatt...*«. Aki 1589-ben még diák, az 22 évvel később nem lehet annyira öreg, hogy vénsége miatt lenne elégtelen a gyülekezet igazgatására. Éppen azért elfogadhatónak tartjuk, hogy Miskolczi már jóval előbb jött Pápara lelkésznek, sem hogy azonos lehetne a Debrecenben 1589-ben subscribált hasonló nevű diákkal! Miskolczinak vénségét igazolja 1662-ből, a prédikatori házzal kapcsolatos vizsgálati jegyzőkönyvben foglalt ama tanuvallomás, amelyet Rácz Katalin 40 éves asszony, Nemes Szabó Istvánné tett, akinek vallomásában ezt olvassuk: »Én Pápán lettem e világra, csak közel laktunk a scholához, arra emlékezem, hogy egy *vén prédikátor, Péter prédikátornak hitták, lakott a házban...*«

Ennek a Miskolczinak prédikatori jellemzését is olvassuk az egyházkerületnek, egy — az ő halála után — 1625-ből való felterjesztésében. Mint jó emlékezetű férfit említik a pápai

egyház s a kerület előljárói őt, aki nem eredménytelenül végezte sok munkáját — a pásztorok közt az elsőnek nevezik, aki folytonos munkálkodás közben elfáradva halt meg. Nincs itt szó arról, hogy mi volt ez a munka —, de, ha nem is az ő nevével kapcsolatosan, sorjában értesülünk erről is. Ha mindezekben majd, mint látjuk, nem is ő a kezdeményező, hanem a mellette itt szolgáló nagyhirű lelkipásztorok, a fenti sorokból következően ő is kivette abból a maga részét.

Először Pathai István szolgál mellette. Ő pápai származású volt, első olyan, akiről azt olvassuk, hogy tanulását itt a pápai iskolában kezdte, majd innen ment el az akkortájt igen híres tolnai főiskolára tanulni. Pápai lelkész 1585-ben lett, miután őt eddigi állomáshelyéről Rohoncra ide meghívták a földesúr: Enyingi Török István akarataiból Majthényi László, a pápai vár főkapitánya és Huszár Péter alkapitány. S egyúttal ez — a Pathai által feljegyzett — adat az első világos híradás arról, hogy a két pápai lelkész közül az egyik — várbeli vitézeknek szolgált elsősorban, anélkül, hogy — mint további adatainkból kitetszik — elkülönített állás lett volna a várbeli lelkészség a városi lelkészségtől. A megelőző időkből nincs olyan kézzelfogható adatunk, amelyből következtetni tudunk, hogy vajjon pl. Sztáray és Huszár Gál közül melyik volt a várbeliek lelkésze. Ha csak ilyen adatul nem tekintjük azt, hogy 1575-ben Thallóczy Bánffy Ferenc, — bizonyára várbeli katona — végrendeletében a várkapitányok mellett Sztárayt kéri fel végrendeletének végrehajtójául! Az, hogy Pathayt maga a főkapitány és az alkapitány hívják meg lelkészül, már kifejezetten mutatja, hogy ő elsősorban a várbeliek lelkésze volt s vannak egyéb adataink is arra, hogy ez tényleg így van, sőt még arra is, hogy fizetését, vagy legalább is annak egy részét a várvédő vitézekről kapta. Sajnos, hogy a pápai várlelkészeiről ezentúl aztán alig tudunk valamit.

Pathai idehívásának idejével esik egybe az a nagyjelentőségű tény, hogy a pápai iskola törvénykönyvét ez évben, 1585-ben foglalták írásba s ettől az évtől kezdve vannak az iskolának »subscribált«, a törvénynek aláírt, tehát felsőbb tudományokat végző tanulói, úgy hogy ettől kezdve tudjuk bizonyosan, hogy a pápai iskola: főiskola volt. Ez évtől ismerjük a főiskola rektorának: Hollósi Péternek a nevét is, s megmaradtak számunkra az akkor subscribált tanulók nevei is. A tolnai főiskolát megjárt, nagytudományú s később nagyrahitott Pathai Istvánnak bizo-

nyára része volt a főiskolává alakulásban, aki mellett azonban bizonyosan tevőleges szerepet játszhatott Miskolczi Péter is. Hogyan működött a főiskola a következő években, arról nem tudunk. De ennek nehéz helyzetéről, valamint az egyház életéről is csak annyit ismerünk, amennyit Pathai István 1592-ben kiadott s a Sákramentomokról szóló munkájának Enyingi Török Istvánhoz intézett ajánlásában olvasunk. Ezek a sorok nem nagyon hizelgők a pápai állapotokra. Azt írja ugyanis ez ajánlásában: »Miután engemet a fölséges Ur Isten a pápai anyaszentegyházhoz való vigyázásra és szolgálatra az Te Nagyságod jó akaratjából Majthényi László uramnak, ki azidőben pápai főkapitány vala, törekedése és az vitéz Huszár Péter uramnak fáradsága által behozott, kinek immár hét esztendeje vagyok, sok visszavonást láttam a körösztvény gyülekezetben...« »...sem uri renden, sem polgári renden nem kezdenek találtatni, kik scholákat építenének és segítenének, jó nemes erkölcsű és éles elméjű fiakat válogatva idegen országokban taníttatnának, ki-ki mind csak ebekre, lovakra, maga torkára visel gondot, az isteni tiszteletre rá sem tekintenek, csak az Isten az ő jóvoltából adogat közinkbe tanítókat minden érdemünk fölött«. Ha mindez nem is kifejezetten csak a pápai nemes és polgári renden levőkre vonatkozik is, hanem általánosságban mondja is ezeket Pathai, egészen bizonyos, hogy a pápai példa is előtte volt s itt is ugyanilyen állapotokat talált, amint az első sorok éppen erre vonatkoznak!

A török háborúk és a megszállás

Azonban nem igen kell mindezen csodálkoznunk. Ami adatok ezidőből Pápára vonatkozólag fennmaradtak, azok mind örökös harcról beszélnek, a vitézek minduntalan portyázni, harcolni járnak, török rabokat hoznak a várba, a zsákmányból nagy kótyavetyéket rendeznek, a török sokszor elkalandoz a pápai végvár alá, — harc a mindennapi élet. S a legkegyesebb lélek is könnyen eldurvul ilyen körülmények között.

Rövidesen pedig következik néhány olyan esztendő, ami az eddigi kultúrát megsemmisíti, az életet még elviselhetetlenebbé teszi. 1594-ben Pápa török kézre jut. A vár vitéz főkapitánya Huszár Péter a győri táborban sebesülten fekszik, helyettese elcsúszik, s a vezér nélkül maradt őrség a Győr elfoglalása után

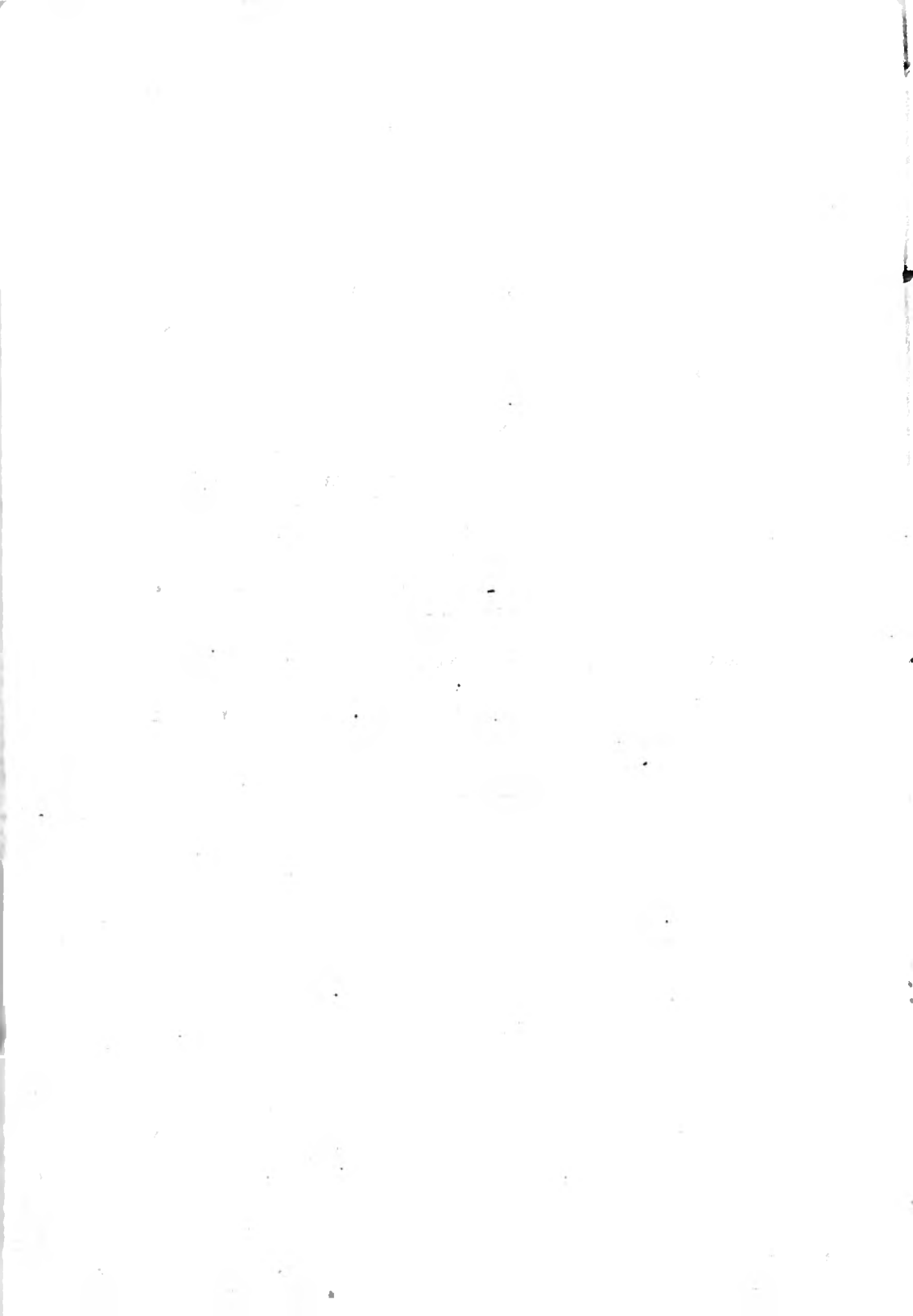
Pápát támadó törököknek nem tud ellenállni s a városi lakosság egy részével együtt elmenekül Pápáról s Pápa török kézre kerül. S ott is marad három esztendeig. Hogy ez idő alatt mi történik egyházzal és iskolával, nem tudjuk. Nem tudjuk azt sem, hogy vajjon az elmenekültek, vagy az ittmaradtak közt voltak-e a prédikátorok. Csak annyit tudunk, hogy az itt megmaradt lakosságot a török állandóan várépítésre hajtja. S meg is erősíti Semender pasa annyira a várat, hogy 1597-ben a felmentő 20.000 főnyi sereg két hónapi ostrom után tudja csak megtörni a török védők ellenállását. A vár ismét magyar kézen van, — de milyen pusztulást hagyhatott itt a török uralom s még inkább az ostrom. Bizonyára hosszú évekbe került, míg felépült a vár és város s bizonyára sok nyomorúságot kellett addig elszenvedni a pápaiaknak.

Két adatunk van, amely erről az időről ad elképzelést. Az egyik Szenczi Szijjártó Lukács 1611-ben Szenczi Molnár Alberthez írott levelében foglaltatik, a levélíró 1610 júniusában járt Pápán s erről a látogatásáról számol be Molnár Albertnek, írva, hogy »a templomot építik szépen!« S egyúttal ez az első adat, amely a pápai gyülekezet templomáról szól. Szólottunk arról, hogy Pápán már a középkorban is virágzó katolikus egyház volt, s meg volt annak a temploma is, még pedig amint egy későbbi leírásból olvassuk, igen nagy templom volt itt, amihez fogható csak a győri püspöki székesegyház volt. Egész bizonyos, hogy a reformáció itteni megerősödése után ezt a templomot használták a reformáció hívei is. Hiszen a katolikus papság elhagyta Pápát, a lakosság mind a protestáns egyházba tartozott. S így a templomot is használták tovább a protestánsok. Az ostrom idején azonban ez a templom elpusztult s újra kellett azt építeni. Erre utal Szenczi Szijjártó levelében az adat.

A másik adatot pedig az általános helyzetre vonatkozóan Podári főbíró már ismételten idézett levelében találjuk: »Mivel a mi városunknak szép szokása, hogy miglen az Isten boldogabb állapotban tartotta és annyi sok romlás és veszedelem alá nem vetette volt, kiben az elmúlt időkben forgott, — mindenkor közöttünk két prédikátor lakott...« Elképzelhetjük, mekkora nagy volt a romlás és veszedelem, s a levél további részében említett nyomorúság, hogy a templom felépítésére is csak egy évtized múlva kerülhetett sor! Zavarta a rendbejövetelet az általános nyomorúság, az ebből támadt pénztelenség, mely olyan

nagy mértékű volt, hogy a várvédő katonaság zsoldját sem tudták fizetni, ami 1600-ban az idegen zsoldos katonaság lázadására vezetett! 1606-ban pedig a Bocskay István hadjárata miatt nincs mód a békés munkára. Bocskay hadai a királyi katonasággal megrakott várat elfoglalták, de ez az idő sem a nyugalom és békés munka ideje volt. Mind olyan körülmények, amik elképzelhetővé teszik a rettenetes helyzetet s megértetik úgy az építés kései idejét, mint a gyülekezet s a prédikátorok nagy nehézségeit is! Ám azért 1600-tól kezdve az iskola újból folytonosan működik s a prédikátoroknak is bizonyára van elég dolga a sok nyomorúságot átszenvedett lakosság pásztorolásával. Annyira, hogy a tudós Pathai István, aki pedig már 1592-ben bizonyosságát adta annak, hogy tudományos írói munkásságra készsége van, ezidőkben semmi jelét sem adja e képességének. Sem az ő, sem a lakosság helyzete nem volt arravaló, hogy nyugalmas állapotot kívánó munkálkodást folytasson!

Igy végződik a XVI. század a pápai egyházra. Üszkös falak és kiégett szivek a századforduló jelzői. A hegyen épített város, melynek életet az a néhány adat is, ami róla letűnt századból fenmaradt, minden »visszavonás« és egyéb hibák mellett is — nagyszerűnek mutatja — csak romjait mutogathatja. De Isten kegyelméből felocsudik dermedtségéből s neki lendül az új építésnek, új erőgyűjtésnek, amely erőre óh, röviden olyan nagy szüksége lesz!

II. A KÖSZIKLÁN ÉPÜLT HÁZ

Általános helyzet

Az eddigiekben úgy tűnhetett fel, mintha a pápai reformáció — szinte függetlenül az országos eseményektől — a pápaiaknak lett volna magánügye. Említettünk ugyan adatokat, amelyek ennek ellenkezőjéről győzhetnek meg bárkit —, mint a másutt virágzó protestantizmussal való kapcsolatok, a török háborúk, stb., általában azonban ténylegesen is az volt a helyzet, hogy a mohácsi vész utáni időkben egyes vidékek, s egyes városok is gyakran annyira elszigetelt életet éltek, hogy nagyobb kapcsolatok keresése nehezen sikerülne. A földesúr személye és hajlandósága, a reformátorok és prédikátorok egyénisége sokszor döntő befolyást gyakorolnak egy-egy uradalom, vagy város életére. S ami így egyházi szempontból igazolható, s ami még hosszú évtizedekig fennállva ellensúlyozza a szervezkedő zsinatok s a kialakuló egyházalkotmány törekvéseit is, ilyenforma a helyzet országos és nemzeti viszonylatban is. Az az irtózatossapás, mely nemzetünket Mohácsnál érte, másfél századig benitotta meg az egységet, az életet s az ország sorsa nem országgyűlésen alkotott törvényektől, nem a békekötéseken alapuló jogoktól, s sokszor nem is királyi akarattól függött, hanem inkább egy-egy kiváló hadvezér, vagy a végvári katonaság, esetleg egyéni — önző, vagy önzetlen — hazafiak, sokszor kiskirályok ténykedésétől.

Ez a sokban a nemzeti elesettségből következő helyzet teszi megmagyarázhatóvá igen sokszor, egy-egy vidék, vagy város külön életét, s ez érteti meg a reformáció egyházának lassú szervezkedését is. Mikor minden felbomlott s amikor a folyamatos háborúviselés, az országnak állandó hadszintérré válása, szinte mindig új kezdést, új kísérletet kívánt, ugyanakkor a reformáció tanításában, az evangélium hirdetésében vigasztalást és megtartást kereső tömegek szemben találják magukat a régi egyház természetes restaurációs törekvéseivel, a reformáció hívei viszont különböző hatások alatt, majd egyik, majd másik refor-

mációi irány közt ingadoznak. Így megérthető, hogy úgy nemzeti, mint egyházi tekintetben a reformáció első százada — egyúttal a török megszállás s a Habsburg uralom, de az önálló erdélyi fejedelemségnek is első százada lévén — a folytonosan tartó bizonytalanság, s a lassan alakuló szervezkedés képét mutatják.

A századfordulón sem sokat változik a külső helyzet. De országos szempontból annyiban mégis más, hogy a török hódítás újabb-újabb kísérletezések ellenére is megtorpan s bizonyos fokig állandósuló határok alakulnak ki, amelyek egy királyi Magyarországra, egy hódoltsági területre, s az önálló, de leginkább a török kegyétől függő Erdélyre bontják az országot. Nem alkotnak ugyan egymástól teljesen elzárt egységeket, időnként az egyes hatalmi területek között igen élénk összeköttetést lehet megfigyelni. De mégis ezeken az egységeken belül próbál meg végleges formát felvenni az egyházak élete is, hitvallási színezet s szervezeti egység tekintetében is! Természetes, hogy a három különböző területen különbözőképpen alakult a helyzet. Erdély, különösen a protestáns fejedelmek korában, virágzó egyházi életet él, a hódoltsági területen az egyházak maguk gondoskodnak magukról s életükbe nem igen avatkoznak bele sem a másik felekezet, sem a királyi hatalom, s a török is csak úgy, mint magyarok életébe, s alig törődik valamit vallási hovatartozásukkal. *A királyi Magyarországon zajlik aztán le a régi hatalmát visszaszerezni óhajtó katholicizmus és a szabadságát megtartani akaró protestantizmus között a nagy métközés!* Ezen a területen érzeti súlyát a rekatholizáció, s ebbe avatkozik bele időnként az erdélyi fejedelemség. És ebbe a területbe esik bele a pápai református egyház is és lesz ennek a harcnak egyik megvivője, s a küzdelem végén az alulmaradtak sorsában osztozó.

A továbbiakban a szervezett egyházi élet kialakításában vesz tevékeny szerepet a pápai egyház. Rövid idő múltán már érzi a földesúri önkény szorítását, majd teljes súlyával nehezedik rá az ellenreformáció.

A megszervezett református egyház

A Huszár Dávid által kiadott Heidelbergi Káté fordítása következtében megindult református irány megerősödése és dalrajutása a már vázolt körülmények miatt csak a 17. század elején következik be. Végleges kialakulása, megszervezése pedig arra az időre esik, amidőn a dunántúli evangélikusok 1598-ban végrehajtott szervezkedése után 1612-ben a dunántúli reformátusok is megszervezkednek. Ebben a szervezkedésben döntő szerep jut — prédikátorai révén — a pápai, ekkor már határozottan református egyháznak.

Pathay István éppen 1612-ben fogadja el a veszprémi várvédő katonaság meghívását, s cseréli fel a pápai prédikátorságot a veszprémi várlelkészséggel. Helyére a pápai földesúr, a várvédő katonaság, s az egész város egyező akarattal a kevéssel előbb még Heidelbergben tanuló, s ekkor a révkomáromi iskola rektori tisztét viselő *Kanizsai Pálfi Jánost* hívják meg, aki ugyanakkor kapott meghívást Lévára és Debrecenbe is.

Kanizsai Pálfi János pápai prédikátorsága idejére esik az itteni református egyház végleges külső megszervezése, aminek szerencsés elősegítője az, hogy úgy a földesúr, mint a várbeli vívőek, s a város lakossága is egyértelemmel voltak ekkor már a hitvallási kérdésben. Ha maradt is még valami »visszavonás« — mi Pathai idekerülésekor panaszra adott okot —, s amit éppen a két protestáns felekezet közötti ellentétben kell keresni, az evangélikusok száma már nagyon elapadt, s akik nem csatlakoztak a kálvini irányhoz, azok is résztvettek az egyház fenntartásában, legfeljebb időnként vették igénybe saját felekezetű prédikátoruk szolgálatát, az alsóvárosi temetőben hallgatták ennek prédikációját, s ott részesültek az úrvacsorában.

A városban katolikusok ekkor már nem voltak, viszont a lakosság túlnyomó többsége a református hitelveket vallotta. 1612-ig volt lelkészük: Pathai Istvánt az 1612. évi zsinat a Dunántúlon megalakult egyházkerület püspökévé választotta, nyilvánvalóan annak a munkának eredményeképpen, amit Pathai a város lakosságának kálvini irányban való megerősödése érdekében tett. Pathai munkáját aztán Kanizsai végezte be, s koronázta meg a református egyház külső megszervezésével.

Kanizsai, mint említettük, Heidelbergben tanult s ott közelről volt módja meglátni a ref. egyház szervezetét. Pápai papsága első éveiben mindjárt azon törekedett, hogy egy ilyen szervezetet itt is megvalósítson. Tervezetét már 1615-ben ismertette Pathai püspökkel, megnyerte annak a földesurat, Enyingi Török Istvánt is, előzetesen elfogadta azt a »vitézli rend, a városi főbíró és az egész tanács«, s így néhány évi előkészítés után meg is valósította 1617-ben.

A Kanizsai által alkotott szabályzat a Heidelbergben már megvalósított kálvini elvek alapján álló presbiteri rendszeren épült fel. Ennek alapelve az, hogy az egyházat nem a papok, hanem a gyülekezet tagjai közül választott presbiterek kormányozzák. A reformáció egyházai ugyan kezdettől fogva szakítottak a római katolikus papi kormányzással, de nem volt gyors az átmenet. Az ország egyes részein sokáig megmaradt a papi kormányzás, azzal, hogy abba belevonták a földesurakat és városi tanácsokat, végváraknál pedig a vitézek előljáróit. Ilyen formájában látjuk ezt pl. éppen Kanizsai Pápara való meghívásánál is. De ez a kormányzási forma csak átmenetet képezhetett az igazi gyülekezeti kormányzási elv felé. Hogy állandó rendnek s meglegedést keltő kormányzásnak nem volt tekinthető, azt éppen Enyingi Török István földesúrnak a Kanizsai által készített szervezeti rendet elfogadó és megerősítő nyilatkozatából láthatjuk. »Mely nehéz avagy lehetetlen dolog legyen a sokaságot bizonyos törvények és regulák nélkül akármely dologban is jórendben állatni — írja Török István — könnyen akárki is megítélheti. Mert bizonyára sem az isteni tiszteletben, sem az emberi társaságban való egyesség nélkül meg nem állhat, sőt inkább ott szokott minden rendbeliek között gyakori visszavonás, háborgás, egymás ellen való verekedés, káromkodás indulni, nevedkedni és végre meg is gyökerezni, ahol az emberek között bizonyos törvény nincsen, mely által mind a jóságos cselekedetre alkalmatosság adatnék s mind az isteni törvényekkel ellenkező dolgok megtiltatnának... Mi is azért a sz. apostoloknak és Helvétiai Ecclesiáknak igen szép rendtartásokat a mi jóságunkban való ecclesiánkban meg akarván tartani... hagyjuk és parancsoljuk, hogy a mi városunkban, Pápan, rendtessenek arravaló jámbor, istenfélő férfiak stb...« Kanizsai mintha csak megérezte volna, hogy közeleg az idő, amikor sem a földesúr, sem a városi vagy várbeli előljáróság támogató és

közös munkájára nem lehet többé majd számítani. S a pápai presbitériumnak megszervezése — minden további hasonló szervezkedés mintája — nagy felkészülést jelentett s éppen a királyi Magyarország rövidesen megváltozó vallási helyzetében, az elkövetkező idők megpróbáltatásaira.

Annyira összeforrott a presbitériumnak emez első megszervezése éppen a pápai gyülekezettel, hogy szükségesnek látjuk a szervezetnek rövid ismertetését történetünkbe beleilleszteni a Kanizsai által készített s a földesúr, a várvédő katonaság s a város által elfogadott szabályzat alapján. Mielőtt azonban még erre rátérnénk, — utalással arra, amit az előző fejezetben a hercegszöllősi kánonok itteni elfogadásával kapcsolatban írtunk — úgy gondoljuk, jogosan tételezzük föl, hogy a református szellemű hercegszöllősi kánonoknak elfogadása a szabályzat bevezetése előtti években, de Kanizsai prédikátorsága alatt történt. Amit igazolni látszik az, hogy a kánonokat aláíró földesúron kívül az aláírók között szereplő Hathos Bálint vicekapitány — ilyen minőségben egy 1615-ből fennmaradt végrendeletben szerepelt mint tanu. A kánonoknál városbíróként szereplő Szij Ferenc pedig aláírja 1617-ben a pápai egyház szervezeti szabályzatát is, akkor már mint tanácsstag.

Ami most már ezt a szervezeti szabályzatot illeti, ennek ránkmaradását annak köszönhetjük, hogy a XVII. század közepén a tiszai részeken s Erdélyben is meginduló ú. n. puritánus mozgalmak idején a puritánokat pártfogoló Lorántffy Zsuzsanna fejedelemsasszony kívánságára eljuttatták azt hozzá Dunántúlról s ez a példány megmaradt a fejedelemsasszony birtokán a fogarasi egyház levéltárában. Magának az eredeti pápai szabályzatnak a következő viszontagságok során nyoma veszett.

Az így előkerült s általunk ismert szabályzat a hozzácsatolt megerősítő és elfogadó nyilatkozatokon túl nem tudósít a presbitérium megszervezésének körülményeiről, hanem egyszerűen feljegyzi az ekkor hivatalba állított presbitereknek a névjegyzékét. Ezek száma 16 volt ekkor és pedig: A vitézlő rendből 6, a városi rendből 6, ezeken kívül még 4-en, mint tiszteletbeli presbiterek: a városbíró s még 3 városi polgár, bizonyára a városi magisztrátus hivatalt viselt tagjai közül. Ezeknek a presbitereknek a nevei ma már nem mondanak sokat számunkra. A vitézlő rend tagjai — nem állandó pápai lakosok egyébként sem. A városi rendből való nevek pedig régen eltűnt családok neveit

tartalmazzák: Csór Gergely, Demeter Deák, Felső Balázs, Gyöke Pál, Biczó János és Varga Mihály. (Ez utóbbi neve is lehet, hogy csak céhbeli mesterségét jelenti.) A rendes presbiteren kívül: a városbíró (név nélkül), Sztj Ferenc, Bosnyák Pál deák és Kozma György nevei közül talán még van jelentősége a családnévnek ma is, ha nem is Pápán élő családok ősei, de ma is élő családok nevei (pl. Kozma György kimutatható őse a nemrég elhunyt híres költőnek Kozma Andornak!). A presbiteren mellett két egyházfit is találunk a névjegyzékben, egyiket a vitélő rendből, másikat, Szabó Pétert, a városi rendből.

Ehhez a névjegyzékhez csak annyit akarunk hozzáfűzni, hogy bizonyára nem ok nélkül szerepelnek külön a tiszteletbeli presbiteren, főleg itt is a név nélkül felvett városbíró, ami azt jelentheti, hogy: a mindenkori városbíró, s rajtuk kívül az egyházfiak. Ez utóbbiaknak külön szerepéről a szabályzatban is olvassunk, az előbbiekről pedig az a felfogásunk, hogy ők voltak talán »hivatalból« a városi magisztrátus képviselőiben, de egy szersmind az átmenet még megmaradó jeleképpen azok, akiket később a főgondnok és gondnok névvel s hatáskörrel állítottak be a presbiteriumba, annak élére. Olyan gyülekezetekben, ahol az ellenreformáció nem érezte a maga — református szempontból — pusztító hatását, még évszázadokon keresztül a városbíró, a főbíró, a polgármester — egyúttal a főkurátora az egyháznak, mint pl. mai napig is Debrecenben s más nagy alföldi református többségű városban!

Mint mondtuk, a presbiteren névsorán kívül, magának a presbiteriumnak beállítására, a presbiteren választására — semmit sem találunk ebben a szabályzatban. De ha itt nem találunk is erre vonatkozó utalást, egy későbbi pápai szabályzat (1660) bevezetésében olvassunk egyszerű következtetéssel is arról győzőnek meg, hogy az utóbbi alkalommal is azt az eljárást követték, amit Kanizsai idejében is követhettek; azt olvassuk nevezetesen, hogy az egyház patrónusai, tanítói (lelkészek!) nemes és vitélő rendből álló tagjai összegyűlvén, közös akaratból rendelkeztek »Isten igazgatásából egyenlő értelemben oly megpróbáltatású, keresztyén életű férfiakat a nemesség, lovas és gyalogsereg közül, kik... Istennek ecclesiájára nagy szorgalmatossággal vigyázzanak, gondot viseljenek«. Vagyis a gyülekezet tagjai választották az arra érdemesek közül a presbiterenket, hogy pedig

csak a nemesek közül, tehát a jobbágy sorban levők közül nem, ez annak a kornak az életében leli magyarázatát. A most utóbb említett feljegyzésben nem olvasunk arról, amit megint alkalmazhatunk az előbbi szabályzatra is, hogy az így megválasztott presbíterek valami fogadalmat, vagy esküt tettek volna, ellenben olvasunk arról, hogy az egyház tagjai felajánlják a presbítereknek, hogy »minden Isten tisztességére néző, szolgáló dolgokban, jóakaratumkat és becsületeknek, tisztességeknek megtartását, adását ajánljuk s ígérjük és valamikor kívántatik, az ecclesia dolgaiban, mint atyánkfiainak segítségével lészünk!« Eből pedig joggal következtethetünk arra, hogy maga a gyülekezet azzal, hogy presbítereket választott, nem tekintette magamagát mentesnek az egyház életében való részvételtől, sőt inkább úgy nézte a presbítereket, mint akik az ő terhükön könnyítenek azzal, hogy e tisztségre vállalkoznak, de akiknek segíteni éppen ezért minden egyháztagnak igaz kötelessége.

Magára a presbíteri tisztre vonatkozólag — a részletes teendők szabályozása után — igen tömör összefoglalást ad a szabályzat, mely szerint »valamelyek néznek ezen ittvaló ecclesiának javára, megmaradására, mindazoknak tehetségük szerint való megcselekedésére, viszont valamelyek miatt az ecclesia kárt és botránkozást szenvedhetne, mindazoknak kigyomlálására és ellenük való állásra igyekezzenek az egyházi tanácsok, úgy mint Isten fiainak a helybenlevő ecclesiának vénei, elei és szemei, melyre őket segítse a teljes szentháromság, egy bizony Isten!«

Maga a szabályzat nem kifejezetten a presbíterek kötelességeit foglalja magában, hiszen már címe is így hangzik: »a pápai gyülekezetnek külsőképen való igazgatására tartozó regulák!«, de amely »regulák« jórészen az egyes egyháztagokra is tartoznak. Maguk a regulák hét szakaszra oszlanak. Az I. szól a házasságról, a II. a keresztelezésről, a III. az Úrvacsorájának kiszolgáltatásáról, a IV. a prédikációnak és a templomban való könyörgésnek idejéről, az V. a halott temetésnek idejéről, VI. a presbítereknek vagy egyházi tanácsoknak privilégiumukról, VII. a presbítereknek avagy egyházi tanácsoknak tisztükről.

Ezeken a szakaszokon belül főleg a házasságkötés körüli teendőknek s a presbíteri kötelességeknek részletes szabályozását kapjuk. Nem akarjuk itt a több oldalra terjedő szabályzatot leírni. Csupán annak feltételezésével, hogy ezek a szabályok részben már addig is gyakorolt teendőket rögzítettek, főleg a

presbiterekre nem vonatkozó részében s mint bizonyosan tudjuk, a továbbiakban az egyház életét írták körül, ezeknek alapján elképzelést igyekszünk adni arról, hogy milyen lehetett a XVII. század elején — s attól kezdve — a pápai reformátusok egyházi élete. E leírásunkban nem ragaszkodunk szorosan a szabályzat §-ainak rendjéhez.

Egyházi élet a XVII. század elején

Az egyházi élet középpontja a templom s az igehirdetés. Ezt különben lakónikus rövidséggel így fejezi ki a szabályzat: »A prédikáció a templomba való«. (IV. 1.) Istentiszteletet tartottak vasárnap s hétköznap egyformán. A vasárnapi és ünnepi istentisztelet, olyankor, mikor úrvacsoraosztás nem volt, nyáron reggel $\frac{1}{2}8$, télen 8 órakor, amikor úrvacsoraosztás is volt, akkor nyáron reggel 7, télen $\frac{1}{2}8$ órakor kezdődött, — délután egyformán mindig 2 órakor kezdődött az istentisztelet. A hétköznap reggeli könyörgésre nyáron 6, télen 7, vagy $\frac{1}{2}8$ órakor mentek templomba. Hétközben is voltak bizonyos napokon (hetenként kétszer, szerdán és pénteken) prédikációs istentiszteletek, (amelyeket hetedszaki prédikációknak neveztek) ezek nyáron $\frac{1}{2}7$, télen $\frac{1}{2}8$ órakor kezdődtek.

Az úrvacsorát minden harmadik vasárnap kiszolgáltatták, ezenkívül pedig volt úrvacsoraosztás karácsonykor, újévkor, nagypénteken, husvétkor, áldozócsütörtökön és pünkösdkor is. Úrasztalához csak olyanokat bocsátottak, akik »magukat megpróbálni« tudták, s akik különbséget tudtak tenni »az Úrvacsorájában való étel s egyéb külső étel« közt. Ha valaki hosszú ideig betegeskedett s így nem tudott a templomba menni úrvacsora vételre, ha egyébként egészséges korában buzgó templombajáró volt s az úrvacsorával is rendszeresen élt s a lelkipásztort magához hívatta, a lelkipásztor meglátogatta és vigasztalta őt. Ha az ilyen úrvacsorát óhajtott venni, akkor a legközelebbi vasárnapon a lelkész ezt bejelentette a prédikáció után a gyülekezetnek s intette a hallgatókat, »hogy akik jó kezülettel vannak, menjenek annak a betegnek a házához, hogy ott legyen a Krisztusnak valami kis gyülekezetecskéje«, — így a lelkész a beteg házánál összegyűlteknek s a betegnek is kiszolgáltathatta az úrvacsorát. »De különben az Úrnak szent sakra

mentomát házról házra hordozni akárki kedvéért dicstelen és becstelen dolog« — mondja a szabályzat.

A keresztség kiszolgáltatása is a templomban történt, bár a szabályzat sem tiltja teljesen, hogy szükség esetén háznál is ne történhessék az. A keresztelést a reggeli istentisztelet alkalmával a prédikáció, vagy az imádság után végezték. A kereszteléskor az egész istentiszteleten jelen kellett lenni a bábának, s a keresztkomáknak is, »mert rút és a tanítók nehézségére való dolog az, amikor a komák a templomba a keresztelésre a prédikáció, vagy az imádság után kullogva jönnek«. (Úgy látszik, többször is megtörténhetett az utóbbi, hogy így kiírták a szabályzatba!) Keresztkomák csak »istenfélő, keresztyéni tudományban alkalmas értelmű, jámbor és tisztességbeli személyek« lehetnek, akik a gyermek növekedésekor »szüleit reá nógassák, hogy őket a keresztyéni hitnek fundámentomaira megtanítsák«, vagy ha a gyermek árvaságra maradna, ezt maguk megtegyék s nevelésére is gondjuk legyen. Nem lehetek komák se gyermekek, se »bálványozók«, vagyis más felekezetűek, sőt reformátusok sem, ha felnőttek voltak is, akik a Miatyánkot, a Hiszeget és a tízparancsolatot nem tudták. Vannak adataink rá, hogy ha a lelkész jónak látta, mielőtt a komákat ilyenekül bejegyezte, előbb kikérdezte tőlük ezeket! A későbbi anyakönyvek tanúsága szerint komákat rendszeren nagy számmal hívtak a szülők. A bábák szükségkeresztelese tilalmas volt. A gyermekágyból felkelt asszonyok »beavatását«, az egyházkelést nem gyakorolták. Erre nézve a dunántúli reformátusok felfogása, mint az 1612. évi köveskúti kánonokban olvasható, az volt, hogy az egyházkelés zsidó szokás, amit a római katolikusok utánoznak, véleményük szerint »nem a negyven, vagy nyolcvan napos őrizkedést, hanem csak a természetes tisztességet« kell e tekintetben követni.

Legtöbb teendő volt a házasságkötés körül. A házasságot úgynevezett »szerzők« készítették elő. Ha a »szerzés« körül »valami kétséges dolog« látszott, akkor a lelkésznek is be kellett jelenteni szándékukat. Nem városbeli ember csak akkor köthetett itt házasságot, ha »jó nemzetségéről és jámbor életéről« bizonyítványa volt. A szerző emberek tulajdonképpen »tisztességbeli személyek« voltak, akiket a lelkész is nyilvántartott, nevüket az anyakönyvbe is feljegyezték, azzal a gondolattal, hogy ha utólag valami olyan dolog válna köztudomásúvá, ami egyébként

a házasságnak akadályá lett volna, nem a lelkész, hanem a szerzők a felelősek érte. 14 éven aluli leányt szerezni nem volt szabad, de éppúgy nem lehetett ifjú számára olyan idős öreg asszonyt sem, »aki az ifjúnak ideje szerint közel anyja lehetne«, idősebb férfi sem vehetett el 16 évesnél fiatalabb leányt.

Az esküvő előtt a házasulókat a templomban ki kellett hirdettetni. Hirdetés csak vasárnap a reggeli prédikáció után lehetett. (Ez különben arra is vall, hogy ilyenkor többen voltak templomban, mint máskor!) A hirdetés az esküvő előtt legfeljebb 10, de legalább 3—4 nappal előbb kellett, hogy megtörténjék, »hogy ha valaki a személyek felől valami oly dolgot tud«, a lelkésznek bejelenthesse. A jegyesség sokkal erősebb kötelék volt, mint ma általában. Ha olyan leány akart férjhez menni, akit mátkája elhagyott, akkor csak bizonyos idő eltelte után engedtetett az meg neki, s ilyenkor a hirdetésnek három vasárnapon is meg kellett történni, nyilván azért, hogy hátha azalatt előkerül a régi mátká. Különben — mivel itt csak a leányokról van ez a megszorító rendelkezés, nyilván Pápa végvári helyzetében is találja magyarázatát, mert bizony megtörtént, hogy a mátká portyázásra indult a sereggel s nem tért velök vissza, de visszatérése mégsem volt lehetetlen. E szabályzatban nem, de zsinati végzésekben tudunk ennek a megfordítottjáról is, amikor a vőlegény volt kénytelen várakozni olyan esetben, ha mátkáját esetleg a török elrabolta. S tudunk arról is, hogy ha nem az említett okokon bomlott fel a jegyesség, igen szigorú vizsgálatot tartottak s ha nem találták elégségeseknek az okokat, akkor megtörtént, hogy az, akinek a hibájából bomlott fel a jegyesség, — sohasem léphetett házasságra!

Az esküvő s a lakodalom egy ugyanaznap ment végbe. De esküvőt szombaton, vasárnap és hétfőn nem tartottak. A kézfogás sem lehetett ezeken a napokon, valamint úgy ez, mint a lakodalom sem lehetett a nagy ünnepeken sem. Vasárnap és az ünnepeken azért nem, mert ezek a napok »az Isten Igéjének hallgatására és tanulására, nem a testnek ételben, italban való bujálkodásra« rendeltettek. Szombaton és hétfőn pedig azért, »mert az emberek az ő mértékletlen életükkel s italukkal és a lakodalmaskodáshoz való készüléttel az Úr napja megszentelése magukat így alkalmatlanná tennék«. Ez a megszorítás, főleg indokolásában igazolja Pathai Istvánnak már 1592-ből említett

kifakadását, hogy bizony itt a kézfogás s lakodalmak nagy eszemiszommal jártak!

Az esküvő mindig a templomban történt s nem háznál, és pedig csak reggel »éhomra, a reggeli prédikáció, vagy imádság után«. Az esküvőt előtte lévő napon be kellett jelenteni a lelkésznek. A vőlegény, vendégeivel együtt, tartozott a reggeli istentiszteleten résztvenni s csak ezután állhatott elő esküvésre. Feltűnő, hogy ugyanezt a kívánalmat a menyasszonnyal és az ő vendégeivel szemben nem rendelte a szabályzat! Jelen kellett lenni az esküvőn a szerző embereknek is, vagy közülök legalább egynek, s nevüket az anyakönyvbe fel kellett jegyezni. Rajtuk kívül legalább három »bizonyosság«-tanu kellett az esküvőkor a házasulandó személyek mellett. Tanu lehetett akár férfi, akár nő. A lelkész az esküvő előtt tartozott bizonyosságot szerezni arról, hogy a házasságkötésnek a házasulandók részéről nincs akadálya. Ha minden rendelkezés ellenére is megtörtént volna, hogy házasságra egyenlőtlen korú személyeket szereztek, — a lelkésznek ezektől az esketést meg kellett tagadni. Ha ilyen esetben a házasulandók máshova mentek volna el esküdni s úgy tértek volna vissza a városba, akkor mint botránkoztatók, a presbiterium ítéllete alá tartoztak.

A temetésekét vasárnap és ünnepnapokon déli 12 órakor végezték, hogy így a gyülekezet a délután istentiszteleten is résztvehessen. Szerdán és pénteken — a hetedszaki prédikációk alkalmával — ebéd után 1 órakor, más hétköznapokon lehetett a temetés délelőtt 9 vagy 10 órakor, esetleg délután 1 órakor is. Ha prédikációval akarták temettetni halottjukat, ezt korán reggel — a temetés napján — be kellett jelenteni a prédikátornak, hogy a prédikációra készülhessen.

A presbiterium

Mint már említettük, külön fejezetek szólnak a presbiterek jogairól és kötelességeiről. A presbiterek stólát fizetni nem tartoztak, ha csak nem saját jószántukból. Ha valamelyik presbiter megbetegedett, presbitertársai tartoztak gyakran meglátogatni. Ha valamelyik presbiter vagy családtagja meghalt, kóporsóját a presbiterek vitték a temetőbe. A temetésén pedig megjelent mind a két prédikátor, az oskolamester, az egész deáki sereg s a céhbéli mesteremberek is.

A presbíterek tartoztak felügyelni a lelkészekre, hogy »híven tanulnak-e, az Istennek Igéjét tisztán és igazán hirdetik-e, a szentséges sákramentumokat az Úr Jézus rendelése szerint kiszolgáltatják-e, az egész ekléziának javára és épületire igyekeznek-e, tisztükhöz és tudományukhoz illendő életet követnek-e?« Hasonlóképpen felügyeltek az iskolamesterre (a rektorra), hogy híven teljesít-e kötelességét, az igaz tudományra tanítja-e növendékeit? Úgyszintén »az iskolabeli ifjakra«, hogy tanulnak-e, méltók-e az egyház támogatására s magukat bárhol is tisztességesen viselik-e? S ha a diákoknál valami rendetlenséget tapasztaltak, tartoztak ezt a rektornak bejelenteni. Ha akár a lelkészt, akár a rektort illetőleg volt valami kifogásolni valójuk, először négy szemközt kellett figyelmeztetni őket, majd ha ez nem használt volna, többedmagukkal kellett megmondani neki, végül, ha ennek sem lett volna eredménye, az egész presbíterium előtt kellett a lelkészt számonkérni, s ha mindez hiába való lett volna, akkor mehettek panaszra a püspökhöz. Tartoztak a presbíterek felügyelni a lelkész házanépének életére is s ha itt is valami kifogásuk volt, akkor a lelkésznek tudomására kellett azt adni.

De nemcsak felügyelői és ellenőrei voltak a presbíterek az egyház tisztviselőinek, hanem tartoztak azzal is, hogy őket »hírükben, nevükben, tisztességükben, minden rágalmozók és patvarkodók ellen tehetségük szerint oltalmazzák!« S ha valami ilyen bántalmat tapasztaltak, tartoztak őt megvédeni s a bántalmazót meginteni s akinek ilyen megintés nem használt volna, azt a presbíterium előtt fedték meg! Az egyháztagoknak bármilyen kifogásuk lehetett is a lelkészük ellen, a presbítereknek tartoztak azt elmondani.

Kötelességük volt a presbítereknek a gyülekezet tagjaira is felügyelni. Figyelemmel kellett kísérniök, hogy »vannak-e a gyülekezetben valami tévelygő vélekedésűek, Isten Igéjének és a sákramentumoknak megutálói, cégyeres vétékben heverők, egymás ellen gyűlölködők és dagályos haragvók, botránkoztatóul egyenetlenségben élő házások«. S ha ilyeneket tapasztaltak, tapasztalatukat tartoztak közölni a lelkésszel, s együttesen vették elejét az efféle botránkoztatásoknak, még pedig mint a szabályzat mondja, a Máté ev. 18. részében foglaltak szerint. Ami nyilván az említett részben foglalt »kulcsok hatalmára« vonatkozik és

ez nagyon jellemző: a kötés és oldás hatalmát nem a papoknak, hanem a presbitereknek tulajdonították!

A presbiterek feladata volt a lelkészek és a rektor választása, meghívása is. Ugyancsak az ő beleegyezésükkel távozhattak el itteni helyéről bármelyik egyházi hivatalnok. Sőt az utóbbinál megtörténhetett, hogy az ő »akarataukból« kellett esetleg eltávozni valamelyiknek. S bár erre a pápai gyülekezetben egy évszázadon keresztül nem volt példa, a papmarasztás szokására utal ez a szabály. S itt meg kell jegyeznünk, hogy abban az időben a lelkész minden évben — és pedig a későbbi adatok tudatában minden polgári év végén — tartozott »kibúcsúzni«, ami azt jelentette, hogy hivatala, további itteni szolgálata ügyét a gyülekezet s elsősorban a presbiterek akaratára bízta. A kibúcsúzás után történt meg a megmarasztás, amikor újabb esztendőre ismét ittmaradt a lelkész, vagy — s ez az, amire Pápán évszázadig nem volt példa — annak a kijelentése, hogy tovább nem óhajtják a lelkész szolgálatát. Kanizsai pár évi itt működése után, 1615-ben, Enyingi Török István földesúrtól azt a kiváltságot kapta, hogy ne búcsúzzék évenként, hanem maradjon a gyülekezet vezetője mindaddig, ameddig akar maradni. Hogy más prédikátorokkal szemben ezt a megkülönböztetést alkalmazták volna-e, nem tudjuk, de valószínű a későbbi példákból, hogy a kibúcsúzás s megmarasztás évenként ismétlődő dolog volt a többi prédikátorok esetében!

A presbiterek rendszeresen karácsony, újév (kis karácsony), husvét és pünkösd estéjén tartottak gyűlést. De ezenkívül bármely szombati napon is összehívhatta őket a prédikátor az egyházi által, »midőn oly dolog kívánja«. A gyűlésen a lelkész adta elő a megbeszélendő tárgyat, majd ennek elintézése után a presbiterek terjesztették elő olyan tapasztalataikat, amik a presbiterium intézkedését tették szükségessé. Az egyháziak kötelessége volt a presbiterium elé meghívni azt az egyháztagot, akinek ügyével a presbiterium foglalkozni akart.

Ha hírneves prédikátor vendégképpen volt a gyülekezetben, akkor a körülötte való szolgálatot a lelkész házánál szintén az egyháziak látták el.

A lelkész senkit se prédikálhatott ki a presbiterek tudomása nélkül. Ez a kipredikálás tulajdonképpen a bűnösökre kiszabott büntetés egy fajtája volt, s abból állt, hogy a lelkész — a prédikációban foglalt bűn példajaképpen a bűnös egyháztagot

nevén megnevezte! Elképzelhetőleg a nagy nyilvánosság előtti eme megbélyegzés valóban nem történhetett meg a büntetést egyébként kiszabó presbiterium tudta nélkül! Általában a gyülekezet életére tartozó, prédikáció utáni hirdetések is közölni kellett a lelkésznek előre, ha nem is az egész presbiteriummal, legalább azok közül néhányal.

A presbiterium mondta ki a vétkekre a büntetéseket. Ezek a büntetések voltak, valamelyik presbiter által való magános megintés, vagy a presbiterium előtti megfeddés és bocsánatkérés, vagy az egész gyülekezet előtti bűnbánattartás, vagy a gyülekezetből bizonyos időre — penitenciatartással, — vagy végkép való kitiltás. E büntetéseknek miként való alkalmazásáról, bár a szabályzat előírja, hogy minden a presbiteriumban történt végzések protokollumba, jegyzőkönyvbe vétessenek, sajnos, semmit sem tudunk, mert a presbiterium jegyzőkönyvei csak 1720 utáni időkből maradtak ránk. Némi elképzelést csak egy közel egykorú s Kanizsai két évtizeddel későbbi ottani lelkészsége idejéből való kiskomáromi presbiteri jegyzőkönyvből nyerhetünk. Annak egyes eseteit itt ismertetni azonban nem képezheti feladatunk tárgyát, így csupán megemlítjük, hogy egyházi fegyelmet a presbiterium a káromkodókkal, haragtartókkal, öreg szüleiik iránt tiszteletlenekkel, házasságtörőkkel, tolvajokkal szemben gyakorolt. Az esetek felemlítése — még ha sok hasonlóságot ígérne is, — már csak azért sem lehet megfelelő, mert Kiskomáromban kizárólag katonákból álló gyülekezet volt, s legszélső végvár jellege miatt állandó harcban álló katonákról, tehát bizonyos fokig eldurvultabb erkölcsű emberekről van szó, míg a pápai gyülekezet ezidőben már ritkábban harcoló vitézekből és a városi polgárokból állott.

Egyébként a szabályzatban foglaltaknak az a része, amelyik nem a presbitererekről szól, tulajdonképpen régebbi, leginkább pedig az 1612. évi köveskúti kánonok alapján azzal egyértelemben készült. Azoknak az alkotója, vagy legalább is előkészítője pedig Pathai István volt, aki akkor már 27 évig volt pápai prédikátor. Teljesen elfogadható tehát, hogy mindazok, amik e részekben olvashatók, már kialakult pápai gyakorlatnak a lekövetészei. Viszont a presbiterekre, ezek tisztére vonatkozó Kanizsai elgondolásai, a presbiteriumról külföldön tanultaknak a hazai viszonyok közé való beillesztése.

Nem tekinthető ez olyan egyházi szabályzatnak, amely az egyházi élet minden részére kiterjed. Éppen ezért nem is lehet azt gondolni, hogy csak az itt felsoroltak lettek volna az egyház életének összes megnyilvánulásai. Bizonyára ezeken túl is voltak olyanok, amikre futólagos utalások találhatók ugyan a szabályzatban is, s amikre itt-ott megjegyzést is tettünk, pl. a papmarasztás, a diákok ellátásának, stóla stb. kérdése, s amelyek szintén szerves részei voltak a gyülekezet s azon belül a presbiterium tevékenységének.

Az egyházi élet egyéb részei

Ilyen kérdés volt pl. az anyagi kérdés, a lelkészek, az iskola- rektor fizetése, az egyház épületeinek fenntartása, a szegények gondozása. Mindezekről a szabályzatban, a már említett utaláson kívül semmit sem olvasunk. Pedig nyilvánvaló, hogy ezek is beletartoztak az egyház életébe, s ezekről is gondoskodás történt.

De ha a szabályzatban nem is olvasunk ezekről, itt-ott találunk adatokat, amelyek több-kevesebb mértékben ezekről is tájékoztatnak bennünket már ebben a korban.

A lelkési fizetésről pl. Enyingi Török Istvánnak Kanizsai Pálfi Jánoshoz intézett 1615 augusztus 29-én kelt levelében, ezt olvassuk: »...őkegyelménck tőlünk rendeltetett tisztességes fizetés és ételre, italra rendeltetett kenyér, bor és hús naponként megjárjon...« Ami ugyan távolról sem tájékoztat bennünket a lelkési »díjlevél« értéke felől, még kevésbé arról, hogy maguk a hivek mit adtak akár egyházi adóban, akár lelkési fizetésben, mégis világosan tájékoztat affelől, hogy a pápai lelkész a földesúr kényerén élt — udvari pap volt. Ebből egyúttal következtethetünk arra is, hogy a földesúr patrónus nemcsak a lelkésznek volt patrónusa, hanem az ekklesiának is, s bizonyára az 1610-i templomépítésnél is a földesúr volt az építési költségek legfőbb viselője.

Nem gondoljuk azonban, hogy maguk a hivek ne járultak volna hozzá az egyház és iskola fenntartásához s a lelkész fizetéséhez már ekkor is. Ami a városbeli hiveket illeti, tudjuk, hogy ezek között igen sok volt a nemes úr s hogy ezek az egyházra is adakoztak, annak van egynéhány nyilvánvaló jele már ebből az időből is. Tudjuk pl. hogy 1625-ben új harangot vettek a

toronyba Fölső Balázs és Sándor György deák 1615-ben hagyja a pápai prédikátorok használatára tapolcai malmát Tapolcsány Ilona, Török Istvánnak a felesége. Igaz, hogy ő a patrónus földesúr felesége volt, de azt végrendeletileg hagyta, s attól kezdve — míg majd el nem vétetett, más malmokkal együtt — a lelkészek jövedelmére szolgált. Emlékezzünk, hogy a presbiterek fel voltak mentve magukat és családjukat illetően a temetési és keresztelési stóla alól, ebből következőleg az egyháztagnak fizettek stólát, s az is lelkészi jövedelmet képezett. Tóth Ferenc a maga egyháztörténetében utal rá, hogy a földesúrtól élvezett eltartás mellett a lelkészeknek rendes jövedelme volt már ebben az időben is, s ő el is sorolja a díjlevél tételeit. Abban nincs okunk kételkedni, hogy valóban kaptak a gyülekezettől javadalmat a lelkészek. De a Tóth Ferenc által közölt díjlevél márekkori érvényességét nem mernénk határozottan állítani. Ez a díjlevél ugyanis egy századdal későbbi időben jegyeztetett fel a pápai egyház ma meglevő legrégebbi anyakönyvének utolsó lapjára, s bár ott ezzel a megjegyzéssel olvasható: »Az Pápai Ecclesiának annuális fizetése két prédikátorjának és scholamesterének így következik renddel *valamint a régi időben...*«, de úgy gondoljuk, hogy ez a *regi időre* való utalás nem vonatkozhatott még a református földesúr patrónus idejére, annál kevésbé, mert ez a fizetés, amit Naszályi István prédikátor jegyzett fel, volt a XVIII. sz.-ban, sőt a türelmi rendelet után is egyideig a prédikátorok *teljes* fizetése, amiből akkor is igen tisztességesen meg tudtak élni, így bajosan képzelhető el, hogy egy századdal előbb is — amikor pedig a földesúri konyhán éltek —, ugyane fizetést kapták volna. Inkább gondoljuk, hogy a régi időre való utalás, az alább tárgyalandó megváltozott helyzetre, a földesúr változás és a patronátus megszűnte után következett időre utal. Éppen ezért e díjlevél ismertetését itt el is hagyjuk.

Mint arról is volt már szó, a pápai prédikátorok egyike nemcsak a városbelieknek, hanem egyszersmind a várbelieknek is szolgált, jóllehet a várvédő katonaság főkapitánya maga a földesúr volt, s így gondolni lehetne, s itt különösen, arra, hogy a szolgálatért a fizetést a földesúrtól, a főkapitánytól kapta, ezzel ellentétben biztos tudomásunk van róla, hogy a várbeli szolgálatért fizetésüket maguktól a katonáktól kapták a várlelkészek mindenütt, s így Pápán is. Ott, ahol a várpredikátor kizárólag

a várbelieknek szolgált, fizetést is a kincstár adott neki — ha megadta —, de még ott is s éppen a kincstári fizetés elmaradása miatt, maguk a katonák is fizették a lelkészt. Tudjuk pl. hogy a kiskomáromi várőrség tagjaira személyenként volt kivette a prédikátor fizetése, s ebben éppúgy részesedett a főkapitány, alkaptány, mint a közönséges katona! Hogy pedig Pápán is fizetett a »sereg« a lelkésznek, azt is tudjuk. Bár ennek nagyságáról semmi adatunk nincsen. Csupán azt tudjuk, hogy meghatározott évi összeg volt, amit a katonák zsoldjuk kiosztása alkalmával róttak le. Azt is tudjuk azonban, hogy éppen a sereg a fizetéssel sokszor hátralékban volt, de az is megérthető, mert bizony a sereg zsoldja is sokszor elmaradt!

Bizonyosra kell vennünk azt is, hogy az iskola rektorának is rendes fizetés járt, bár erről ebből az időből semmit sem tudunk. Tudjuk viszont azt, hogy a diákokat »alamizsnávak« táplálták, a gyülekezet tagjai gondoskodtak élelmükről. S ha egy-egy kiváló diákot meg akartak tartani az iskola igazgatására, azt az ekklezsia költségén küldték el külföldi tanulmányozásra!

A szegények gondozására szolgált, s bizonyára földesúri alapításból a század elején már virágzott *ispotály*. Tapolcsány Ilona említett, 1615-ből származó végrendeletében olvassuk e szavakat: »Kérem az én szerelmes uramat, hogy ... az ispitáliában és az szegényeknek lelkemért adózzon«.

Adatok hiányában bővebben nem foglalkozhatunk itt ezekkel a kérdésekkel. Később a történet folyamán úgy is vissza kell mindezekre térnünk. De az itt elmondottak is meggyőzőnek bennünket arról, hogy Pápán ez években már fejlett gyülekezeti élet volt.

A földesúr-változás. A bajok kezdete

Hogy Kanizsai prédikatori és vezetői rátermettségét, tudását kortársai is méltányolták, annak igen ékes bizonysga az, hogy még abban az évben, mikor pápai prédikátorságát elfoglalta, már a pápai egyházmegye esperésévé, pár évvel később pedig a dunántúli kerület jegyzőjévé is megválasztották. Ő volt a pápai ekkor szervezett egyházmegye első esperese, de ő volt a kerületnek is első jegyzője. Mint prédikátornak, működése els ismerését illetve, igen szép bizonyítékát szolgáltatja Enyingi Török István földesúrnak a fizetésével kapcsolatban már említett

levele, amelynek eredménye az, hogy nem volt kénytelen Kanizsai évenként »kibúcsúzni«.

Valóban úgy látszott, hogy egy ilyen férfiú vezetése, s a földesúr, valamint a presbitérium támogatása mellett Pápa nemcsak hegyenépített várossá lesz, de növekedni fog, hatásában és erejében egyre jobban. Azonban nem így történt. És valóban fájdalmas történeti tény, hogy a pápai gyülekezet fényes csillagának elhomályosulása éppen annak a prédikátornak az idejében kezdődött, aki pedig Isten kegyelméből olyan ragyogóvá tette ezt a csillagot.

Az első veszteség Enyingi Török Istvánnak 1618 június 3-án bekövetkezett halálával érte a pápai gyülekezetet, amelyről nagy gyásszal emlékezik meg az évi november 1-én tartott szentlőrinci zsinat jegyzőkönyve is, őt a felsőmagyarországi egyházak legkegyesebb és legderékabb pártfogójának nevezvén. A földesúr július 18-án temettetett el a pápai templom sírboltjába. Bár Enyingi Török István háromszor is nősült, gyermekei nem maradtak. Így a pápai uradalom testvérének, Török Zsuzsánnának, bedeghi Nyáry Pálnének fiaira, Pál, István és Miklósrá szállott, kik szintén reformátusok voltak, támogatták is a pápai egyházat. Amikor átvették a pápai uradalmat, aláírásukkal megerősítették a pápai egyház szervezeti szabályzatát is.

Ámde rövidesen olyan események színhelye lesz az egész ország, s maga Pápa is, hogy a Nyáryaknak, különösen az itt is lakó Nyáry Miklósnak, nem volt módjuk arra, hogy maradandóképpen s tartósan támogathassák a pápai egyházat. Emlékküket csupán egyikét birtokadományozási oklevél tartotta fenn, s ezek közül a Hegyi Istvánt illető még szerepet játszik a pápai egyház további történetében. De az események folytán a pápai uradalom zavaros helyzetbe jut, s rövidesen a Nyáryak s a református földesurak számára végleg elvész, megpecsételvén ezáltal a pápai egyház további sorsát is.

1619-ben megindult Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadjárata a nemzeti és a vallási szabadságért. Pápa eddig még nem érezte Török István ortalma alatt egyiknek a hiányát sem. De az ország többi részén már erősen működik Pázmány Péter vezetésével az ellenreformáció, s a bécsi udvar nem sokat törődik a bécsi béke cikkeinek megtartásával. Ezért fogott fegyvert Bethlen, s ezért került sor újabb, évekig húzódó háborúkra. Bethlen győzelmesen előnyomuló hadai Pápa alá is érkeztek, s

a vár önként kaput nyitott előttük. Mert ha maguk nem érezték is a nyomást, együtt érezték a sérelmet a szenvedő honfiakkal s elnyomott hittestvéreikkel. Együttérzésüknek több jelével is találkozunk. Bethlen Gábor az ország meghódítása után Pozsonyban országgyűlést tartott 1619 december 15-én, s ezen az országgyűlésen jelen volt Kanizsai Pálfi János is, aki ott a fejedelem jelenlétében többször is prédikált. Az országgyűlésen is részt vett Kanizsai, ő volt egyik képviselője ott a protestáns érdekeknek. Hogy valami elintézni valójuk a pápaiaknak is volt — már akkor is, vagy csak később, nem tudjuk —, de bizonyos abból, hogy 1621-ben a pápaiak küldöttségileg jelennek meg az akkor Nyitrán időző fejedelem előtt, s nevükben a várkapitány nyújt át valami kérvényt a fejedelemnek. Hogy milyen ügyről lehetett szó, nem tudjuk. Csak annyi ismeretes előttünk, hogy a pápai küldöttségnek Alvinczy Péterhez, a fejedelem udvari papjához Kanizsai ad ajánló levelet, kérve őt, hogy érdekükben a fejedelemnél járjon közbe; s tudjuk azt is, hogy Alvinczy válasza szerint a kihallgatás meg is történt, a kérvényt át is adták, de semmi egyebet az ügyről nem tudunk. Ismeretes az is, hogy Pápa város részéről egyik tanácsosa, Rauser Gergely a Bethlen által tartott 1620-ai beszercebényai országgyűlésen *hitvédővé* nevezetett ki, s ugyanilyen volt Dunántúl részéről Uki Ferenc, szintén pápai úr, a nikolsburgi béketárgyalásokon pedig Bethlen egyik képviselője a pápai Sándor család sarja: Sándor János volt. Bethlen háborúi meg-megisméltődnek még, s egész 1628-ig tartanak. Hogy a továbbiakban szerepet játszott-e még a pápai vár, nincs róla adatunk, de az a tény, hogy Bethlen egyik 1628-ból való levelében Pápáról is úgy emlékezik, mint amelyet nem kellett neki megszállani, hanem szabad akaratból nyitotta meg kapuját előtte, arra enged következtetni, hogy Pápa legalább is érzelmileg mindvégig Bethlen oldalán maradt. De ez lett a veszte, s innen kezdődött a pápai egyháznak is másfél évszázados küzdelmes korszaka.

A nikolsburgi béke ugyan amnesztiát biztosított mindazoknak, akik a királytól Bethlenhez pártoltak át — de kivette az amnesztiából azokat, akik bármi oknál fogva a királynak számadással voltak kötelesek, hasonló amnesztiát biztosított azoknak, akik a királyi várakat átadták Bethlen hadainak —, azzal a feltétellel, ha a király ellen többé ilyet nem tesznek. Tudjuk azonban, hogy a bécsi udvar a nikolsburgi béke pontjait nem

tartotta be, emiatt kezdett új háborút Bethlen két ízben is, s újabb békekötések, bár a nikolsburgi béke alapján készültek is, mindig meg-megnyírbálták annak pontjait. A Bethlen-párti magyar urak is lassanként visszazállingóztak a király hűségére. Adatainkból azonban úgy látszik, hogy a pápai földesúr és a pápai főkapitány körül bizonyos zavarok voltak.

Azt tudjuk, hogy Török István után a pápai uradalom Török Zsuzsánna és az 1606-ban elhalt Bedeghi Nyáry Pál fiaira: István, Miklós és Pálra szállott, közülök, mint említettük, Nyáry Miklós lakott Pápán, mint egyúttal a vár főkapitánya. István a kállói vár főkapitánya volt, Párról nem tudunk közelebbit. Azt is tudjuk, hogy 1620-ban a vár főkapitánya Tóthi Lengyel Boldizsár, Bethlen Gábor főkapitánya volt. Tudjuk továbbá, hogy 1626-ban már Eszterházy Miklós, az 1625-ben megválasztott nádor volt a pápai földesúr.

Ezt a földesúr-változást a történetírók azzal intézik el, hogy Bedeghi Nyáry Pál (a T. Zsuzsánna férje) után a család leányágra jutván, Nyáry Krisztina kezével férjére Esterházy Miklósrá jutott a pápai uradalom is. Azonban nem egészen így áll a dolog. A helyzet az, hogy Bedeghi Nyáry Pálnak Török Zsuzsánnával kötött házasságából három fiúgyermeke volt: István, Miklós és Pál, ellenben Krisztina leánya, Török Zsuzsánna elhunytá után kötött második házasságából származott! Maga Nyáry Pál is elhalt 1606-ban, ő maga tehát nem is lehetett pápai földesúr. Mikor Török István után örökösökre várt a pápai uradalom, az természetesen és jog szerint a három Nyáry-fivérre szállott. Nyáry Krisztina nem örökölhette azt, nem lévén Török Istvánnak vérszerinti rokona! Tény az is, hogy Nyáry Krisztina 1618-ban az ev. vallású Thurzó Imre felesége lett, majd özvegyen maradva, miután katholizált, 1624-ben lett Esterházy Miklós felesége. De ekkor még sem neki, sem az ő révén Esterházy Miklósnak semmi köze sem lett a pápai uradalomhoz.

A pápai uradalomról ezekből az évekből csak homályos adataink vannak, így hogy azt II. Ferdinánd 1622 körül a Végelai Horváth családnak adományozta, majd megint, hogy 1623-ban a Nyáry- és Haller családok kötnek valamilyen egyezséget a birtok felől, s hogy ugyanekkor Végelai Horváth Zsigmond is juszt tart a pápai birtokra. Most már akár a Bethlen Gábor iránti hűség miatt kerültek bajba a Nyáryak, akár rész-

ben ebből következő komplikációk folytán lett annyira zavaros a pápai uradalom tulajdonjoga, annyi tény, hogy 1626 márciusában Esterházy Miklós nádor Pozsonyban nádori törvényszéket tartott, s itt pörbefogta Nyáry Miklóst is. Az egészről csupán annyit tudunk, amit erről Esterházy feleségének írt. »Mi itt igen hozzáfogtunk a pörléshez, de némelyek meg igen vakarják a fejeket bele. S a többi között Nyáry Miklós uram Pápáról is úgy hallom el akar szaladni, ki nehezen is állana meg, ha a te atyafiságod nem használna neki. Bár neked köszönje ezért pörének könnyebbségét.« Nyáry Miklós nem volt ott a tárgyaláson, amint a levélből is következik, de sejtette, hogy mi lesz a pör vége. Ez a levél március 9-én kelt, s Kanizsai feljegyzésében, március 13-ról már ezt olvashatjuk: »Nyáry Miklós önagsága mindjástúl, fiastul kiköltözött és ment ki Pápából és a pápai város Eszterhás Miklós palatinus Önga számára jutott és szállt!« Mindezekből pedig annyi megállapítható, hogy Esterházy Miklós hűtlenségi perbe fogta Nyáry Miklóst, a per eredményeképpen megfosztotta a pápai uradalomtól, s — így és ekkor »jutott és szállt« az — talán nem is éppen csak azért, mert Nyáry Krisztina testvére volt Nyáry Miklósnak, hanem a nádornak a bécsi udvarnál való érdemei miatt, — Esterházy Miklósr! Esterházyról feljegyzi a történelem, hogy nagy birtokszerező volt. Emellett bizonyít a pápai uradalomnak saját részére való megszerzése is!

Meg kell még említenünk, hogy Tóthi Lengyel Boldizsár 1620-ban Bethlen itteni főkapitánya — tovább is főkapitány maradt a városban. Esterházy alatt is, s csak 1631-ben olvasunk róla, hogy akarata ellenére is át kell mennie innen a győri várba.

Ez összekuszálódott szálak közül csak egy, ami teljesen bizonyos, az, hogy 1626-ban Esterházy Miklós, a reformátusból katolikussá lett hatalmas birtokú úr, az ország első hivatalnok, a »második Pázmány« lesz Pápa földesura. De ebben a tényben már előre elképzelhető, hogy mi lesz itt Pápán a református egyház sorsal

Az események magát az egyházat illetőleg annak lelkipásztoraira is nagy hatással voltak. Az öreg Miskolczi Péter nem érte már meg ezt a nagy fordulatot. 1625 januárban meghalt. Utóda, Czeglédy Pál dunaszerdahelyi lelkész lett, de ő majd csak egy jó év mulva, 1626 május végén, tehát a fordulat után foglalta el

állását. A nehéz időkben maga Kanizsai volt a prédikátor. De a körülmények folytán az ő helyzete is lehetetlenné vált. Hiszen ő részt vett az 1619-ⁱ pozsonyi országgyűlésen, többször prédikált Bethlen Gábor előtt, küldöttséget menesztett a pápai egyház dolgában Bethlenhez Nyitrára 1621-ben, s hogy Bethlennek kedvelt embere volt, mutatja, hogy fejedelmi adományokban is részesítette őt, Vászolyban, Zala megyében birtokot adott neki, Veszprémben pedig egy malomnak a jövedelmét jelölte ki Kanizsai számára. Mindezek azonban Bethlen visszavonulása után nem voltak Kanizsainak előnyére, annál is kevésbé, mert a következő országgyűlések a Bethlen által osztogatott adományokat elvették a Bethlen-párti emberektől, s előbbi tulajdonosaiknak adták vissza. A Bethlen iránti hűség mindaddig még nem jelentett különösebb nehézséget Kanizsai számára, ameddig Pápa a Nyáryak, tehát református földesúrak kezében volt. De amint a Nyáry elleni pör megindult, Kanizsai is tudhatta, hogy nem lehet maradása Pápán. Olyan helyre kellett mennie, ahol a földesúr hatalma még megőrzi a zaklatásoktól. Ezidőben azonban Dunántúl már csak két protestánt főúr volt: az evangélikus Nádasdy Pál és a református Batthyány Ferenc földesurak.

Kanizsait, bizonyára az ő kérésére és Pathai püspök ajánlata a röviddel elhunyt Batthyány Ferencnek az özvegye hívta magához udvari lelkésznek, Németújvárra, Beythe Imre helyére. De valószínű, hogy a terv még Batthyány Ferenc életében felvetődött, mert ő szemelte ki fia, Batthyány Adám nevelőjéül Kanizsait. Az események összetalálkozása tette lehetővé Kanizsai számára, hogy a tarthatatlan helyzetből, Pápáról, az akkor még nyugalmasabbnak ígérkező Németújvárra menjen át. Bár mint látni fogjuk, nem sokáig volt Németújvár sem biztonságos hely Kanizsai számára. Egyelőre azonban Kanizsai 1626 februárban megnyeri a zsinat engedélyét átköltözéséhez.

Mielőtt azonban még Pápát elhagyta volna, megtörténik Nyáry Miklós eltávozása, s március 13-án Esterházy kezére jutott az uradalom. S hogy teljes legyen a pápai reformátusok sorsa, ugyane hó 30-án leégett a vár, a templom, s a városnak nagy része. Volt-e valami összefüggés a földesúrváltozás és a szerencsételenség között, hiábavaló törekvés volna megtudni. Az tény azonban, hogy a pápai református egyház pár héten belül veszíti el patrónusát, szervező lelkészét, templomát s javait!

S csak elviselhetetlenebbé lett a helyzet, amikor Kanizsai egy hét múlva április 6-án elmegy Pápáról Németújvárra, s lelkész nélkül marad, minden nélkül marad a gyülekezet.

Czeglédy Pál május 12-én jött meg Pápára. Közben Kanizsai helyére a püspököt, Pathai Istvánt hívták meg a pápaiak. Bizonyára abban reménykedtek, hogy Pathai mint pápai születsű, s előbb már 27 éven át pápai lelkész, amellet, hogy tudásával, s tekintélyével méltán pótolhatja Kanizsait, talán nem kell tartani a földesúr részéről sem esetleges zaklatástól. Azonban nem így történt. Pathai több szempontból sem lehetett kedves ember a nádor előtt. Úgy sem, mint buzgó katolikus előtt, s úgy sem, mint a bécsi udvar híve előtt. A Bethlen hadai előtt 1619-ben Veszprém is megnyitotta kapuit, ahol akkor Pathai várlelkész volt. Bár közelebb adataink nincsenek róla, hogy Pathainak milyen kapcsolatai lehettek Bethlennel, a továbbiak azt igazolják, hogy igenis ezek a kapcsolatok meg voltak. S már ennél fogva sem számíthatott arra, hogy Esterházy Miklós jó szemmel fegja nézni uradalmában mint püspök-prédikátort! De Pathai éppen 1619-ben egy hitvitázó könyvet is írt, amit újabb Pápára jövőselekor 1626-ban névtelenül nyomtatott ki. Ez a hitvitázó könyv éppen nem lehetett alkalmas arra, hogy Esterházy rokonszenvét megnyerje. S ha késett is, de mégis bekövetkezett Pathainak innen való kényszerű távozása.

Mint említettük, Esterházy már 1626-ban birtokába jutott Pápának, de levelezésének ismerete folytán azt kell következtetnünk, hogy országos gondjai miatt nem előbb, hanem csak 1628 közepén jutott el személyesen Pápára. S ekkori megjelenése indítja el a vizsgálatot Pathai ellen is, aminek úgy a pápai egyház, mint a dunántúli kerület számára az az igen szomorú következése lesz, hogy 1628 végén Pathai anélkül, hogy bárkivel közölte volna is elhatározását, búcsútanulúl itthagya Pápát és Dunántúlt, a lelkészségét, s a püspökséget is. Hogy valóban Esterházy 1628 júliusi pápai látogatása indította meg Pathai ellen a lavinát, arra nézve idézzük Esterházy-nak nejéhez írott, látszólagos általánosságokat tartalmazó levelét, amely szerint: »...békével jutottunk ide Pápára, ahol... számtalan dolgot is adtak, bizony dolog, s úgy látszik, hogy ezek az emberek fejetlen lábak szegények. Ugyan tolong a sok megbántott ember reám... Ezek szegények a töröktől is sanyargattatnak, s magunk feléről is. S a sok hamisság alatt pedig csakugyan nyögtek szegények.«

Minden látszatra általánosságokat tartalmazó levél sokkal többet sejtet, ha tudjuk, hogy írója buzgó katolikus, királypárti nádor, s a birtok nemrég még »lázadók« kezén volt és lakosai »eretnekek«, s prédikátoruk egyenesen püspök! A levélben benne van az is, hogy Esterházy naponként törvénykezett Pá-pán, s hogy ez a törvénykezés Pathait is érintette, annak egyéb bizonyosságát is találjuk. Nevezetesen egy alkalommal, mikor a vépi egyház ügyében Pathai püspök Kanizsaival együtt felkereste a nádort, igen kemény hangon beszélt velük, szigorúan megparancsolta Pathainak, hogy a felügyelete alá tartozó prédikátorok, prédikációikban a népet építsék, a gyalázkodástól, t. i. a maguk igazhitűsége mellett és a mise ellen a Szentírásból való bizonyosságokkal való tanítástól tartózkodjanak, s azt a vallást, amelynek a császár ápolója és védelmezője, ne rágalmazzák. A nádor ismerte már akkor a névtelenül megjelent hitvitázó könyvet, s nem minden célszerűség nélkül való volt ez a szigorú parancs. S még következményei is lettek a dolognak tovább is, mert amint magának Pathainak Kanizsaihoz 1628 októberében írott leveléből olvassuk: »Már palatinus uram kezéhez juttatták az ártatlan könyvet... eddig fenyegetőzött, reám gyanakodik, mindenféle ürügy alatt vizsgálatot tart...«

Mindezek után következett Pathai eltávozása. S hogy valóban kapcsolatai voltak Bethlen Gáborral, mutatja, hogy Bethlen követei jöttek érte, s Pathai Bethlen oltalma alatt a tiszántúli Belényesben lett lelkész.

Az ismertetett tényekből bármennyire megérthető volt is Pathai helyzete, s menthető hirtelen eltávozása, mégis haragudtak rá emiatt Dunántúl, de főleg a pápaiak, különösen a várbeliek, akiknek lelkésze volt. Ennek a neheztelésnek nyilvánvaló hangot ad az új püspöknek, Kanizsainak 1631-ben Pathaihoz intézett levele, amelyben határozottan megírja, hogy olyan embernek, aki, mint Pathai, főhajós gazda és Krisztus első evezőse volt a dunántúli kerület hajójának, az lett volna a kötelessége, hogy másokat buzdítson a kitartásra, állhatatosságra, s ehelyett »bizonyos viharok ellene való támadását előre megérezve« a hajót az örvény közepén menthetetlen módon elhagyta. A pápai egyháznak is nagy szüksége lett volna az ő tapasztalataira, tudására. A pápai várbeli katonáktól Pathainak két évi fizetése volt hátralékban. Pathai kérésére Kanizsai megpróbálta ezt tőlük beszedni, — de mint a levelében beszámol fáradozásáról — »a

felszólítottak azt válaszolták, hogy megszökött szolgának jog szerint semmivel sem tartoznak».

Csáky László földesurasága, az ellenreformáció megindulása

A pápaiaknak valóban özönével szakadt nyakukba a gyász. Nem volt elég a földesúri változás, Kanizsai távozása, Pathai elmenekülése, a helyzet még komolyabbá vált, amikor Esterházy Miklós, hogy a török ellen hadsereget gyűjthessen, birtokai egyrészét, köztük a pápai uradalmat is, zálogba adta. Ilyen zálogos jogon lett az új pápai földesúr, s majd később a vár főkapitánya is gróf Csáky László. A zálogos birtoklás nem jelentette azt, hogy Esterházy megszűnt volna tulajdonos lenni. De az akkori jogszokás szerint a tartozás fejében lekötött ingatlant valóságosan is átadták a hitelezőnek, aki azt mindaddig teljes joggal használta, míg csak az adósságot vissza nem fizette neki a jog szerinti tulajdonos. Ilyen címen lett a pápai uradalom földesúra, Csáky László! Csáky pedig nemkevésbé buzgó katolikus volt, mint Esterházy, csakhogy emellett Csáky itt lakott Pápán 1630 és 1649 között rövid megszakítással két ízben is. Közben 1639—1641-ig a szelid Esterházy István, Miklós nádor fia kezén volt az uradalom. S ami 1626 óta csak fenyegette a pápai reformátusokat, az Csáky László idejében be is következett. Csáky nem volt ugyan erőszakosan türelmetlen térítő, s nem háborgatta túlságosan a reformátusok vallásgyakorlatát, ellenben már 1631-ben jezsuita papot tartott a várban. 1638-ban betelepítette Pápára a pálos szerzeteseket, s részükre később iskolát is állított. A katolikus földesúr udvarában természetesen már voltak katolikusok, a várvédő katonák többsége ugyan még sokáig református maradt, de itt is kerülnek már katolikusok is. A jezsuita papnak, s a pálos szerzeteseknek lelki gondozás terén még sokáig alig akad tennivalójuk, de a katolikus egyház papjai újra a városban és a várban voltak, s működésük eredménye nem sokáig késik.

A pápai ref. egyház Csáky földesurasága idejében próbálja tovább élni a maga életét, Czeglédy Pál s a Pathai helyére idehozott Sári István prédikátorok vezetésével. S Kanizsai püspök 1631-i bizonyossága szerint az eklézsia »mint a pálma a teher alatt, szépen virágozott«. Ugyanő tudósít, hogy ekkor a reformátusok

között még senki sem lett hűtlen egyházához, pedig a várban levő Kecskeméti nevű jezsuita próbálkozott közöttük a térítéssel. (Csáky türelmének egyik oka az is lehetett, hogy felesége Batthyány Ferenc leánya volt s ennek özvegy anyja, a mindvégig álhatalos evangélikus Poppel Éva, gyakran megfordult leányánál Pápán.)

A pápai egyházi helyzet tehát ekkor még nem volt aggasztó. Hiszen 1630-ban éppen itt tartja Kanizsai ama híres zsinatot, amely egyebek között a presbitériumok szervezését az egész kerületre nézve elrendeli.

Ámde nem sokáig marad ilyen a helyzet. S hogy az egyetértés lassanként megbomlik a pápaiak között, megtudhatjuk, ha látszatra nem is a pápai egyházhoz tartozó Kanizsai németújvári üldöztetését figyelemmel kísérjük.

Kanizsai Németújváron Batthyány Ferencné s annak fia, előbb Kanizsai neveltje: Batthyány Ádám oltalma alatt élt. Azonban Batthyány Ádám Pázmány Péter buzgólkodása következtében már 1630-ban áttért a római katolikus egyházba s rövidesen érezte türelmetlenségét az uradalmában lakó protestánsokkal, kiűzván birtokáról az összes prot. lelkészeket. Ezt a sorsot Kanizsainak is meg kellett tapasztalni. S ez az egész bennünket most azért érdekel, mert mikor Kanizsait földesura 1633-ban elűzte Németújvárról, Kanizsai Pápán akarta magát meghúzni, ahol egy kis háza volt. Azonban itt sem maradhatott nyugodtan. Még nem volt feledve az, hogy Bethlen-párti volt s mikor Csáky László hírét vette itt-tartózkodásának, a várbeli hadnagyokkal ráízent, hogy nem akarja őt itt túrni! A természetes ugyan az lett volna, hogy maguk a pápaiak védjék meg Kanizsait a földesúr előtt, annál is inkább, mert hisz nem prédikátorságra jött ide; azonban a kérdésben maguk a pápaiak is két részre oszlottak, közülök éppen a tekintélyesebb nemesek közültek is Kanizsaival, hogy úgy veszik észre, hogy most is, de jövőben is, abból nekik sok kellemetlenségük lehet, ha itt akar lakni, azért arra kérik, hogy ne maradjon itt. Így bizony a parókhia nélkül maradt püspököt régi hivei, a pápaiak formálisan kitiltották a városból! Maga Kanizsai a következő zsinat előtt úgy mondta el kitiltásának történetét, hogy ennek oka csak Csáky zsarnoksága s némely pápai urak hálátlansága volt. Ne kísérjük tovább a száműzött püspököt, aki ezután a kiskomáromi vár lelkésze lesz. Szomorú elégtétellel csak annyit állapítsunk

még meg, hogy pár év múlva 1639-ben szélütötten mégis Párára hozták őt s 1641-ben itt is halt meg s itt temettetett el. De állapítsuk meg azt is, hogy a pápai reformátusokat az alig megkezdődött, sorozatos megpróbáltatások máris megfélemlítették!

A főiskola helyzete

Mindazáltal az egyház belső életén még nem látszik a hanyatlás. Ennek jelei közül hadd említsük fel az iskola ez évtizedekben való virágzását. Az iskola fellendülése minden bizonyosan szintén Kanizsai működése idején kezdődik. Legalább is ez időkből vannak első adataink arról, hogy pápai diákokat, a külföldi, németországi akadémiákra indítanak, költséggel is ellátják őket tanulásuk idejére, viszont azzal a kötelezéssel küldik őket ki, hogy visszatérvén, az iskola élére állnak, mint rektorok. Így küldik ki már 1614-ben Heidelbergbe Szeraphin (Angyal) Pált, azután 1625-ben Gyöngyösi Sári Istvánt és Damjáni Ferencet, 1627-ben Mosoni Istvánt, akik visszatérésük után néhány évig valóban rektorai is voltak az iskolának, maga Sári István pedig később Pathai után prédikátor is lett itt. S az iskola emelkedésének éppen ez volt a legjobb útja. A két-háromévenként váltakozó rektorok mindig fiatal, tetterős, tudományokkal megpakott férfiak voltak, az iskola így mindig színvonalon tudott maradni még a külföldi iskolákkal összehasonlítva is. Ennek tulajdonítható, hogy az 1630-i pápai zsinat már elrendelhetette azt, hogy a pápai főiskolán a prédikátorságra készülő ifjak nyilvános tudományos vitatkozásokat rendezzenek theologiai kérdésekről is, amint ez a külföldi akadémiákon is történni szokott. S hogy a pápai rektornak nagy becsülete volt, mutatja, hogy az 1629-i németújvári zsinaton tiszteletbeli egyházkerületi presbiternek (tanácsstag, tanácsbíró?) választják az akkori rektort Sári Istvánt, ugyanígy az 1630. évi pápai zsinaton Mosoni István rektort, sőt az utóbbi zsinat kimondja, hogy a kerületi presbiteriumnak, vagy szent tanácsnak egyebek közt tagja legyen a pápai iskola rektora is, ha külföldi akadémiát végzett: »szorgalmának erős buzdítására«! Ennek talán természetes következése volt az, hogy a rektorok lelkészi felavatásban is részesültek.

Hogy a pápai iskola ekkor már túlnőtt azon, hogy csak a pápai egyházból való gyermekek tanuljanak itt, azt elgondolhatjuk. De éppen 1630-ban már arra is van adatunk, hogy

annak fenntartására bizonyos fokig igénybevétték az egyházkerület áldozatkészségét is. Ez ugyan ekkor még csak annyiban mutatkozik, hogy zsinati határozattal kötelezik az espereseket, hogy ha arra érdemes tanulót külföldre akarnak küldeni, ennek részére mindenik esperes a maga egyházmegyéjében adományokat gyűjtsön! Éppen ezért a külföldre küldött diákokat már nem a pápai iskola alumnusának, jótéteményesének tekintették, hanem az egész egyházkerületének.

De nemcsak a külföldre küldött diákokról kellett gondoskodni, hiszen ezek időnként is kevesen voltak, viszont a pápai iskolában benn tanulókról emlékezve, maga az 1630-i zsinat úgy említi ezt, mint »népes iskolát!« Az iskolának a fenntartási gondja elsősorban magát a pápai egyházat terhelte, de az a tény, hogy az említett zsinat arról is intézkedik, hogy ezt az iskolát a püspök és az esperesek bizonyos időszakokban, s főleg anyagi szempontból megvizsgálják, azt mutatja, hogy a fenntartásban ekkor már része volt a dunántúli kerületnek is, másként ilyen felügyeleti jogot bajosan gyakorolhattak volna itt a püspök és az esperesek. De hogy milyen mértékig volt támogatásban része, arról nem tudunk.

Egyáltalában az iskola fenntartásáról is csak alig vannak adataink. A pápai 1617-i egyházi szabályzatban olvasunk róla, hogy a presbiterek tartoztak felügyelni a diákokra is, hogy vajjon: »tanulnak-e, az eklézsiának elemosynájával méltán élnek-e?« Amiből az következik, hogy a diákok eltartásáról maga az eklézsia gondoskodott és pedig bizonyára úgy, amint részben az iskola törvénykönyvéből tudjuk, részben későbbi jegyzőkönyvekben olvassuk, hogy az egyháztagok ételt küldtek a diákoknak, illetve ételükről egyéb módon gondoskodtak.

Hogy a diákok ebben az időben valami kis köztársaságfélét alkottak, s saját eltartásukhoz, tanulásuk költségeihez, a rektor fizetéséhez stb. maguk is hozzájárultak, arról szintén későbbi adatokból tudomásunk van. De van adatunk ez évekből is arról, hogy a diákok eljártak szupplikálni, az ország különböző részeiben az egyháztól és a patrónusoktól adományokat gyűjteni. Tudjuk pl. hogy 1634-ben Nagykőrösön járt két pápai szupplikáns diák, akik az egyháztól 50 denár segítséget kaptak. A szupplikációnak ez az intézménye aztán még százacókiig fennmarad!

De az iskola fenntartásában igen nagy rész jutott, amíg a változás be nem következett, a földesúrnak is. Valamint nagy segítséget jelentett arra az egyháztagnak végrendeletileg, vagy egyébként juttatott adománya is. Legrégőbbi ilyen adatunk Kutassy Mihály 1637-ből való végrendeletében olvasható, aki megemlékezik az egyházzal és az iskolával is. A végrendelet 5. pontja egyébként is igen érdekes, azért szóról-szóra idézzük: »Az itt való egyházi gyülekezetnek közönséges szükségére, ha mikor deákot taníttatnak, annak tanulásának segítségére hagyok 100 magyar forintot«. Hogy ez vajjon a külföldre küldendő diáknak, vagy az egyház alumnusának segítésére szól, nem tudjuk biztosan. Ezen kívül külön hagy »az iskolamesternek« hat tallért, a »deákoknak« 16 magyar forintot.

Hogy ez időből csak ezt az egy adománylevelet ismerjük, az természetesen nem jelenti azt, hogy esetleg több is ne lett volna, a későbbi időkben már majd számosabb hasonló adattal találkozunk.

Nem illik bele történetünk keretébe, hogy az iskola egész szervezetét, tanulmányi és nevelési rendjét itt ismertessük, különben is e tekintetben az iskolai törvénykönyv egy jóval későbbi másolatára volnánk csak utalva, ezt tehát mellőzvé, pusztán azt említjük meg még, hogy az iskola jó hírneve ezidőben széles körökben is ismeretes volt már, úgy hogy nemcsak a dunántúli iskolák kérnek és kapnak a pápai végzett diákok közül rektorokat, de 1634-ben a kecskeméti is innen kérnek rektort. »egy jóindulatú, tudós és jámbor ifjút!« S ha még azt is megemlítjük, hogy a végek bizonytalan élete a diákokat is érintette, — tudjuk nevezetesen, hogy 1639-ben egyik Pápához tartozó faluból a törökök három diákgyermeket raboltak el — akkor körülbelül elmondtuk azt, amit ezidőből az egyház iskolájáról elmondhattunk.

A szegénygondozás. Ispotály. Anyagi ügyek

Egy másik olyan terület, ahol az egyházi élet virágzásáról beszélhetünk, a szegénygondozás ügye. E tekintetben már említettük, hogy 1615-ben Enyingi Török István felesége Tapolcsány Ilona végrendeletében kéri férjét, hogy ő érte az ispotályban lévő szegényeknek adjon valamit. Ez az adat még csak az ispotály létezéséről tudósít. Ellenben Kutassy Mihály előbb em-

lített végrendelete alapján már valamivel többet is megtudunk erről az intézményről ahhoz, hogy működéséről következtetni is tudjunk. Kutassy Mihály végrendeletében az egyházi és iskolai szükségek közt emlékezik meg az ispotályról, hagyván »az ispotálybéli szegényeknek két vég fekete kentula posztót«. Vagyis az ispotály nem más volt, mint szegényház, vagy amint ma mondanánk: szeretetház, ahol a gyülekezet szegényeiről gondoskodott az egyház és pedig bizonyára ételükről, italukról s — mint az adat mutatja — ruházatukról is.

Kutassy özvegye Orosztony Zsuzsánna két évtizeddel később, 1656-ban minden vagyonát az egyházra hagyta, s hogy az ispotály teljesen egyházi intézmény volt, igazolják a végrendelet következő szavai: »...mindennemű ingó javaimat, arany, ezüst és akármilyen névvel nevezendőket, akárhol találtassanak, mindenestül hagyom Isten tisztességére az pápai református ecclesiának, mely megnevezett ingó javaim a templom, iskola és ispotály épületeire, egyházi szolgák és szegények segedelmére fordíttassanak...« Kár, hogy semmi egyebet nem tudunk erről az intézményről, mely kezdetében talán a debreceni Ispotály méltó párjának indult, de amely az elkövetkező időkben elveszett a református egyház számára.

Hogy — éppen az említett végrendeletekben — a lelkészek részére történt hagyományozásokról is olvasunk s ezek közül különösen, hogy Kutassyné pápai majorját, kertjét s a hantai hegyen levő szőlőjét, a mátyusházi és asszonyfai részbirtokát a pápai prédikátoroknak hagyja, már arra mutat, hogy a földesúri támogatás elmaradásával kellett gondoskodni a lelkészek tisztességes megélhetéséről is s szükség volt ehhez a jó lelkek végrendeleti hagyományára is.

A Csáky-korszak Pápa város életében 1649-ben ért véget. Ekkor vette át a birtokot Csákytól az 1645-ben elhalt nádor fia, Esterházy László. A korszak utolsó néhány éve azért jelentős a pápai egyház életében, mert ekkor került kapcsolatba I. Rákóczy György erdélyi fejedelemmel. Erről a kapcsolatról alig vannak adataink. Mindössze egy szűkszavú adat szól arról, hogy a fejedelem 400 tallér adományt küldött a pápai egyház számára, ami a továbbiakban egyházi fenntartási alapul szolgált. Valamint valószínűleg ennek a kapcsolatnak eredménye lett később az is, hogy a pápai, s általában dunántúli presbiteri szervezetről a fejedelemasszony s maga a fejedelem is információkat kértek

innen s ennek következtében maradt fenn a már ismertetett pápai egyházi szabályzat a fogarasi levéltárban. Ha még megemlítjük, hogy a linzi béke után az elfoglalt templomok ügyében kiküldött bizottságban helyet foglalt Bottka Ferenc pápai református nemes úr is, körülbelül mindent elmondtunk, ami külső viszonyokban érintette a pápai egyházat.

Új földesúr. Parókhiafoglalás

Esterházy László földesurasága az eddigi aránylag mérsékelt nyomással szemben az ellenreformáció határozott fellépését jelentette a pápai egyházban, aminek első jele az volt, hogy a gróf főkapitány protestáns várvédő katonáit protestáns voltuk miatt azzal fenyegette meg, hogy idegen fegyverekkel fogja őket kényszeríteni — vagy a vár elhagyására, vagy parancsainak való engedelmeskedésre. Ez a fenyegetés ugyan egyelőre nem járt következményekkel, mert a győri főkapitány: Esterházy János közbelépett, s kimutatta, hogy ilyen eljárásra nincs joga a pápai főkapitánynak. Esterházy Lászlónak meg kellett elégednie azzal, hogy a várvédő katonaság előjárói közé egyre több katolikus vallását rendelt s a vitézek közé is ilyeneket vett fel. Ezzel azonban egyre jobban szította az ellentéteket, aminek veszedelmes következése rövidesen jelentkezett is.

Mindenesetre tudni szeretnénk, hogy mi lehetett az a parancs, aminek a végrehajtását megtagadták a prot. vitézek. Adatainkból kiderül, hogy 1649-ben a földesúr plébánost hozott be a városba s annak lakásául az egyik prédikatori házat elfoglalta. Ebben az elfoglalásban nem akartak segíteni a várvédő vitézek s emiatt akart velük a főkapitány, mint lázadókkal elbánni!

Mindenesetre érdekes, hogy arról a parókhiafoglalásról hivatalosan az van feljegyezve, hogy ez »János prédikátor háza« volt s ekkor »per defectum« a földesúrra szállott! s azért ezt a házat a gróf Barcza Györgynek ajándékozta. Későbbi adatok azonban arra mutatnak, hogy ez a ház lett a plébános lakása s mivel össze volt építve a másik parókhival, azért kőfállal választották el egymástól a kertet.

A pápai egyik prédikátor, Czeglédy Pál püspök halt meg ez évben s így maradt üresen akkor ez a ház. Czeglédy utódát Szeli Györgyöt más lakásba kellett költöztetni. A pápai reformátusoknak azonban háza nem volt, venniök nem lehetett, de volt

a pápai gyülekezetnek egy igen tekintélyes és jómódú tagja: Hegyi István, valamikor a pápai kollégium neveltje, később városi főbíró, majd vecseszéki alispán, aki az egyház iránti hálából segítségére jött a pápaiaknak. Volt neki egy nemesi kúriája éppen az egyházi épületek mellett, amely házat még annak idején (1625) felesége, Farkas Dorottya (Rauser Ger-gely özvegye) kapott adományul Bedeghi Nyáry Miklóstól, majd ő második férjére, Hegyi Istvánra hagyta, akit a ház birtokában 1640-ben Esterházy István földesúr is megerősített. S most ezt a kúriát, amelyet már ő építtetett fel teljesen újonnan, a prédikátor lakásául átengedte s 1658-ban hivatalos adománylevelet is állított ki az ajándékozásról.

Anyagi ügyek szabályozása. Lelkészi és rektori fizetés.

A már erősen megindult ellenreformáció ellenére is a pápai reformátusok egyre buzgóbban éltek a maguk egyházi életét. A nyomással és térítéssel szemben másként nem védekezhetek, minthogy a hivek annál inkább a belső élet megerősödésén fáradoztak. Ennek a buzgóságnak az eredménye lett 1650-ben egy hat pontból álló újabb egyházigazgatási szabályzat. E szerint újjászervezték a presbitériumot úgy, hogy a nemesi rendből 3, a vitézi rendből 8, a városi rendből 10 presbitert, s mellettük még két egyházfit is állítottak be. A nemesi rendből választott 3 közül Hegyi Istvánt »pro aedile primario« főgondnoknak választották meg. Ez az első nyoma annak, hogy Pápán ilyen címet adtak valakinek. Az egyházfiakat ekkor olyan »curator« féle hatáskörrel ruházták föl: »legyenek három hites egyházfiak, mindenik státusból egy-egy, kik a közönséges jónak gondviselésében a prédikátor mellett legyenek«. Mint említettük, csak a városi és vitézi rendből volt egy-egy egyházfi, de ilyen hatáskör mellett a nemesi rendből Hegyi István volt ilyen, mint »első gondviselő«. Az egyházfi=curátorok feladatává tették az egyház javai felett való őrködést: »az ekklesiának legáltalott jók s egyéb egyházi accidentiák az ekklesiának közönséges ladájába reponálatván álljanak és az hites egyházfiak gondviselése és számadása alatt legyenek«. Ekkor intézkednek arról is, hogy a prédikátoroknak rendes évi fizetésük legyen, »mivel a sereg fizetése öfölségétől igen bizonytalan«. Hasonlóképpen gondoskodnak az iskolamester fizetéséről is. Végül intézkednek arról, hogy az

elpusztult »külső malom« felépítésére a sereg és a város segítségét kéri.

Mint látjuk, ez a szabályzat tulajdonképpen az egyház anyagi ügyei kezelésének első szabályzata. Nevezhetnénk a gondnoki teendők szabályzatának is, mert hiszen valamennyi pontja az ő feladatukkal foglalkozik. De egyúttal ez a szabályzat is arra mutat, hogy a pápai reformátusok abba a helyzetbe kerültek, amikor többé nem számíthattak földesúri támogatásra — sőt mint már láttuk is, inkább ennek ellenkezőjére! — nem volt kilátás a másik prédikátor fizetésének a seregtől eddig nyert módon való fedezésére sem. Nem ugyan mintha a sereg nagyobb részét még mindig alkotó református katonák nem akartak volna fizetni, hanem amint a szabályzat is utal rá, s amint egyéb adatokból is tudjuk, a katonák zsoldja »igen bizonytalan« volt, sőt sokszor hosszú időn keresztül egyáltalában nem is kaptak! Éppen ezért gondoskodni kellett a prédikátorok és az iskolamesterek fizetéséről.

Megítélésünk szerint az a díjlevél, amelyet, mint utaltunk rá, Tóth Ferenc, mint Kanizsai idejövetelekor már érvényes díjlevelet ismertetett, az 1650-ai határozatból következőleg alkotott meg. E szerint a két prédikátor részére megállapított fizetés volt: mindegyiknek 150 forint készpénz és mindegyiknek 24—24 mérő gabona. Ezen kívül az egyházi szolgálatokért — a kánonok szerint — fizettek: temetési prédikációért 75 denárt, keresztelésért 12 denárt, esketésért helybeli 75 denárt, vidéki 1 frt 50 denárt. A prédikátoroké volt ezen felül az urvacsoaraosztás alkalmával, valamint a három nagy ünnepen a perselybe gyűlt összeg. Az iskolamester fizetése így alakult: 100 frt. készpénz, 12 mérő búza, 6 kocsi fa, temetési stólát 25—50 denárt kapott.

A díjlevelek igazi értékét csak akkor tudjuk elképzelni, ha a pénz akkori vásárló értékéről valami fogalmunk van. Teljesen egykorú pápai adatunk csak egy van és pedig hogy a már említett paróchia elvétel alkalmával a házat 200 forintra értékelik. Ez pedig azt jelentené, hogy egy évi fizetés összege a prédikátoroknál egy közepes ház értékével volt egyenrangú. Egyéb, szintén közel egykorú adatokból tudjuk, hogy ezidőtájt egy hizott sertés 3—4 frt., egy tehén 5—6 frt., egy ló 4—5 frt., egy ökör 6—8 frt. volt, egy font hús ára 2—3 denár, egy szekér fa 50 denárba került. Ezek alapján megállapítható, hogy a fizetéseket a pápai egyház igen előnyösen állapította meg.

Arra nézve, hogy miként fedezték ezt a fizetést, — ebből az időből még nincsenek adataink. A szabályzatnak az a része, mely az értékek, adóslevelek, alapítványok megőrzéséről szól, s amelyik számadásra kötelezi a gondnokokat, mégis mutatja, hogy volt vagyona, s voltak jövedelmei az egyháznak. Ezek közül utalhatunk Rákóczi említett adományára, Kutassy Mihály végrendeletére, valamint az itt is szereplő egyik, bár elpusztult malomra. S egyéb adatokból tudjuk, hogy a reformáció kezdetén a fennállott templomhoz tartozó malmok jövedelme is ezidőben még az egyházat illette. De részletes képünk ezidőből az anyagi helyzetről még nincs.

Hogy a pápaiak egyébként is buzgólkodtak egyházuk érdekében, annak jele az, hogy 1654-ben az 1626-si leégés után felépített templomhoz harang- és óratornyot építettek s ebbe órát és harangokat szereztek be.

Nagy megpróbáltatások. Templomelvétele

Ekkor már Esterházy Pál és Ferenc, az 1652-ben elhalt László testvérei voltak az uradalom birtokosai. Pál gróf egyszerre smind a vár főkapitánya is volt. Ferenc gróf pedig nem tartózkodott állandóan Pápán. Az események legnagyobb részben Pál grófnak a nevéhez fűződnek.

A lavina, mely elsöpréssel fenyegette a pápai református egyházat, 1659 elején indult meg. És pedig azzal kezdődött, hogy a várban bentlevő templom körüli temető kulcsait — magának követelte a gróf. Mivel a temető tervezett lezárásával a templomtól is el lettek volna zárva a reformátusok, a várbeli vitézek megtagadták a kulcs átadását. Nem ismerjük, hogy a vitézek e tagadó nyilatkozata milyen volt, de a gróf azt gondolta, hogy az engedelmesség megtagadásában valami összeesküvés szándéka rejlik ő ellene, ezért aztán a vár protestáns vitézei s a város lakóit is feljelentette felsőbb hatóságánál a győri kerületi főkapitánynál, mint lázadókat, s e vélt összeesküvés vezetésének gyanúja miatt a vár vitézei közül 3 vajdát elfogatott s Győrbe szállítatva elzárattott. Annak ellenére, hogy Esterházy János győri főkapitány kijelentette, hogy a temetőkulcs kiadásának megtagadása nem minősíthető lázadásnak, s emiatt nincs joga a pápai főkapitánynak megtorlást alkalmazni a vár vitézei ellen. A pápaiak Esterházy János tanácsára a királyhoz folya

modtak ez ügyben. De a három elfogott vajda két hónapig volt bezárva a győri várban, s kétszer is lefolytatták ellenük a vizsgálatot, kihallgatván ügyükben 380 tanut, akik mind az elfogottak ártatlanságát hangsúlyozták, míg végre a császár rendeletére szabadon kellett őket engedni.

Alighogy véget ért ez a processzus, a gróf másként fogott hozzá a pápai egyház megsemmisítéséhez. 1660 elején Devescserből német katonaságot hozatott, s ezeket, valamint saját gyalog és lovas hajduit a városra és a várra szabadította. Bekvartélyozta őket a nemesek házához, s a várbeli református tisztek laktanyáiba. S ezek mindenütt törtek, zúztak, prédáltak, kimondottan ezzel akarva kényszeríteni a reformátusokat vallásuk elhagyására. Egyidejűleg pedig a városbeli polgároknak s családtagjaiknak, a várvédő katonáknak, valamint a pápai egyházhoz tartozó borsosgyőri nemeseknek 12 frt. büntetés terhe mellett megtiltotta vallásuknak a templomban való folytatását. Elrendelte, hogy a lelkésznek s az iskolarektornak fizetését nem szolgáltatathatják ki, a gyermekeket az iskolába járástól tiltotta el. Nem engedte meg, hogy nagyobb diákok élelmezését az egyház tagjai teljesítsék. Megtiltotta, hogy harangszóval, lelkészek és éneklő diákok közreműködésével temessenek, s eltiltotta a lelkészeket a kereszteléstől is. Ugyanilyen tilalmak s büntetések alá vetette a nemeseket is, akiknek dolgába pedig beleszólása sem lehetett volna. A várban lakó jobbágyai közül a 25 legtekintélyesebbet s legöregebbet elfogatta, s őket részben Pápán, részben másutt levő váraiban kemény rabságra vetette, s őket kínzásokkal s fenyegetésekkel kényszerítette vallásuk elhagyására. Más jobbágyait is, tekintet nélkül arra, hogy férfiak voltak-e vagy nők, sőt még az öreg asszonyokat is, piszkos börtönökbe vetette, s a zaklatás minden nemével kényszerítette őket vallásuk elhagyására.

Ez a sokszor embertelen zaklatás kiterjedt a vár és város minden lakosára, katonákra és polgárookra, nemesekre, jobbágyokra s mesteremberekre is. Aminek eredménye, a tömeges kényszerű áttérések mellett az lett, hogy aki tehetett, megszökött, s csak az iparos polgárságából, több mint 600-an hagyták el a várat és a várost. Aki pedig a városból eltávozott, mégha nemes volt is, annak minden vagyonát lefoglalta a gróf s azoknak adta, akik a kényszerítésnek engedve katolikusokká lettek. Voltak, akik nem akartak elmenni a városból, de nem is tántorodtak el

vallásuktól, ezek közül többet javaik elprédálása után, mint gonosztevőket űzött ki a városból és a várból. S mindezeket idegen katonák, s a gróf szolgálainak a segítségével. El lehet képzelni, hogy a kíméletnek semmi formája sem érvényesült ebben az általános zaklatásban. Bizony ezek a katonák még a női becsületet sem tekintették, ha ilyen útonmódon parancsukat teljesíthetik.

De mindez csak előkészítés volt, a már egy évvel előbb kiűzött cél megvalósításában. A maga szolgálival, s az áttért reformátusokkal egy kérvényt íratott saját magához a gróf, s a kérvény szerint arra kéri őt, a régi és új katolikusok, hogy a vár piacán álló templomot vegye el a reformátusoktól, s adja át nekik. Ilyen alapon támadt aztán a gróf egy éjszaka a templomra, s azt a temetővel együtt megszállva, reggelre kelve nem volt a reformátusoknak temploma Pápán.

S még ezzel sem volt vége. Következett a céhek megrendszabályozása, aki nem volt katolikus, nem űzhetett ipart, a gróf még a céh szabályokat is megváltoztatta ennek a kedvéért. Amint a pápai reformátusok panaszolták a következő évi országgyűlésen: Magyarországon minden nációnak szabad ipart űzni, még a zsidónak, cigánynak, töröknek is, csak a pápai reformátusoknak nem.

Elvette a gróf még azt a két malmot is, amelyek a templomhoz tartoztak, s a lelkészek és a tanító fizetésére szolgáltak.

És terveit még tovább nyúltak. Mikor az elfoglalt templom felszentelését végezte az idehívott győri megyéspüspök, ugyanekkor a reformátusok az iskola és a parókhia körül huzódtak meg. És ekkor azzal a mondvacsinált ürüggyel, hogy a református lakosok meg akarják támadni a templomban levőket, pedig a német katonaság ott állt a templom körül fegyveresen, az iskola és a parókhia elfoglalására adott parancsot a gróf. Ezt azonban már nem tűrték a reformátusok! Sőt, a várból a kapu őrségén álló református vitézek is híret vevén a kezdődő tumultusnak, fegyveresen siettek az iskola és a parókhia megoltalmazására. És már majdnem megtörtént a két csapat között a fegyveres összetűzés — közben a német katonaság ágyukat is irányzott az iskolának — amikor a nagy zaj hallatára kijött a templomból a gróf, s látva a történeteket, helyükre rendelte a katonákat, s megígérte, hogy törvényes vizsgálat nélkül nem bántja sem az iskolát, sem a parókhiaikat.

Hogy a váratlan engedékenységnek mi volt az oka, nem tudhatjuk, lehet, hogy talán az ünnepségen megjelent előkelőségek előtt restelte a gróf a történeteket, elég az hozzá, hogy ezúttal nem kellett fenékgig üríteni a reformátusoknak a keserűség poharát, az iskola és a parókhiák ezúttal bántatlanul maradtak.

De a zaklatások csak nem szűntek tovább sem. A várbeli vitézek közül azok, akik fegyveresen is védelmezték iskolájukat — 112-en elfogattak, s rabságba vettettek, s ellenük, mint lázadók ellen, vizsgálat indult. Esterházy Ferenc gróf botokat támasztott a templom falához, s megizente a reformátusoknak, hogy aki nem tér át katolikusnak, annak ajándékozni fog e botokból, hogy minden javai elvesztése után, legyen mivel elhagyni a várost. Főleg ilyen üzeneteket küldött azoknak az öreg asszonyoknak, akik e szomorú időben a lakásukon keresték fel a prédikátorokat, hogy a vigasztalás ígeit hallják tőlük. És az természetes következménye lett mindennek, hogy a reformátusok nem temetkezhetek a templom körül levő temetőbe, sőt még lábukat sem volt szabad betenni oda, hogy elhalt és ott nyugvó kedveseik sírját felkeressék. Kevésbé természetes volt, de meg megtörtént, hogy a gróf főkapitány a református katonák amúgy is nehezen fizetett zsoldját, teljesen visszatartotta, hogy így kényszerítse őket vagy a vár elhagyására, vagy az áttérésre.

Mindez pedig történt 1660-ban, akkor, amikor az ország törvényei biztosították a protestánsok vallásszabadságát, s maga I. Lipót 1659-ben trónra kerülve, a trónlépésekor kiadott hitlevelében esküvel fogadta, hogy a vallásszabadságot megőrzi.

Történt mindez a királyi szabadalmakkal bíró Pápa városában, s vallási, egyéb szempontok szerint is minden megszorításától mentes pápai végvárban. Történt pedig az országos méltóságokat viselő, s így a törvények betartására elsősorban köteles Esterházy grófok által. Akik ugyan jó magyarok, s vitéz katonák voltak, de akik a vallási vakbuzgóságnak ma talán már el sem képzelhető fokán nem riadtak vissza attól sem, hogy idegen fegyverekkel szálljanak szembe saját jobbágyaikkal, váruk sok nehéz csatában érdemeket szerzett katonáival, derék magyar nemesekkel, csak azért, mert azok protestánsok voltak.

Az ember szíve elfacsarodik, mikor olvassa e megdöbbentő történeteket. A török már készülődött, rövidesen meg is indult a hadjárat, minden magyar összefogására szükség lett volna

ellene. Haj, de a bécsi udvar politikája mit bánta azt, hogy a magyar összefogás gyengül, hogy erőtlenné válik az ellenállása. Hiszen éppen az volt a törekvés, hogy a magyarság ne legyen erős, ne férjen meg egymás között, hogy kényeskedve szerint bánhasson vele a bécsi udvar. És erre legalkalmasabb volt a vallási gyűlölség szítása.

Az 1660. év Pápán nemcsak a református egyház életét bénította meg, de ami ennél sokkal szörnyűbb volt, két táborra bontotta a város lakosságát, aminek eredménye egy évszázadon át tartó torzszalkodás lett.

Az itt elmondottak csak általános leírását adták az eseményeknek.

Adataink részletes képet adnak, sokszor epizódokat mesélnek el. Leírják egyes emberek szenvedéseit, asszonyok pellengérré állítását, vasravert reformátusok börtönben történt halálát, mindezeket azonban nem akadjuk itt részletezni. Egy olyan kor vérforraló bűnei ezek, amiket inkább elfeledni kellene, ki kellene törölni még a történelemből is. Hogy elfeledni mégsem szabad, hogy emlékezni kell rá, annak oka pedig az, hogy a ma élő embereknek látni kell, hogy ősei, állhatatos ősei, mit szenvedtek magyarságukért s evangéliumi hitükért, s ez emlékezés által megerősödjének vallásos buzgóságukban.

Az elmondottakhoz hozzátartozik még, hogy a gróf az ispotályt sem hagyta meg a reformátusok kezén. Igaz, hogy adatainkban ez kifejezetten nincsen meg, de későbbi iratok határozottan felvilágosítanak afelől, hogy az ispotályt is ekkor vette el a gróf.

Azt már említettük, hogy a pálos szerzetesek 1638 óta, plebános pedig 1649 óta volt a várban. Az erőszakos térítések folytán megnövekedett katolikusok leki gondozására — úgy látszik — nem volt elég ez, annál kevésbé sem, mert ekkor már a pálosoknak működött egy középfokú iskolája is. Ezért Esterházy Pál gróf kívánságára még 1660-ban franciskánus szerzeteseket is küldtek ide, akiknek megígérte a gróf kolostor építését is.

Nincs tudomásunk róla, hogy milyen arányú volt a térítés munkája — különben arról sem tudunk, hogy milyen számú lehetett a város lakossága — így nehéz képet alkotni arról, hogy mekkora maradt a református egyház, s milyen erős lett mellette a katolikuság. Az az adat azonban, hogy az üldözések

következtében több mint 600 református iparos hagyta el a várost, még ha ebbe a számba belevesszük az iparosok családtagjait is, azt jelenti, hogy lényegesen meggyengült az egyház és megapadt a hívek száma. S ha ehhez hozzávesszük, hogy elvételtem templomuk, ispotályuk, temetőjük, hogy elvesztették a lelkészek javadalmazására szolgáló malmokat, elképzelhetjük, hogy milyen nehézségek álltak elő lelki és anyagi téren is, s mekkora erőfeszítéseket kellett tenniök, hogy megindítsák az egyház életének azt az új korszakát, amelyben továbbra sem szűnő, sőt erősödő nyomás ellenére is biztosítani tudták az egyháznak a fennmaradását.

III. KÜZDELMES ÉVSZÁZAD

Új élet a romokon

Jellemző az elszenvedett sérelmekkel kapcsolatban, hogy azok eltávoztatása érdekében, úgy a legnagyobb veszedelmek idején, mint a következő években is, sem a prédikátorok, sem az egyházközség polgári rendből való vezetői, adataink szerint, úgy látszik, nem csináltak semmi akciót, kivéve azt, hogy a majd elkövetkező 1662. évi országgyűlésen részletesen előterjesztették sérelmeiket. A felsőbb hatóságokat, s magát a császárt is, a várbeli vitézek keresik fel kéréseikkel, ők kérik a sérelmek orvoslását. Nem állítjuk, hogy tényleg nem is tettek semmit a prédikátorok, városi polgárok és a nemesek, csak azt állíthatjuk, hogy nincsenek rá adataink. De ami adataink vannak, azok meggyőznek arról, hogy ha ilyen kérvényezést nem indítottak is, tétlenül nem maradtak. A panaszkodás és siránkozás helyett azon törődtek, hogy a megváltozott körülmények között miképpen biztosítsák egyházuk további fennmaradását.

Meg kell említenünk, hogy ezidőben a pápai gyülekezet élén Szeli Luka György püspök (aki Czeglédy Pál püspök halála után 1649-ben jött ide, s 1655 óta a püspökséget is viselte), továbbá Laki Márton prédikátor (Sári István helyére 1655-ben Bereczky Péter esperes került, majd 1658-ban jött Laki) állottak. A legnagyobb elnyomatás ellenére is hűséges őrállók voltak, akik arra törekedtek, hogy az egyházat zilált helyzetéből kimentsék és további létét biztosítsák.

Ennek a törekvésnek nagyszerű dokumentuma az 1660 november 8-án újjáalkotott presbiterium, s az ugyanakkor alkotott új egyházi szabályzat.

Emlékezünk, hogy egy évtizeddel előbből is fennmaradt egy presbiteri névsor. Ha az egy évtized múlva alakított presbiteriumnak a listáját az előbbivel összehasonlítjuk, megdöbbentő tapasztalat számunkra, hogy csupán egyetlen név van, amelyik mind a kettőben szerepel. A többiek teljesen újak. Igaz, hogy az eklézsia vénei közül több meg is halhatott, így

pl. maga a főkurátor: Hegyi István nem érte meg az egyház nagy megpróbáltatását. De még inkább okozta a névsor megváltozását a helyzet megváltozása. Többen a régi presbiterek közül tömlöcben raboskodtak hitükért, mint pl. Veszprémi Szabó Gergely, a katonapresbiterek nagy része vizsgálati eljárás alatt állott és még azt sem mernék határozottan állítani, hogy a még életben levők közül egynéhány a kényszer hatása alatt nem tagadta meg hitét. Hiszen még azok a családok tagjai is, amelyeknek ősei, sőt ők maguk is nem sokkal előbb kiállottak egyházuk védelmére, mint a Huszár, Vizeleti, Botka, Hathos, Szegedi családok, ki tudja miért, részben ekkor, részben a következő időkben elhagyták őseik hitét.

De akármi történt is, megmaradt a bibliai »szent mag«, s kezébe vette az egyház ügyeinek intézését.

Új egyházi szabályzat

Az említett alkalommal készített szabályzat bevezetésében arról olvasunk, hogy az összejött egyháztagek azért választottak presbitereket, hogy: »az Isten eklézsiája nemcsak megmaradjon ez helyben, hanem jobban gyarapodnék és minden jó dolgok rendesen follyanak s az emberek az Isten tudományában s a szent életben tapasztalhatóképpen épüljenek«. Ebből a célból a választottakat arra utasítják, hogy *példaképek legyenek a kegyes életben, naponként részt vegyenek az isteni tiszteleten.* »Igen összekapcsolódott és fogódzott szívvel, akarattal, kézzel cselekedjenek mindeneket, valamelyek az eklésia javára szükségsek.« Mindent megfigyeljenek, ami körülöttük történik s legalább kéthetenként egy bizonyos helyen összejöjjenek s a teendőket megbeszéljék, különösen is vigyázzván az annyira szükséges titoktartásra. Ügyeljenek rá, hogy az eklésia tagjai közül senki se éljen botránkoztató életet, ha mégis akadna ilyen, azt szeretettel figyelmeztessék, szükség esetén a prédikátoroknak bejelentésük. De jól vigyázzanak, »hogy arccal ne forduljon reájok más ember s ne mondhassa, magadat gyógyítsd elsőben a nyavalyából, azután másét«. Feladata a presbitereknek az egyház anyagi javaira való felügyelet is. Az egyház ládája Szeli György püspöknél álljon s a kezelésére kijelöltek esztendőnként számot adjanak arról, amit e tekintetben végeztek. Nemkülönböztetve feladatuk, hogy ha majd »Istentől lesz«, a templomra, addig a

prédikatori házakra, iskolára, az egyháznak (Kutasi Mihály által hagyott) majorjára, szöllejére, rétjeire, barmaira, a malomokra úgy ügyeljenek, hogy »nevekedést tapasztaljon a külső jókban is az eklésia«. A prédikátorok, az iskolamester s a deákok fizetésére és táplálásukra is gondjuk legyen s arra is vigyázzanak, hogy mindezek kötelességüket szorgalmasan teljesítsék s ha e tekintetben szükség lenne figyelmeztetésre, annak is eleget tegyenek.

Pár héttel később, nov. 23-án ezt a szabályzatot Szeli György püspök felolvasta a presbiterek előtt, akik annak megtartására vállalkoztak is. Ugyanakkor állítottak be két egyházfit is, akiknek tisztét abban állapították meg, hogy az egyház hivatalosainak és presbitereinek mindenben segítségükre legyenek. Egyikük állandóan a püspök mellett legyen s annak rendelkezéseit teljesítse. Az ő kötelességük volt a prédikátorok, iskolamester és a deákok élelméről való gondoskodás. Nekik kellett bejelenteni a prédikátoroknál, ha valahol nehéz beteg volt. Nekik kellett hírt adni a halálesetekről. Ők szedték be a stólát s ezt azzal, hogy »ha kinek eféle szolgálat kívántatik, ami rendelésből a munkáért jár, előre megadják, mindenféle könnyebb léssen, mivel a halasztás el is felejteti s nehezen fizettet az emberrel«. Az egyháziak kezelték az eklésia ládácskáit s a perselyeket, nekik kellett a »közönséges gyülekezet helyét« tisztán tartani s az Úrasztalát, amikor kellett, elkészíteni.

E két szabályzat lényegében az eddigiéik alapján áll, mégis egészen más, mint az 1650-es s még inkább mint az 1617-es szabályzat. Az 1617-es szabályzatban, mint emlékezünk rá, anyagi teendőkről jóformán nem is volt szó. Már az 1650-i szabályzat, mint aféle kurátori szabályzat, jóformán az egyház anyagi igazgatásáról szól, s mint ennek ismertetésekor is mondtuk, a földesúri változás folytán szükség volt erre. Ez a most ismertetett szabályzat már nem az 1617-i teljes hatalommal rendelkező hang, nem is az anyagiak biztosításának a levegője hatja át, hanem az egyház létéért való aggodalom diktálta lelki éberségre való riadó, ugyanakkor azonban az anyagiakról való számoltartás is.

Egyébként mindenik szabályzat önmagáért beszél. Szükségtelen hozzá sok megjegyzést fűzni. A már mondottakon kívül csupán egy-két megállapítást teszünk vele kapcsolatban. A presbitereknek az épületekre való felügyeletéről szólva, templomról,

mint ekkor nem létezőről van szó. Ellenben az iskolát s a parókhiákat, mint birtokukban levőket említi. Éppígy beszél az iskolamester s a diákok eltartásáról is. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az egyház történetirói, Tóth Ferenc és Thury Etele, valamint az egyház levéltárának ismertetője: Liszkay József egyértelműen úgy adják elő az 1660-ban történeteket, hogy ekkor a pápaiakat megfosztotta a gróf templomtól, iskolától, parókhiától, — Liszkay s az ő nyomán Thury Etele még azt is hozzáteszik, hogy a gróf ugyanekkor a lelkészeket száműzte s a tanuló ifjúságot szétverte! Mint a történetek ismereténél előadtuk, minden e szándéka meg volt a grófnak, de végeredményében a lakosság és a ref. katonák ellenállása következtében csak a templom, temető s a templomhoz tartozó malomok vétettek el, míg az iskola s a parókhiák megmaradtak s helyükön maradtak a lelkészek, az iskolamester és a diákok is. Mindez, a Liszkay által csak hézagosan ismertetett okmányok tüzetes átvizsgálása folytán, teljesen bizonyos. De nyilvánvaló a szabályzatból is. Mert ha mindaz, amit Liszkay és Thury megírtak, tényleg megtörtént volna, nem képzelhető e szabályzatoknak az előállása, pedig a szabályzatokat mindketten szóról szóra is felveszik munkájukba. Éppen azért volt lehetősége az új élet kezdésének s első lépésként e szabályzatok megalkotásának, mert parókhiák, iskola megmaradtak, lelkészek és iskolamester tovább dolgoztak s a tanuló ifjúság is, ha küzdelmesen is, folytathatta munkáját. Vannak olyan részei a szabályzatnak, amelyek nem adnak kielégítő magyarázatot a helyzetre. Így pl. amikor a fizetések s az élelem biztosításáról van szó, nem tudunk még senmit sem arról, hogy milyen módon, milyen forrásból lehetett erről gondoskodni.

Az istentisztelet helye

Olvasunk a szabályzatban istentiszteletről, a »közönséges gyülekezet helyének« a tisztántartásáról, de hogy ez hol lehetett s milyen lehetett, arra nézve nem kapunk tájékoztatást.

Mindenesetre a templom kérdése volna, ami leginkább érdekelné bennünket. Mit tettek e téren a pápaiak? De még sokáig nem adnak felvilágosítást adataink erről. S minden valószínűség szerint úgy áll a helyzet, hogy még hosszú ideig nem volt újabb templomuk. Talán nem is az akaraton, s nem is anyagiá-

kon mult ez! Hiszen mikor puszta létük is kétséges volt, vajjon lehetett-e egyáltalában módjuk rá, hogy újabb templomot építhessenek? Hiszen a földesúr minden erővel megakadályozta volna azt!

A továbbiakban inkább arra törekedtek, hogy felsőbb hatóságoknál, vármegyénél, majd az országgyűlésen is követeljék a templom visszaadását. De hiábavaló törekvés volt. Hiába mutatták ki, hogy az elvett templom nem az volt már, amit a reformáció megindulásakor — az egész város protestánssá lévén — használatba vettek! Hogy azt, a háborúk alatt elpusztulván, egyszer tűz martaléka is lett — kétszer is alapjaitól újjáépítették, hogy maguk építették a tornyot, maguk szereztek bele 1625-ben, majd elpusztulásuk után, 1654-ben is harangokat! A hatóságok a gróf szavának adtak hitelt, aki pedig azt hangoztatta, hogy ahhoz a templomhoz a reformátusoknak »semmi köze nincsen, egy szál fájok is nincsen benne, hanem az maga pópista jobbágyié«. Hasonlóképen nem értek el semmit a malmok vissza követelésével sem.

A parókhicék

Sőt a következő években újabb zaklatások is érték a reformátusokat. Első cél most már a parókhia elvétele volt. S ezt legsimábban úgy akarta a gróf elintézni, hogy azt az elválasztó falat, amelyet az egyik parókhia elfoglalásakor építettek, 1661-ben a várbeli rabokkal széthányatta, mintha már ez által is egygyé lett volna a két épület! De a reformátusok éberren voltak s nehogy ebből aztán jogformálás következék — azon módon új kerítést csináltak helyébe. Úgy látszott, hogy ezzel el is aludt a sikertelen kísérlet. De 1662-ben újra kezdődött a dolog s ekkor a gróf Szei György prédikátort s az iskolamestert az úriszékre citáltatta, Laky Márton prédikátort pedig a városi tanács elé idéztette, abból a célból, hogy bizonyítsák be, milyen jogon lakhatnak a parókhian?! Ugyanekkor pedig két tisztartója által a városbíró s más tanácsbelieket az iskolába küldött, hogy az odajáró diákokról kimutatást készítsenek. Ez utóbbinak az iskolamester és a prédikátorok ellene mondtak s azt megcsinálni nem engedték. Emiatt is az úriszék előtti számadásra idéztette a prédikátorokat a gróf.

Minde citálásokra a presbiterium határozatából nem mentek el sem a prédikátorok, sem az iskolamester. S egyúttal felsőbb helyeken be is jelentették e dolgot, tiltakozván ellene, hogy az egyház tisztviselőivel úgy bánjon a gróf, mint jobbágyaival, mert csak a jobbágyoknak fóruma az úriszék. Egyúttal pedig az országos törvényekre való hivatkozással tiltakoztak az ellen is, hogy a parókhiaák dolgába is beleszólhasson a gróf.

E beadvány eredménye az lett, hogy a vármegye vizsgálatot rendelt el a tekintetben, hogy a parókhiaák nem voltak-e valamikor az uradalomhoz tartozó jobbágyházak. A vizsgálatot le is folytatták, s a tanúkihallgatásokból tudomásul kellett venni a vármegyének s a grófnak is, hogy abban a házban, amelyben ekkor Szelei György prédikátor lakott, emberemlékezetet meghaladó idők óta mindig prédikátorok laktak s rajtok kívül egy ideig ott volt a szállása Bernhard Máté nyomdásznak is, — de mindig szabad telek volt, soha az után a földesúrnak semmit sem fizettek. A második prédikatori házat illetőleg pedig sikerült a pápaiaknak szolgabírói intést kieszközölni, hogy mindaddig, míg ennek a Hegyi István adományából bírt parókhiaának tulajdonjogát illetőleg a bécsi kancelláriához küldött képviselőik vissza nem térnek, — ne bánthassa a gróf. Nem tudjuk, hogy kik voltak fenn Bécsben, bizonyára az országgyűlés alkalmával volt ez a küldöttségjárás! — s azt sem tudjuk, hogy milyen válasszal tértek onnan vissza, mindenesetre az bizonyos, hogy a parókhiafoglalási kísérlet egyelőre abbamaradt.

De nem sokkal később a Hegyi-féle parókhiaát újabb veszély fenyegette. Mivel ez a telek eredetileg valóban az uradalomé volt, hiszen a Nyáryak adományából jutott az Hegyi István kezébe, majd ezt engedte át Hegyi az elfoglalt parókhia helyett a reformátusoknak, ezért — de az ilyen esetekben szükséges eljárás, a beruházási költségek megtérítése stb. nélkül — egyszerűen mintha tényleges tulajdona lett volna, odaadományozta a gróf ezt a házat a győri jezsuitáknak. A jezsuiták pedig az adománylevelet megerősítés végett a királyhoz is felterjesztették s a királyi engedélyt is megkapták annak birtokbavételére. Csakhogy igen egyszerűen képzelte el a gróf ezt a dolgot — amelyik ha sikerül, nemcsak parókhiajoktól fosztotta volna meg a pápai reformátusokat, hanem a jezsuitákat is betelepítette volna a városba. De nem számolt a gróf a résen álló presbiterekkel! S azok annak rendje s módja szerint ünnepélyesen tilta-

koztak a veszprémi káptalan, mint hiteles hely előtt, az egész kísérlet ellen. És e tiltakozásnak meg lett az az eredménye, hogy még a szokásos vizsgálatra sem került a sor, — ez a kísérlet is meddő maradt. Úgy hogy ilyen zaklatások után is birtokában maradtak a reformátusok a parókiáknak is s az iskolának is.

Meg kell jegyeznünk, hogy már említett történetíróink úgy adják az eseményeket elő, hogy a gróf zaklatásának eredményeképpen az egyik paplak még 1662-ben, Kiss Ernő szerint éppen ez év május elsején el is vétetett volna. Meg kell állapítanunk, hogy az ügyre vonatkozó aktákban, felterjesztésekben s kérvényekben mindenütt csak az elfoglalási kísérletről volt szó, de seholsem arról, hogy ez a foglalás tényleg meg is történt volna!

Anyagi helyzet

Mielőtt az események ismertetésében tovább mennénk, meg kell emlékeznünk arról, hogy ez idő tájt találunk első kimutatást a pápai egyház anyagi helyzetéről. Ez pedig 1663 szept. 8-án készített »memoriále«-ja Szeli György püspöklelkésznek, aki ezzel adott számot »az ecclesiának kevés javai«-ról, amelyeket eddig az ideig tartogatott és hűségesen őrizett s ekkor a presbiterium gondozása alá adott. Megtudjuk ebből azt, hogy »az nyomorgatásnak és üldözésnek idején« megőrzés és gondozás céljából Kőszegre, Balogh Márton deákhoz küldtek 300 frt-ot, valamint igen számos arany- és ezüstműt, amelyek ekkor, 1663-ban, már itthon az eklézsia ládájában voltak elhelyezve.

A jegyzék csak az értékes ingóságokról s a pénzürtékekről számol be. Az első tétele »az öreg fejedelem (I. Rákóczy György) beneficiumja«, 410 tallér, amely tőke, illetve »az mi az idő alatt költségekből megmaradt«, mintegy 260 tallér, különböző adósoknál volt kihelyezve, mindenik adós külön adóslevelet állítván ki az adósságokról. A legtöbb azonban ezek közül, ekkor a nála levő tőke 2—3 évi kamatjával is tartozott az egyháznak. Ebből is látjuk, hogy szükség volt egy ilyen nyilvántartás elkészítésére, hogy így a nehéz időkben elmaradt kamatokat számon lehessen kérni. Egyik adatból, — amely szerint Bogács Ferenc 50 tallérnyi adóssága után két évi kamat fejében 10 tallérral tartozik az egyháznak —, kitűnik, hogy az egyház ezt a pénzt 10%-os kamatra adta ki az adósoknak!

Az öreg fejedelem ez alapítványán kívül még Kutasy Mihályné hagyatékának eladási áraként 54, Molnár Mihályné alapítványából pedig 13 tallér volt kiadva kölcsönre. Az alapítványokon kívül készpénze volt a pápaiaknak: 150 arany (ebből 100 arany a fejedelem alapítványának kamataiból tevődött össze, 50 arany pedig Hegyi Istvánnak »deákok tanulására« adott alapítványa), továbbá 356 tallér és 470 frt. Ez már, a fejedelem alapítványából még meglevő összeggel igen jelentős össze volt, de természetesen önmagában, a kamatokra gondolva, korántsem lehetett elég az egyház fenntartására.

A készpénzen kívül igen sok arany- és ezüstneműje is volt az egyháznak, ezek legnagyobb része ajándék vagy hagyomány volt. Ezek közül csak egyharmadának van a súlya is feljegyezve s ez együtt 544 latot tett ki! Az arany- és ezüstneműek között vannak felsorolva a sakramentumokhoz való eszközök is, legalább is a számtalan kupák, kelyhek és tányérok közül ilyeneknek kell tartanunk azt az »aranyos kelyhet tányérostul«, melyet Szeli György vett Kőszegen, továbbá »egy aranyos kehely tányérostul«, melyet mint Szeli püspök följegyezte: »az régi óbul csináltattam meg«. E szerint az egyháznak ma is meglevő két régi kelyhéről van szó, melyek egyikét a kelyhen levő vésés szerint 1657-ben csináltattott, a másikat — megint csak az évszám szerint — 1657-ben a régebbi kehelyből alakítottatott át Szeli György! Amit egyébként is bizonyosra vehetünk, hogy t. i. az egyháznak régebben is voltak sakramentális edényei, ez az összeírásban található adat megerősíti s arról is felvilágosít, hogy 1657-ben alakították át a régit és szereztek egy másikat. Hogy azonban a régi milyen volt, mikorból való volt, stb., erre nézve adataink egyáltalán nincsenek.

Sándor György és Nyikos Anna végrendelete

Meg kell még említenünk ez időből egy végrendeletet, mint annak a jelét, hogy a pápai reformátusok az elnyomás idején mennyire szerették egyházukat, s a nagy anyagi elcsesztésen is mennyire óhajtottak segíteni. Abban a hitben vagyunk, hogy több ilyen végrendelet is volt — ha nem is ismerjük őket, — s egyéb módon is segítették egyházukat a pápaiak, amint annak bizonyosságára Szeli György összeírásában már utaltunk is.

A szóban levő végrendelet 1663-ból való, s Sándor György és neje Nyikos Anna tették azt. A Sándor-család már régebben is szerepel Pápan és a pápai egyház történetében — s szerepelni fog még több mint egy évszázadig e végrendelet kelte után is. A család nagybirtokú nemes család volt. Birtokai voltak Tót-vázsonyban, Billegen, Essegváron, Bándon, Kishidegkúton, Kis-szöllősen. Szöllőjük volt a Somlón, malmuk Acsádon, Igaron, jószág részük Asszonyfán, Mezőlakon, Kisgyimóton. Ezen kívül volt az ősi pápai kúria, az ahhoz tartozó major s kertek, valamint a csikvándi, békási, hógyészi, izsákkalvi, kemenesaljai, meréti, bácsi jószágok; bácsi, badacsonyi, pápai szőlők! E felsorolásból is nyilvánvaló, hogy dúsgazdag emberek voltak, de éppen ezért, bőkezű támogatói, patrónusai is az egyháznak, ami ekkor a végrendeletükből is kitűnik. A végrendeletben ugyanis a pápai egyházra hagyott Sándor György és Nyikos Anna 400 tallért. (Megjegyzendő, hogy a somlai 3 holdas szőlőt Zsuzska leányuknak 450 frt-ért vették!), tehát ugyanakkora összeget, mint az öreg fejedelem, Rákóczy György, amekkorát adott. Ezenkívül a két prédikátornak 15—15 tallért, az iskola rektorának 10 tallért, a nagy diákoknak is 10 tallért! A kis diákoknak 5 tallért. Ezenkívül olvassuk még a végrendeletben: »Az ispotályt elvették tőlünk, gróf uram ő nagysága provideálván felőle, osszanak a szegényeknek 10 forintot«. Ami bizonyossága annak — mint említettük —, hogy az 1660. évi foglalatások az ispotályra is kiterjedtek. Ezeket a hagyományokon kívül Szelei György püspöknek külön személyére szólóan is hagynak 200 tallért (Szelei Györgynek első felesége ugyanis a végrendelező házaspár leánya, Sándor Panna volt!), sőt a püspöknéről is megemlékeznek, egy tizes aranyat hagyván neki. Minden egyéb birtokaikat aztán gyerekeik közt osztják széjjel. De az adomány, mely a pápai egyháznak jutott, valóban bőkezű adomány volt, s éppen a legjobbkor jött.

A hűséges várbeli vitézek

Az az általános helyzet, amibe a földesurak zaklatásai folytán jutott a pápai egyház, azt is magával hozta, hogy a gróf főkapitány nem fizette a református várbeli vitézek zsoldját. Igaz, hogy általában az volt a helyzet a várakban ezidőtájt, hogy a hadikincstár sokszor esztendőkre is elmaradt a zsold

fizetéssel! De megtörtént ez jóval előbbi időkben is. Am olyankor — az Enyingi Törökök idejében, ha zsoldot a hadikincstárból nem is kaptak — kaptak a földesúrtól legalább élelmet. Most azonban a református vallás elhagyására való kényszerítés egyik eszközének akarta használni a gróf azt, hogy a magából nem fordított semmit sem a vitézek fizetésére. Ennek az eredménye aztán az lett, hogy 1664-ben már a bécsi császári titkos tanácsos előtt is bejelentették, hogy a pápai várban igen sokan haltak éhen, háromezren pedig súlyos betegen fekszenek.

Történt pedig ez akkor, amikor már a szentgotthárdi csatával végződő török háború megindult. S a nagy veszedelemnek idején a katonák csak annál jobban ragaszkodtak papjaikhoz, — s ezt éppen egy katolikus szerzetes történész (Takács Sándor) állapítja meg így. Sem üldözés, sem betegség, sem éhség, sem semmi más kényszer nem törte meg a pápai református vitézeket sem, ami a következő események során ékes bizonyítékot is nyer, s meggyőz arról, hogy a várbeli református katonák minden dologban együtt működtek egyházi téren a városi polgárokkal. Nemcsak a templom, paplak és a lelkészek ügyét tekintették a magukénak is, hanem az iskola, a kollégium is a szívükhöz nőtt.

A Wesselényi összeesküvés következményei

A szegyeteljes vasvári béke megkötése után a legjobb hazafiak, élükön Wesselényi Ferenc nádorral, megelégedvén a bécsi udvar magyar ellenes politikáját, összeesküvést szöttek, felkelést szerveztek. Ez az összeesküvés behálózta az egész országot Erdélytől a Lajtaig, s a Felvidéktől a Muraközözig. De mielőtt még a felkelés megindulhatott volna, felfedezték azt s ennek nyomán országos inkvizíció indult meg. Az összeesküvés főszereplőit elfogták, (Wesselényi ekkorra már meghalt, sokan Erdélybe menekültek), s mindenkit gyanúba vettek, mindenkit zaklattak. Rendkívüli törvényszékeket állítottak fel s a börtönök megteltek a gyanúsítottakkal. És bár az összeesküvés főszereplői római katolikus magyarok voltak, mégis mivel az ország lakosságának kétharmada ekkor még protestáns volt, — leginkább a protestánsokat, s ezek közül is a vezetőket: a prédikátorokat és az iskolamestereket fogták perbe.

Belekerült a gyanúsításokba Pápa is! Hiszen éppen a pápaiaknak minden okuk meglehetett rá, hogy elszenvedett sérelmeik miatt csatlakozzanak egy ilyen összeesküvéshez. A gyanú meg is volt ellenük. S az összeesküvésben való részesség gyanúját csak megerősítette az a tény, hogy — éppen a szentgottárdi csata idején — visszavették a templomot a katolikusoktól s a plébánost elűzték a városból. De nem sokáig tartott ez az állapot, mert rövidesen ismét — katonaság segítségével — újból elfoglalták azt. Ennek a rövid fordulatnak körülményeit bővebben nem ismerjük, — de mint tény, éppen elég lehetett az összeesküvésben való részesség gyanújára, — mert a templomvisszavétel csak úgy volt lehetséges, hogy a török háború idején s az erdélyi fejedelem hadaiban bízva tették ezt! Így ezen az alapon, aztán egyéb hallomásokon alapuló gyanúokoknál fogva, a hatalom a pápaiak ellen több ízben is vizsgálatokat rendelt el.

1670-ben megüresedett itt Laki Márton prédikátor helye s kitelt az iskolamester ideje is. Máskor is megtörtént már, hogy papot, rektort máshonnan hoztak a pápaiak. Most is Sáros-patakról akartak, vagy Debrecenből új mestert hozni. S a küldetésre két várbeli katona vállalkozott, akik közül egyik, mivel parancsnokától nem kapott szabadságot az eltávózásáért, inkább megvált a katonai szolgálattól, de mégis elment. Csak hogy éppen ez a dolog is felette gyanússá tette a pápaiakat s ez volt ellenük a legfőbb vád, különösen azért, mivel a két kiküldött katona pénzt is vitt magával! Azután az is megtörtént eddig is, hogy gyűléseket tartottak a reformátusok az iskolában, hiszen emlékezünk rá, hogy az 1660-ai presbiteri szabályzat előírja a kéthetenkénti gyűlés tartását! Most azonban ez is gyanússá vált s a hatalom ebben is az összeesküvést szimatolta. És más hasonló nyomok alapján 1671-ben majd a következő években is ismételten is kihallgatásokat tartottak Pápán, a megidézett polgárok és katonák sokaságát hallgatván ki, abból a célból, hogy rábizonyítsák a pápaiakra a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvételt. Sőt még a veszprémiek ellen tartott vizsgálat is kiterjedt a pápaiakra is!

Nem akarjuk részletesen ismertetni ezeket a vizsgálatokat. Csak azok eredményeire mutatunk rá. Az 1671-ben Pápán tartott vizsgálat csak annyit tudott megállapítani, hogy a két katona valóban járt a Felvidéken iskolamester és pap után, hogy valóban tartottak gyűléseket a reformátusok az iskolában,

hogy megfordult közöttük egy debreceni könyvtáros, de ezentúl semmi határozott dolog nem sült ki a vizsgálat során! Az ugyanakkor Veszprémben tartott vizsgálat pedig a pápaiakra nézve csak annyit állapított meg, hogy a pápaiak a veszprémiekkal egyetértettek, mert Pápáról Veszprémbe és viszont, gyakran küldtek leveleket egymásnak a kálvinisták!

És bár nincs okunk sem kétségbevonni, sem szégyenleni, hogy a pápaiak is résztvettek a Wesselényi-féle összeesküvésben, hiszen jó magyarok voltak ők! — mégis meg kell állapítanunk, hogy a ránk maradt források alig tartalmaznak valamit, amiből tényleges következtetést lehetne levonni erre nézve! A templomviszavétel maga még nem jelentette az összeesküvésben való részvételt. Ha igen, akkor ennek oka nem a császár elleni lázadás, hanem a vallási sérelmek korrigálása volt.

Csakhogy a megtorlás szelleme — amely mögött ott lapangott a félelem is — a hatalom urai számára már nem állított semmi gátat. S 1674-ben törvényszék elé állították Pozsonyban a protestáns prédikátorokat és iskolamestereket, mint lázadókat. És Pápáról is beidéztek Séllyei István püspököt és Kocsi Csörgő Bálint iskolamestert. Mintha bizony a feltételezett összeesküvésnek Pápán ők lettek vagy lehettek volna a vezérei! Hiszen voltak Pápán elég szép számban nemes urak, s voltak katonák is. Ha Pápa valóban résztvett az összeesküvésben, akkor nem Séllyei és nem Kocsi voltak itt a fő összeesküvők, annál kevésbbé sem, mert hiszen a Wesselényi összeesküvés leleplezése idején Kocsi Csörgő Bálint még nem is volt Pápán. Ő már csak 1671-ben került ide, amikor nem összeesküdni, de megmocsanni sem lehetett a magyaroknak!

Igen, de ekkorra már a megtorlás azt vallotta, hogy az egész összeesküvésnek a protestánsok az okai, őket pedig csak úgy lehet megfékezni, ha papjaiktól és tanítóiktól megfosztják őket. Az egész ügy, a sértett hatalom bosszúállási vágya miatt most már teljesen mellékvágányra futott s nem az összeesküvők megbüntetése, hanem, mint gondolatuk szerint ennek előidézője, a protestantizmus kiirtása lett a cél. Így következett el a magyar protestánsokra a pozsonyi rendkívüli törvényszék, így maradt pap és tanító nélkül sok más egyházzal együtt Pápa is.

Vizsgálatok a pápaiak ellen

Amíg a pozsonyi tárgyalások folytak, az alatt Pápán is megismétlődtek a vizsgálatok. Ezek közül egyik most már azért, hogy igazolja Séllyei és Kocsi Bálint elfogatását s törvényszék elé állítását. A másik pedig a körül mozgott, hogy miképen tudtak a pápaiak ép az időtájt, amikor Séllyeit elvitték, másik prédikátort hozni maguknak Veresmarti Mihály személyében. Bár időrendben ez utóbbi történt előbb, mégis először a másik vizsgálatról emlékezünk meg röviden. Hogy ez az 1674 április 27-én tartott vizsgálat már szoros kapcsolatban állott a Pozsonyban ugyanakkor folyó törvényszéki tárgyalásokkal, nyilvánvaló a kérdőpontok megvizsgálásából is. A beidézett és kihallgatott 29 tanunak 12 kérdésre kellett felelni. S ezekben a kérdésekben ilyeneket találunk: 1. Igaz-e, hogy az elmúlt években a pápai prédikátorok összeköttetést tartottak fenn a felsővidéki lázadókkal, s különösen is Witnyédi Istvánnal, a forradalmárok ügyvédjével s leveleztek-e vele? 2. Igaz-e, hogy a prédikátorok a maguk szolgálata és lelkigondozása közben lázították a népet? — hogy a prédikátorok a nép előtt nyilvánosan is, igehirdetésük közben is, a katolikusokat becsmérelték és gyalázták? 3. Hogy gyűléseket tartottak, ott arra lázították a hiveket, hogy a katolikus templomokat és parókiákat fegyveresen foglalják el, szentségtelenítsék meg, törjék össze, az egyházi személyeket bántalmazzák tetteleg is, őket fogják el s zárják be, kínozzák őket? 4. Hogy az előző években a lázadókkal egyetértettek, velük szövetséget kötöttek, leveleztük velük, s összeesküvők voltak, a népet is erre buzdították, hogy az összeesküvőket fegyverrel támogassák? 5. Hol tartottak zsinatokat a papok s kik voltak a protektoraik? 6. Igaz-e, hogy a prédikátorok arra beszélték rá a népet, hogy a töröknek adót fizessenek s más módon is támogassák azokat? 7. Hogy a prédikátorok összeesküvőket rejtettek a templomokban és parókiákon. 8. Hogy az istentiszteleten imádkoztak a lázadókért és a török győzelemért? 9. Hogy a máshonnan elűzött prédikátorokat befogadták magukhoz? 10. Tud-e egyéb valamit, ami azt bizonyítaná, hogy a prédikátorok valami más módon is egyetértették a király külső és belső ellenségeivel? 11. A törökök, vagy erdélyiek követeit befogadták-e? 12. Végül, ki volt-e hallgatva a tanu két hónappal előbb már

ált Pápán tartott vizsgálat alkalmával (ennek adatait nem ismerjük!) s ugyanazt vallja-e most, mint akkor, vagy mást?

Az itt elég bő kivonatban ismertetett kérdőpontok mutatják, hogy milyen súlyos vádák voltak a pápaiak ellen, s hogy ezek nagyrészt a prédikátorokra akarták bizonyítani.

E kérdőpontokra kihallgatott 29 tanu közül találunk nemes urakat, várbeli vajdákat, seregkapitányokat, polgárokat, zsoldoskatonákat, vármegyei esküdteket s egy asszonyt is: a hóhér-mester feleségét.

A feljegyzett vallomásoknál legjellemzőbb az, hogy a tanuk kétharmad részben a vizsgálat utolsó pontjára való utalással, a megelőző vizsgálat jegyzőkönyvébe foglaltakat valótlanságnak állítják, tagadják, hogy olyanokat mondtak volna, mint amik ott fel vannak jegyezve, s állítják azt is, hogy annak a jegyzőkönyvnek a felvétele alkalmával is tiltakoztak szavaik elferdítése vagy ellenkező értelmezése ellen. E tiltakozáson túlmenőleg a konkrét vallomások leginkább hallomás alapján hangoztak el, s vonatkoztak a kérdőpontok valamennyiére. Olyan tény, amit a tanu látott s tapasztalt, nagyon kevés van benne. Ezek közé tartozik a templom visszafoglalására utaló vallomás, amelyet nemes Csúzy Pál vicekapitány tett azzal a megjegyzéssel, hogy mindezeknél maga is jelen volt. Ugyanő vall arról is, hogy 1671-ben egy sánta ember járt a pápaiaknál, akiről azt mondták, hogy valamit kérni jött ide s éppen a tanut bízták meg az elfogásával, de mielőtt ezt teljesíthette volna, már eltávozott a városból az a sánta ember. Volt a tanúk között olyan, aki látta Witnyédi leveleinek másolatait, amelyeket a prédikátorokhoz írt, s amelyekben őket a lázadásra szólítja fel, de ezeket a másolatokat, — a babarci plébános mutatta a tanunak. Azt több tanu is megerősíti, hogy a pápai kálvinisták gyakran tartottak gyűléseket az iskolában. De ennek körülményeit különbözőképpen adják elő. Többen csak a tényt állapítják meg, hogy látták, hogy gyűlésekre mentek. Volt, amelyik látta, hogy fegyveresen mentek az iskolába és hallotta, hogy az iskolában sok fegyvert őriztek. De volt olyan bátor tanu is, aki előadta, hogy »amikor a pápai kálvinisták vallásuk ügyében gyűléseket tartottak, azt nem titokban, hanem nyilvánosan tették és nem más ügyben, hanem olyanokban, melyeket vagy a császárnak, vagy a generálisnak vagy a grófnak elő is terjesztettek!« Sőt volt

olyan is, aki kimondta, hogy sokkal eszesebbek és okosabbak a pápai kálvinisták, semhogy kibeszélnék, ha titkaik volnának.

Hangzott el sok vallomás, amelyek török barátságról, a lázadókkal való egyetértésről, segély gyűjtésről stb. szóltak, de mindezt hallomásként adták elő s így, de az előbbi vallomások tükrében is, értéktelenek voltak azok. Terhelő vallomás volt azonban az a tény, amit Érsek Mihály gyalogvajda mondott hogy a Laki Márton helyére nem sokkal előbb behozott új s menedéket adtak nekik.

De ez is elég volt a hatalom embereinek s ezek a vallomások szerepeltek a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt is!

A másik vizsgálat 1674 március 29-én folyt le s oka az volt, hogy a Laki Márton helyére nem sokkal előbb behozott új prédikátorról, Veresmarti Mihályról azt állították, hogy a gróf tudta nélkül, a Felvidékről, tehát a lázadók közül jött. Az ekkor kihallgatott hét tanu megegyező vallomása azonban semmi terhelőt nem tartalmazott, s Veresmarti Mihály megmaradt a városban, mert beigazolódott, hogy nem felvidéki, hanem révkomáromi prédikátor volt, aki onnan elűzetvén, Kocsón húzta meg magát s onnan hívták meg a pápaiak és pedig Szabó János vármegyei tanácsnok, Ódor Gergely zsoldos katona, Naszvadi András nemes úr, s fényes nappal érkezett meg Pápa, az egész őrség szemeláttára!

Sellyei István és Kocsi Csörgő Bálint

Szükséges is volt, hogy Veresmarti Mihály zavartalanul végezhesse szolgálatát, mert ekkor már Sellyei István és Kocsi Csörgő Bálint a pozsonyi törvényszék előtt állottak.

Nem kísérik nyomon a törvényszéki vizsgálat sorsát. De megemlítjük, hogy a törvényszék vizsgálati jegyzőkönyvei is tartalmaznak adatokat a pápaiakra vonatkozólag. Ilyen volt pl. hogy a pápai diákok azt állították, hogy Szűz Mária éppen olyan asszony volt, mint más asszonyok, így tehát káromlást szóltak. De még a vizsgálat jegyzőkönyve is megjegyzi, hogy az ezt illető tanuvallomásokat, azok felolvasásakor a tanuk hamisnak állították.

Ilyen volt, hogy 10—15 prédikátor Pápán az iskolában a püspökkel tanácskozott, de hogy ez mennyiben volt lázadás, arról

nincs szó. Ámbár lehet, hogy a püspök elnöklete alatt tartott egyházi gyűlést magábanvéve is lázadásnak tekintették.

Ilyen volt az a megállapítás is, hogy a pápaiak három követet küldtek a lázadókhhoz. De hogy kik voltak e követek, s mi célból mentek, arról már nem jegyzett fel semmit a jegyzőkönyv.

Megemlíjtük még, hogy a két pápai vádlottat Csizmadia Ádám pápai református nemes úr kísérte fel Pozsonyba, aki vállalta volna is védelmüket, de ez nem engedtetett meg neki. Ellenben Szalontai István, szintén pápai nemes urat elfogadták a bírák is, mint a prédikátor védőügyvédét. Ám Szalontai buzgólkodása is hiába való volt, hisz az ítélet még a vizsgálat előtt kimondatott rájuk. Halálbüntetésre szolt az. Sellyei Istvánt már szeptember 5-én negyed magával vasra is verték, s a pozsonyi vár börtönébe záratták, majd a hónap végén a berencsi várba hurcolták. Ugyanekkor Kocsi Bálintot több társával együtt a lipótvári börtönbe vitték. Majd esztendei szenvedés után pedig elhurcolták őket Nápolyba, s ott mint gályarabokat az evezők húzására eladták!

Nem követjük nyomon az ártatlanul szenvedők útját. Minden szenvedés között bátran megálltak ők, hősök voltak, szenvedésük a pápaiakért történt. Nem is feledi nevüket soha egy pápai református sem!

Szalontai István, aztán a pápaiak, a végvári katonák, Csizmadia Ádám, s más nemes urak mindent megmozgattak, hogy megszabadítsák őket. De hiába volt minden. Hiába írták a kérévényeket a császárhoz, hiába jártak küldöttségben Bécsben, mindez semmit sem segített, sőt majdnem még nagyobb romlása következett a pápaiaknak. Amikor Szalontai István a császárhoz nyújtotta be a kérvényt, amelyben az akkor már fogságban lévő prédikátorokért könyörgött, rendeletet adott ki a császár, melyben az esztergomi érsektől jelentést kívánt, hogy miért tartják vasban a prédikátorokat? Ezt a rendeletet Szalontai és társai maguk vitték le Pozsonyba, majd az onnan már eltávozott érsek után Gutára, s előtte is kihallgatáson jelentek meg. Az érsek meg is tette jelentését a császárnak, de egyúttal ebben nagy csodálkozással írta, hogy miként foglalkozhatik a császár a pápaiak ügyével, akik Bocskay, Bethlen és Rákóczy táborához tartoztak, s így a császárnak ellenségei voltak! Szerencsére a bécsi udvarnak, ekkorra már egyéb dolga volt és nem járt

utána az érsek feljelentésének, amely pedig igen könnyen súlyos helyzetbe juttatta volna az egész pápai egyházat! Végre a külföldi követek közül Hamel Bruininx bécsi holland követnek a németalföldi rendelnél való közbenjárása vezetett eredményre és 1676 február 11-én de Ruyter Mihály hollandi tengernagy a nápolyi vizeken hajóra szedte a gályarabokat, s véget ért az embertelen szenvedés.

De még jó pár év telt el, míg a száműzöttek hazaérkezhettek 1678-ban, s még újabb néhány év, midőn az 1681-*i* országgyűlés törvényileg is elismerte hazatérésüket és jogosnak újból szolgálatba állásukat.

A „Kösziklán épült ház ostroma”

Ezekben az években a pápai egyház életéről semmi egyéb adataink nincsenek. Csak azt tudjuk, hogy folytatták a vallásgyakorlatukat, az iskola élére új rektort állítottak. Bizonyára minden egyéb ténynél fontosabb volt a foglyok megszabadítása, s az e téren kifejtett tevékenység!

E gyászos korszak kiváló történetírót talált a pápai főiskola gályarab rektor-professzorában, aki a pozsonyi rendkívüli törvényszék tárgyalásáról, a börtönben és gályákon elviselt szenvedésekről, a megszabadulásról, lélekbe markoló, gyötrelmesen szép munkát írt, latinul *Narratio brevis* címen, amelyet aztán később Bod Péter fordított le magyar nyelvre, ezt a címet adván neki: »Kösziklán épült ház ostroma«.

Valóban jellemző mind a két cím a két magyar protestáns egyház, de különösen a pápai református egyház szempontjából is! Kocsi Csergő Bálint, az annyi sok szenvedésen átment férfiú szenvedéseik történetét, mint *rövid, vagy egyszerű elbeszélést* írja meg. Bizonyosságául annak, hogy e férfiak, s köztük a pápai professzor, nem kérkedtek szenvedéseikkel. De a későbbi történész, Bod Péter, már nyilván megértette az »egyszerű elbeszélésből« is, hogy az, ami a gyászos évtizedben folyt, ostrom, kérelhetetlen ostrom volt! De ezt az ostromot kiállotta a magyar protestantizmus, s kiállotta a pápai református egyház is, mert a Jézus példázatában említett kösziklán épített házhoz volt hasonló: »és ömlött az eső és eljött az árvíz és fujtak a szelek és beleütköztek abba a házba, de nem dőlt össze, mert kösziklán építették«. (Máté 7., 25.)

Iskolanagyobbítás

A század utolsó két évtizedében, ha nem is élveztek teljes nyugalmat a keserves megpróbáltatások után a pápaiak, mégis helyzetük nem rosszabbodott. Sőt némileg mintha erősödtek volna is. Ennek egyik jele az, hogy 1680-ban iskolájukat megnagyobbították és rendbehozták. Esterházy Ferenc gróf azonban megpróbálta megakadályozni ezt az építkezést, s azért a vár kapitányát, Bezerédy Istvánt és Thuri Farkas főhadnagyot Szántóházi Ferenc főszolgabíróval együtt kiküldte a reformátusokhoz, megtudandó, hogy kinek akaratából építenek az iskolánál, s kinek a költségén, s milyen épületet? A reformátusok megfeleltek a kérdésekre, hogy saját akaratukból és saját költségükön építenek. Hogy pedig milyen épületet és miért építenek, arra adott válaszukat, mint az egyház és iskola helyzetére az uradalomhoz való viszonyukra jellemzőt, szóról-szóra ideiktatjuk:

»A schola teteje és fedele elromladozott, padlási és födele az eső és hó miatt elrothadtanak, mely miatt a deákinknak és gyermekeinknek szorossága és alkalmatlanságával vagyon. Ez okokra nézve új födéllal födeleztetjük. Hogy pedig magasabbra vetetjük feljebb, oka ez: Deákinknak és gyermekeinknek szorossága. Kirenézve szükségesnek itéltük fenn tanulóházat csináltatnánk, másképpen sem többet hozzá nem applikáltunk, sem nem akarunk. Ebben pedig sem Önagyságának, sem a végháznak kárát nem látjuk, melyben ha Önagysága kételkednék, ahhoz értő emberséges emberekkel nézesse meg Önagysága!«

A kiküldöttek aztán e feleletet írásba foglalva, bevitték a grófhöz, aki újra kiküldte Somogyi Miklós főhadnagyot, a főbíró, s Pogácsa Péter kőművest, várbeli pattantyust. Pogácsa Péterrel azután, mint szakértővel megvizsgáltatták az épületet, s eskü alatt kérdezték meg arra nézve, hogy »mi lészen az épület és ha kárára lészen-e a végháznak és Urunk Önagyságának?«. Erre a kőműves a kiküldöttek előtt is, s a gróf előtt is jelentette, hogy az épület a várnak sem, a grófnak sem lesz kárára, az épület milyenségét is megmagyarázta a grófnak ez az emberséges kőműves. Észert nem új fundamentumra építettek, hanem a régit oszlopokkal erősítették meg — s ezek tartják a zsindelezést — az új emelet másfél téglá széles falakkal épült, a közfalak pedig egy téglá szélességűek. »Mi is azért« — írják a kiküldöttek

jelentésükben — »sem a végháznak, sem Urunknak Ónagyságának kárára nem láttuk lenni«.

Az 1680-ai iskola építéséről egyebet semmit sem tudunk, de ez is megerősíti azt, amit már különben eldöntött kérdésnek tekintünk, hogy t. i. az 1660-ai háborgatás alkalmával az iskolát nem vette el a földesúr. Mert ha elvette volna, s azután építettek volna új iskolát, egy-két évtized múlva bajosan lett volna szükség újabb építkezésre, s főleg nem mondhatták volna az egészen fiatal épületről, hogy »teteje, fedele elromladozott, padlási, fedele elrothadtanak...«.

Az építkezésnek, mint láttuk, az volt az oka, hogy a régi iskolaépület szoros volt. Vagyis a diákok megszáporodtak a főiskolában! Ami fejlődött egyházi életre is mutat. Különösen is, ha meggondoljuk, hogy a pálosoknak is virágzó iskolája volt már ekkor! És még e nagyobbítás sem volt elég! Két év múlva az addig az iskolában lakó rektort is kitelepítették onnan, s professzori lakásul megvásárolták az iskola mellett lévő házat!

A sok szenvedés után, így erősödött újból a már-már halálra ítélt egyház. Mindez pedig történt akkor, amidőn a katolikus egyház is újra nagyobb lendülettel gyarapodott. Hiszen a franciskánusok 1678-ban építeni kezdett kolostora 1680-ra már készen állt! Ez a tény ugyan magyarázatát adhatná a református élet lendületének is, ha nem tudnánk, hogy az ellenreformáció e korszakában katolikus földesúr birtokán a meglévők megtartása is mily erőfeszítést kívánt! A pápaiak valóban megerősödtek az üldözések idején, s meg nem félemlítve építették a kősziklára épült házat tovább! Dehát voltak vezetők, kipróbált férfiak! A prédikátorukért és rektorukért Bécsset megjárta, császárral, érsekekkel tanácskozó világi urak és mindenek felett a szenvedések iskoláját kijárt, s újból Pápán levő Séllyei István, a hitvalló professzor, s hűséges társa, szenvedésében, de az építő munka végzésében is osztályosa: Kocsi Csörgő Bálint!

A toronyból ledobott diák

A nemzet felett pedig ezalatt újra sötét felhők gyülekeztek. A török hatalom, mely már másfél század óta pusztította az Európa védelmében széthulló magyarságot, leáldozó hatalmának végső erőfeszítéseként újból végig dülta az országot és Bécs

ellen indult. A Duna vonalán s a fehérvár—kőszegi hadiúton tört előre iszonyu nagy sereggel. A királyi Magyarország e része, ahol Pápa is feküdt, rövid hónapokra uralmok alá került. A pápai vár fölött félholdas zászló lobogott. S a török sereg Bécs alatt mérközött az ekkorra már felkészült nyugati hadseregekkel!

Eddig is láttuk már, hogy az üldözött protestánsok, bár mint magyarok semmi jót sem remélhettek a töröktől —, mégis amiatt, mert a török nem tett különbséget a leigázottak között vallásuk szerint, nem rettegetek a török megszállás lehetőségétől! Igen, ennyire jutott a bécsi kormány politikája következtében a protestáns magyarság! Még a magyar szabadságot eltipró pogány török igája is kedvesebb volt számukra, mint a lelkiismeret szabadságát gúzsakötöző bécsi uralom! Annál is inkább, mert a török sereggel együtt járt az erdélyi fejedelem serege!

Szomorú idők meghasonlott magyar élete! 1683-ban is, a török veszedelem — minden velejáró borzalom ellenére is — fellélekzést jelentett a pápai reformátusok számára. A pápai vár elfoglalása után eltűntek Pápáról a főkapitány földesúr és katonái, s eltűnt velük a mindig fenyegető aggodalom az egyház sorsa miatt. De itt maradtak a református lakosok! Oh, hiszen ha a török győzött volna Bécs alatt, jajszó és sírás lett volna a hazatérő szultán nyomában. A most megkönyebbült lelkű pápai reformátusok akkor rabláncrafűzve mentek volna alá Konstantinápoly felé.

Ámde most a fellélekzés első napjaiban erre a lehetőségre ki gondolt volna? Most csak egyetlen gondolat volt az úr: Elment a zsarnok földesúr, vége a lelki szenvedésnek. S a gondolat után következett a tett is! A templomot, az annyira óhajtott, az annyira megsíratott templomot, melyet mindig tulajdonuknak tudtak, most újból birtokukba vették. Az 1660-ai foglalás óta most másodszor zengett újra ott a zsoltár és prédikáltatott az evangélium!

Rövid ideig tartott a hódoltsági sors lelkiismereti szabadsága. Európa és a magyarság a bécsi török vereség után megszabadult a másfél százados török uralomtól, a szét daraboltságtól. A pápai reformátusok is megmenekültek a győztes háború esetén minden bizonnyal bekövetkező rabszíjra fűzéstől. De a török uralom vége — a magyar történelem, s a magyar szabadság megnyerésének gúnyos délibábja — megfosztotta őket rövid ideig tartó lelkiismereti szabadságuktól. Mint egy szüksézávú írásban ol-

vassuk: »Mihelyt pedig megverték a törököt, mindjárt maguk a kálvinisták minden háborgatás nélkül véget vetettek a templomban levő vallásgyakorlatuknak, akkorbéli pápista plebánosnak visszaküldték a templom kulcsát«.

A magyar élet szomorú kettősségéből való felébredés jele volt ez. Megalázó helyzet, s mégis oly megindító. Meglett férfiak voltak a pápai kálvinisták. Erős predestinációs hitük megértette velük, hogy hiábavaló a bizakodás földi dolgokban. Ha az isteni kegyelem úgy végezte, bele kellett nyugodniok abba, hogy az öreg templom, ahol keresztelték őket, ahonnan a házasság életükre elindultak, ahol Isten Igéjét hallgatták, soha nem lehet többé az övék. A felnőtt férfiak Isten rendelését megnyugodva vették tudomásul, de nem úgy az ifjak, a diákok! Említett forrásunkban ugyanis még ezt olvassuk: »Midőn visszaadták volna a kulcsot a kálvinisták, voltak némely kálvinista deákok a templomban, kik le nem akarván menni a templomból, Vratarics nevű vajda egyet küzölök letaszított, aki egy hét mulva meg is holt«. A templomhoz annyira ragaszkodó fiatal diák martír halála zárja le a pápai reformátusoknak az öregtemplom visszaszerzésére való törekvéseinek sorát e korszakban.

Meg kell még említenünk, hogy a toronyból ledobott diák történetét Eöry János és az ő nyomán Tóth Ferenc, s minden utána következő történet írója az egyháznak és iskolának, úgy adja elő, hogy ez az 1660-ai templomelvételekor történt. Mint láttuk, idézett, s hivatalos tanukihallgatás alkalmával hiteles jegyzőkönyvben foglalt adatunk szerint, ez 1683-ban történt. De egyébként is ellene mondanak az 1660-ai lehetőségnek az akkori templomfoglalás körülményei. Mert mint emlékezünk rá, 1660-ban a gróf katonái éjszakának idején foglalták el a templomot, titokban! Úgy hogy a diákok, az akkori diákok, bár mennyire is szerették a templomot, nem bírhattak tudomással a gróf tervéről, s nem is mehettek volna fel a toronyba.

Az 1681-i vallásügyi törvény.

Az általános helyzetben beállott nagy változás nagy figyelemzáró volt a pápaiak számára. Úgy látszott, hogy minden kilátásnak vége arra nézve, hogy elvett templomuknak valaha is birtokába juthassanak. A bécsi udvar hatalma a következő években újra növekszik, annak arányában, amint a törököt egyre

jobban kiszorítják az országból a győztes hadseregek. A pápaiak, mint a királyi Magyarország területén élők, eddig is sokat szenvedtek a bécsi udvar politikája, rekatolizációs törekvései következtében. A megnövekedett királyi hatalom idején nyilván továbbbi zaklatásokra is lehetett kilátásuk.

Egyelőre azonban még súlyos gondja volt az udvarnak a török elleni háború. Viszont az 1681-*é* országgyűlésen, a vallás ügyében alkotott törvények bármilyen nehéz helyzetet teremtettek is a magyar protestánsokra a vallásszabadságnak bizonyos helyekre való korlátozásával, a szabad vallásgyakorlatot megnyert helyek között volt Pápa is — azon a címen is, mert végvár volt, s a várban katonaság tanyázott — de azon a címen is, mert a törvény megalkotásakor ténylegges vallásgyakorlattal rendelkezett, s az ilyen helyek számára továbbra is biztosította e törvény a vallásszabadságot. Igaz, hogy a török elleni előretörő seregek győzelmei következtében rövidesen elveszti Pápa is a végvári jellegét, így vallásszabadsága eddig sem respektált biztosítékának egyikét. Amellett a törvényben foglaltatott ama záradék, hogy a tényleges vallásgyakorlattal bíró helyek a szabadságot csak a földesúri jog épségben tartásával élvezhetik, a katolikus földesúrral bíró Pápán illuzóriussá tette rövid idő múlva a vallásszabadságot.

Az 1681-*é* törvény, majd az ebben foglaltakat kegyelemből még fenntartó 1687-*é* törvény, s a nemsokára következő 1691-*é* hasonló szellemű császári rendelet, egyelőre nyugalmat biztosított a pápai reformátusoknak. Az ősi templom visszaszerzésére irányuló ismételten meghiusult kísérletek azonban arra készítették a reformátusokat, hogy gondoskodjanak új templom építéséről. A rendelkezésünkre álló adatokból csak annyit tudunk megállapítani, hogy ez az új templom tényleg felépült a főiskola udvarán, a mai Ruszek-utcánál, ott, ahol ma a plebánia istállója áll. De hogy mikor épülhetett az meg, arról nincsen semmiféle adatunk.

Eöry János története, s az ennek nyomán készült Tóth Ferenc és Thury Etele által írt egyháztörténetek is úgy adják elő a dolgot, hogy az 1660-*é* templomelvétele után hamarosan megtörtént volna ez az építkezés, azonban mint mondtuk, ennek még két évtizeden keresztül semmi nyoma sincsen, sőt ez idő alatt kétszer is visszafoglalták a régi templomot. Hogy új templomuk mikor épülhetett fel, arra nézve egyéb adatok

ből csak következtetésekre vagyunk utalva, amire a következőkben rá fogunk mutatni.

E század hátralévő éveiből már csak kevés adatunk van. Ezek egyike arra a nagyon megváltozott helyzetre utal, ami a város református lakossága és a várat védő katonaság között előállott. Amint láttuk, 1683-ig még mindig voltak éspedig jelentős számmal, a várbeli katonák között reformátusok. Hogy ez a török kiverése után megváltozott, elképzelhető. Az eddigi magyar és református katonaság helyébe a felszabadító háborúk idején katolikus császári német katonaság került. Vége lett azoknak az időknek, amikor a vár és város egymást támogatva élt — nemcsak az egyházi dolgokban. Az idegen, s fizetett katonaság nem tisztelte a polgárok vagyonát és nyugalma sem. Az egyre elkeseredettebbé váló viszony végül is 1693-ban nyílt lázadásban tört ki, a város lakossága megostromolta a várat és megtámadta a katonaságot. Semmi közelebbit nem tudunk magáról az esetről, hacsak ezt nem, hogy nem volt ez egyedülálló történet azokban az időkben, másutt is megtörtént, hogy az erőszakoskodó császári katonaságot a fegyveres polgárság és diákság támadta meg. Ez is igazoló jele annak, hogy miért kellett következni a Rákóczi-féle szabadságharcnak.

Az egyház a XVII. század végén

Igen érdekes emlékünkhöz a század végéről a pápai református egyház legrégebbi pénztári könyve, mely 1696—98. évekről tájékoztat bennünket az egyház kiadásairól. Bizonyára valamelyik kurátor számadásai ezek, s minden bizonnyal nem foglalja magában az egyház mindennemű kiadásait. De így is nagyon értékes. Amellett, hogy megtudjuk belőle, hogy a kurátor mennyi fát vett éveken át a két prédikátornak és a rektornak, hogy az egyházi épületek javíthatása mennyibe került stb., egy-két igen érdekes adatra is bukkanunk e ma már alig olvasható szarkaláb betűkkel rótt számadásban. Meg tudjuk például, hogy az iskola diákjai közül az úgynevezett neutralistákat, (ezzel a névvel azokat nevezték, akiket az egyház rendszeresen segélyezett) felhasználták bizonyos munkák végzésére. Nem szellemi, hanem testi munkára. Olvassuk nevezetesen, hogy a parókhánál valami pincét ástak és ennél a neutralisták »munkásként«
lódttak. Máskor meg arról olvasunk, hogy az eklézsia leveleit

a neutralistákkal küldték el Veszprémbe. Szó van mendikáns-diákról is, aki »követ hányt«. S minden esetben fel van jegyezve, hogy valami jutalmat kaptak is ezért a szolgálatért. Például a kis mendikáns a kőhányásért kapott 10 dénárt, a levélvivők egy forintot kaptak, míg a pince körül munkálódóknak egy kenyeret vett 18 dénárért a kurátor!

Egynéhány egyéb adatot is megtudunk az iskoláról. Így például, hogy a diákok lakószobáit kamaráknak hívták, szó van tudniillik a második és harmadik kamarában levő asztal megcsináltatásáról, s az első és harmadik kamarában a kályhák átrakásáról.

Megtudjuk a számadások adataiból azt is, hogy mindenik prédikátornak, s a rektornak is, két-két szobás lakása volt, s hogy istállót is csináltattak a prédikátorházhoz.

Olvasunk arról, hogy az eféle kiadásokat »collecta«-ból fedezte a kurátor, vagyis »gyűjtött pénz«-ből, ami alighanem az egyházi adónak a neve lehetett, s legrégebbi e természetű adatunk a gyülekezet tagjainak az egyházi szükségekhez való hozzájárulásáról. Olvasunk még arról is, hogy az egyház tagjaitól búzát is szedtek.

Ez adatok csak kiegészítik azt, amit az előzőkben már a prédikátorok és a rektor díjleveléről mondtunk, a 12 kocsi fafizetéséről, meg a gabona járandóságról.

Természetes dolog, hogy egy pénztári könyv nem adhat összefüggő képet az egyház életéről, mégis úgy érezzük, hogy az a néhány töredékes adat is, amelyet felsoroltunk, igen fontos és érdekes részleteit mutatta meg az egyház életének.

Részben a számadási könyv nyomán is értesülünk az egyház életében ez időtájt történt változásokról, de egyébként is meg kell itt erről is emlékeznünk. Séllyei István és Veresmarti Mihály után Lepsényi Gergely és Cseh Csuzi Jakab lettek a prédikátorok, majd Cseh Csuzit, rövidesen bekövetkezett halála után Dobraviczai Sáfár Miklós váltotta fel. S azért kell róla itt külön is beszélnünk, mert vele kapcsolatban történik meg, hogy őt a pápai hívek nem akarták megmarasztani, hanem, mivel Lepsényivel nem tudtak megférni, mindkettőjüknek, de legalább egyiknek az elhelyezését kérték. Így Sáfár Miklóst rendeli el innen a kerületi közgyűlés, s helyébe Kőrösi Mihályt rendelte. Az egyháznak az 1697-^éi kerületi közgyűlés elé terjesztett leveléből szomorúan kell megértenünk, hogy mikor már át-

vergődik az egyház a legnagyobb veszedelmeken, s amikor már újból kezdett erősödni, akkor prédikátorainak egymásközi meg nem értése miatt »ennek a megnyomorodott ecclesiának utolsó veszedelmét« látják a hívek ebben! S méltán, mert ha a vezetők nem értik meg egymást, nagyobb veszedelem ez annál, mi-
kor üldözést és elnyomást kell szenvedni.

Kőrösi Mihály mindössze egy évet töltött itt. Hogy ő nem akart-e maradni, vagy az egyház tagjainak nem tetszett az ő szolgálata, nem tudjuk, tény, hogy 1698 márciusában már Cseh Csúzi József váltja fel őt. Ettől kezdve aztán megint hosszú ideig nem tudunk arról, hogy a prédikátorok körül valami baj lett volna.

A templom

Ha kevés adatot tartalmazhat is egy ilyen pénztárkönyv az egyház életéről, mégis, amikor az iskola, s prédikátor házak javításáról olvasunk benne, természetesen keresünk benne adatot a feltételezhetően már álló új templomra is. Azonban a körülbelül két esztendő magában foglaló pénztári könyvben a *templom* szó elő sem fordul. Egyetlen olyan adat van benne, amely mégis, mintha a templomra vonatkoznék. 1697 november 26-áról ezt a feljegyzést olvassuk: »Fizettem Molnár Jánosnak egy szál deszkáért, melyet karban és diákok fölé való ablakra foldozott«. Karról, karzatról csak a templommal kapcsolatban írhatta ezeket a számadó. Meggyőződésünk szerint ekkor már állott a templom, s hogy egyéb javításra stb. vonatkozó adatot nem olvasunk, talán éppen azt jelenti, hogy nem régen állhatott még, új volt, s nem volt szükség nagyobb javításokra. Annak a bizonyos deszkának a feltétele a diákok részére szolgáló karzaton levő ablakra, bizonyára téli hideg miatt történt.

Hogy valóban az 1690-es évek elején épülhetett fel az új templom, arra nézve bizonyítéknak látszik még más adat is. A pápai református egyháznak sok régi szép, igen értékes úrasztali terítői között van két darab is, amelyek egyike 1690-ből való széplaki Botka Ferencnek és feleségének Babolcsai Magdolnának az ajándéka, a másik 1692-ből özv. Horváth Miklósné Sándor Zsuzsánna ajándéka. 1690 előttről nincs az egyház birtokában más ilyen terítő, mint az a zászlós bárányt

ábrázoló, s igen régi terítő. (1692 után is csak 1700-ból, s majd 1721-ből való terítőket ismerünk.) Ezért arra gondolunk, hogy e két terítőt áhítatos lelkek, s gondos kezek az akkori új templom számára készíthették.

Végül állításunk bizonyítására felhozunk még egy adatot, amely az 1721. évben tartott vallásügyi vizsgálatok egyik jegyzőkönyvében olvasható. Az egyik tanu arra a kérdésre, hogy »tudja-e, hogy a Helvética confession levők építettek volna azon helységben levő templomot« azt feleli: »Jól tudja, hogy pápai templomot... kálvinisták építették, kire maga is fát hordott«. Ez a szentanu Bándi Ferenc dereskei református lakos, aki 1721-ben hetven esztendő volt. Nyilvánvalóan meglett embernek kellett lennie akkor, amikor a pápai templom építéséhez fát hordott. Ha nem is tartalmaz ez az adat közelebbi időpontot, atekintetben mégis eldönti a kérdést, hogy a templomépítés nem történhetett azonnal a másik templom elvétele után. Tíz-tizenöt éves fejjel valóban nem hordhatott volna akkor fát Bándi Ferenc.

Csak annyit jegyzünk még meg, hogy az új templomot a pápai reformátusok nem templomnak, hanem oratóriumnak, imaháznak nevezték. Tornya nem volt. Csak majd a XVIII. század elején építenek mellé tornyot, de azt is, mint »scholabeli tornyot« nevezik.

A végvári jelleg megszűnése

A századforduló a fenyegető veszedelmek jegyében következik el a pápai reformátusokra.

A császári haditanács már 1693-ban foglalkozik azzal a gondolattal, hogy a végvárat lebontsa. A török visszaszorításával mentesülni akart a bécsi udvar a várak fenntartásának s a katonaság zsoldjának költségeitől. 1699-ben aztán ki is mondotta a haditanács a végvárok lebontását, s egyidejűleg azoknak a helyeknek végvári jellegét is természetszerűleg megszüntette, ahol a lerombolásra ítélt várak voltak. Pápara is kiírták ekkor, hogy megszűnt végvár lenni, s a vár lerombolását 1702-ben meg is kezdték.

E rendelkezés a tekintetben, hogy így a várvédő protestáns vitézeknek el kell hagyni a várat — ami által a gyülekezet létszáma is erősen csökken — már nem érintette a pápaiakat. Ez,

mint mondtuk, már előbb bekövetkezett. Ekkor már sem protestáns, sem magyar vitézek nem voltak a várban. Az idegen katonaság eltávolítása csak előnyt jelentett a városra és az egyházra is. De sokkal súlyosabb jelentősége volt annak, hogy a végvári jelleg megszüntetésével a szabad vallásgyakorlat is veszélybe került.

Már 1700 június 18-án megküldte Esterházy Antal földesúr az uradalmában lévő tisztartókhöz rendeletét — mely nyilvánvalóan kapcsolatban állott a végvári jelleg megszüntetésével, bár erre kifejezetten nem utal — amelyben meghagyja egész uradalma tisztartóinak: »legelsőben is ez mi pápai és gesztesi jószágunkban... minden halogatás és késedelem nélkül azon nyakas és vakmerő prédikátorokat és oskolamestereket egész faluinkból üzzék ki...« Erről a rendeletről tudomást szereztek a pápaiak már előbb, úgyhogy mire ez már kiadatott, akkor már a pápaiak kiküldöttje, Sándor László, fenn volt Bécsben, hogy az udvarnál, s a császári hivataloknál benyújtott kérévények útján elhárítsa a fenyegető veszedelmet az egyházzal. Lehet, hogy Sándor László hathatós közbenjárásának lett az eredménye, hogy a gróf rendeletét ekkor nem hajtották végre. Lehet, hogy segített ebben az is, hogy a vár lerontását ekkor még nem kezdték meg.

Azonban erre sem kellett sokáig várni. 1702 június 16-án Esterházy Pál nádor lép közbe, s sürgeti a pápai vallásgyakorlat megszüntetését. Arra hivatkozik, hogy a pápai végvárat lebontották, mivel pedig Pápán csak addig volt megengedve a vallásgyakorlat, amíg a vár áll, ezért most már a vallásgyakorlatnak is meg kell szünni. A nádor egyik meghatalmazottja által figyelmeztette a pápai prédikátorokat, hogy munkájukat ne folytassák, egyidejűleg pedig kérte Esterházy Antalt is, hogy földesúri hatalmával intézkedjék ez értelemben.

A pápaiak most egyenesen a földesúrhoz fordultak, s kifejtették előtte, hogy téves beállítás az, mintha a pápaiaknak csak azért lett volna szabad vallásgyakorlatuk, mert végvár volt itt, hanem azért, mert az 1681. évi vallásügyi törvény idején fennállott ez a gyakorlat, így a törvény továbbra is biztosította annak fennmaradását. A közbenjárás nem volt hiábavaló, Esterházy Antal a nádori ítélmester előtt jelentette, ki, hogy a prédikátorok elűzésére, templomuk bezárására kiadott

rendeletét nem vonatkoztatja a pápaiakra. Így az első fenyegető veszedelem ekkor elmúlt a pápaiak feje felül.

Kuruc világ Pápán

Az ekkor rövidesen meginduló kuruc szabadságharc megint zavaros körülményeket teremtett, nagy reménységeket támasztott, s gyászos befejeztével újabb megpróbáltatásokat zúdított a pápaiakra és az itteni református egyházra.

A szabadságharc, mely a bécsi udvar elnyomó politikája következtében nyomorúságba és rabságba sülyedt nemzetnél ellenállhatatlan erővel robbant ki, a nemzeti szabadság kivívása mellett a lelkiismereti szabadság megnyerését is célul tűzte ki. Természetes hát, hogy a pápaiak is nagy lelkesedéssel csatlakoztak Rákóczihoz. Az első meglepő és nagy reménységeket ébresztő esemény az volt a pápaiak számára, amidőn a teljesen még el nem pusztított, s még mindig erősség számba menő pápai várát körülfogó kurucok előtt az idegen várórség nemcsak letette a fegyvert, de nagy része csatlakozott a szabadságharchoz, s maga Esterházy Antal is felesküdt Rákóczi hűségére. Ezzel a ténnyel a földesúr eddigi valláspolitikája, melyről mondtuk, hogy már 1703-ban is türelmet mutatott, még inkább szakított a rekatholizációval. Nem jelentette ugyan ez azt, hogy pápai uradalmában egyszerre, az eddigivel ellentétes módon, orvosolta volna egyidejűleg a reformátusok sérelmeit, azonban a fejedelelem akarata szerint és az általa hozott végzések értelmében, hagyta a vallási dolgok menetét az országos intézkedések irányában fejlődni. Ennek fejleményeiről — pápai vonatkozásban — alább beszámolunk. Mindenekelőtt azonban arra kell rámutatnunk, hogy a pápaiak igen sokat szenvedtek a kuruc háború alatt.

Alig pár hónappal azután, hogy Pápa csatlakozott a kurucokhoz, Heister labanc generális támadt a városra. Mivel az akkor itt parancsnokló Andrassy István kuruc generálisnak kevésszámú embere volt, nem bocsátkozott harcba a labancokkal, hanem kivonult előlük. Természetesen a város lakossága sem mert itt maradni, hanem menekült, ki merre látott. Mint Bercsényi Miklós, Rákóczi fővezére jelentette ekkor a fejedelemeleknek: »...Pápa mind elszaladt a német elől, a kolodus sem maradt Pápán egyéb a fehér barátoknál«. Heister

aztán megrohanta az üres várost, felégette azt, a nádasban, kertekben bujkálókat fegyverre hányatta, ami értéket talált, elpredálta.

Ekkor majd egy esztendeig Pápa hol a kurucok, hol a labancok kezén volt. 1705-ben a dunántúli hadjárat megindulásával Bottyán János kuruc generális rohammal foglalja el a labancoktól a várat, s ettől kezdve, mintegy két éven át Pápa lesz a dunántúli kuruc sereg főhadiszállása.

1707 augusztusában Rabutin és Pálffy labanc generálisok támadtak a városra. Bottyán nem kísérelte meg a hatalmas túlerővel szemben a város védését, így megint kardcsapás nélkül esett a város a labancok kezébe. Bottyán ugyan pár nap múlva felkészült sereggel jött a várost felmenteni, most meg a labanc nem bocsátkozott harcba, s Pápa újra kuruc kézre került. De milyen állapotban! Az 1704-i pusztulás után úgy, ahogy felépült várost a labanc újra felégette, felégette a malmokat, s a környékbeli falvakat is, úgyhogy a visszatérő kurucok az egész városban csak két házat találtak épen, a többi mind elpusztult. A szörnyű pusztulás láttán a pápai származású kuruc katonaság annyira elkeseredett, hogy nem is akart tovább harcolni. Bottyán vitézsége azonban mégis újra harcra lelkesíti őket, s szörnyű bosszút állnak a pápai pusztulásért. Elkalandoznak egész Ausztriáig, s a labancokat szétverve, magában Ausztriában mintegy hetven falut perzselnek fel.

De a dunántúli hadjáratnak utolsó diadalmas felélénkölése volt ez a bosszúló portyázás. 1708-ban megint Heister kezére kerül a város éspedig Bezerédi brigadéros és Botka Adám alvezér áruháza folytán... Ekkor pár nap múlva megint kurucok az urak itt, de már hanyatlóban volt Rákóczi csillaga, s 1709-ben a város végleg a labancok birtokába jut.

Az egyház helyzete a kuruc világban

E sorozatos viszontagságok között alig volt valamilyen nyugodt élet Pápán. Az 1703-ban vezetni kezdett anyakönyvben ez évekről igen nagy hiányok vannak, s ezek is arról beszélnek, hogy időnként még az életnek sem volt lehetősége. A város kétszeri leégése alkalmával elpusztultak az egyház épületei is. Bár ezeknek olyan-olyan helyreállításáról gondoskodtak, hiszen 1705-ben, majd 1707-ben Bottyán talán éppen azért há-

nyatta szét a vár még megmaradt bástyáit, hogy annak köveiből építtessék fel a várost. De már emiatt is alig gondolhatnánk valamilyen intenzív egyházi életre. S mégsem így van. Adataink arról beszélnek, hogy a pápai reformátusok ki akarták használni a szabadságharc megindításakor kilátásba helyezett ígéretet vallásgyakorlatuk teljes helyreállítására, s később ugyanígy a szécsényi és ónodi országgyűlés végzésébe is erősen kapaszkodnak, s Rákóczit ismételten is megkeresik sérelmeik orvoslása érdekében. Tényleges eredménye azonban e törekvéseknek, még időileg sem lett, mert az ígéretek, s törvények beváltásának és végrehajtásának előfeltétele lett volna a győzelmesen befejezett háború, s a szabadság teljes biztosítása. Azonban a változó szerencsével folyó, majd leveretéssel végződő harc nem szerezte meg a lehetőséget minderre.

Mindazáltal, már csak azért is, hogy meglássuk, milyen nagy reménységekkel voltak a pápai reformátusok a szabadságharc kínálta lehetőségek iránt, nézzük meg azt az emlékiratot, melyet sérelmeik orvoslása érdekében a szécsényi országgyűlés által kinevezett vallásügyi biztosokhoz küldtek. Ez az emlékirat a benne foglaltak révén bizonyos helyzetképet is mutat a szabadságharc alatti, sőt az előtti állapotokra nézve is. Az emlékirat első pontja így hangzik: A pápai ispotály azelőtt mienk volt és a mi szegényeink laktanak benne, kívánjuk, hogy most is kezünkhöz assignáltassék! Ez kiegészíti azt, amiket eddig az ispotályról elmondtunk. Valóban szegénygondozó intézmény volt hát az. De egyúttal *igen jellemző dolog, hogy a pápai reformátusok minden egyéb sérelmeik és kívánságaik előtt éppen a szegények ügyét hozzák elő!* Nyilvánvaló jeleként annak, hogy *a Krisztus kicsinyei iránt való felelősség igen erős volt bennük.*

A továbbiakban meglehetősen rendszertelenül jönnek elő a különböző természetű panaszok és kívánságok. Panaszolják tulajdonukat képezett házak elvételét, s kívánják azok visszaadását, hasonlóképpen kérik az egyház elvett két malmának — melyek ekkor ugyan a felégetés miatt pusztá falakkal állottak — visszaadását. Nem feledkeznek meg a parókhjáról, templomról, az iskolához tartozó, de attól elvett földről, az egyháznak hagyott, de elkobzott alapítványokról, a Tizesmalomból régebben járt, de tőlük elvett malomvámról sem. Legfőképpen pedig az elpusztult iskola felépítéséhez kérik a fejedelem segítségét. »Mivel az Isten ecclesiáinak megmaradása az scholáknak felépítettetésül

függ és ebben a hazában az scholák szűk volta miatt az ecclesiák és ecclesiáknak patrónusi teljességgel elfogytanak, kérjük alázatosan a Méltóságos Commissarius Urakat, hogy suo tempore kegyelmes fejedelem urunk ő Nagysága előtt méltóztassanak szégyen scholánk felépítése végett érdemes interpositiójokkal elősegélőnk lenni.« Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy ez a kérés is teljesítetlenül maradt, s majd a dunántúli hadjárat befejezése után maguk a pápaiak fognak gondoskodni az iskola felépítéséről.

Ki kell térnünk bővebben is az eddigiekben csak éppen érintett két pontjára az emlékiratnak: azokra, amelyek a templommal és a parókiával foglalkoznak.

Ami a templomot illeti, nem vagyunk egészen tisztában vele, hogy hogyan is állt a helyzet. Az emlékirat szűkszavú, bizonyos dolgok ismeretét feltételezi. Mielőtt értelmét megpróbálnánk keresni, szóról-szóra idézzük, ami erről itt olvasható: »Mostan a szentegyházunknak kezünkhöz való adattatása sok kárunkkal vagyon, melyben szép karjaink voltak és székjeink, kikben sokat elhordottanak. Karjainkat levagdalták. Kívánjuk, hogy azon szent egyházunk hasonló formán felépíttessék, mint akkor volt, mikor tőlünk elvétellett, azoknak javaikbul, kik elvették.« »Száz forint árú órát levették a szent egyházbul és most a szürke barátok tornyában vagyon. Azt is kívánjuk visszaadattatni.« »A két tornyainkon öreg vitorlák lévén, azt onnan levetették és kereszteteket tettenek fel.«

Az bizonyos, hogy ezek a sorok némi elképzelést nyújtanak arra nézve, hogy milyen lehetett az 1660-ban elvett templom. Padok voltak benne és szép karzatok, a tornyokon vitorlák voltak, s volt a tornyok valamelyikén, vagy a templomon óra is. De, hogy magát a templomot ekkor birtokba vették volna, vagy pedig az előző állapotába való helyreállítás után kívánták azt visszanyerni, arra nézve nem kapunk felvilágosítást.

Az 1720-ban, majd 1721-ben tartott vizsgálatok alkalmával elég bő képet kapunk a tanuvallomásokból a megelőző idők egyházi helyzetéről, különösen is a kuruc világban történetekről, de arról, hogy éppen a kuruc világban a templom bármilyen rövid ideig a reformátusok birtokában lett volna, semmit sem olvasunk. Épen ezért kénytelenek vagyunk arra az álláspontra helyezkedni, hogy mindazt, ami az emlékiratban a templomról

áll, csak jámbor kívánság, de többé be nem teljesedett kívánság volt.

A parókhia ügyében már világosabbnak látszik a helyzet. Erre nézve ezt mondja az emlékirat: »Mióta paróchiánkat elvették, azóta prédikátorunkat béresházban tartottuk, az időktől fogva való expensáinkat kívánjuk. Paróchiánk, mely most kezünkbe adattatott, igen megpusztult, üvegablakok, ajtókra való pléhek azon házból elvitettenek és azon paróchiát igen elpusztították, kívánjuk, hogy az elvitt ablakaink, pléheink visszaadattassanak és az elpusztult paróchia hasonló formán felépíttessék.«

Bár kénytelenek vagyunk rámutatni, hogy az említett 1721-i vizsgálat alkalmával nincs egy szó sem arról, hogy az elvett parókhia a kuruc világban egy ideig is a reformátusok kezére jutott volna, — mégis az emlékiratban oly határozottan olvassuk: »paróchiánk, mely most kezünkbe adatott...«, hogy nyilvánvalónak kell tartanunk ennek akkori birtokbavételét. Ez azonban — tekintettel a parókhia elpusztult voltára — nem sokat jelenthetett, s valószínűleg nem is soká tartott.

A parókhiaira vonatkozó rész egyúttal megerősíti azt, amit a kérdésről már régebben megállapítottunk, hogy tudniillik a foglalások alkalmával csak az egyik parókhia vétetett el a reformátusoktól, mert az emlékirat, amely pedig minden sérelmet pontosan felsorol, csak egyről emlékezik.

Mint említettük, ez emlékirat benyújtása hiábavaló volt. Sőt hiábavaló volt a pápai reformátusoknak közvetlenül a fejedelemléhez küldött felterjesztése is. Ezek egyikében pedig keservesen panaszkodtak a fejedelem előtt, hogy minden fejedelmi ígélet és országos végzés ellenére, a fejedelem egyik titkára: Olasz Ferenc, a pápai református egyház követeinek, mikor kérésük elintézését sürgették nála, azt felelte: »hogy a megírt szécsényi végzések és alku, lehetetlen hogy állandó legyen és nem is lesz állandó, emlegetvén az utolsó soproni diétának articulusait...« Ehhez fűzve nyíltan megmondják a fejedelem előtt, amit mi is megállapíthatunk, hogy ha a fejedelemnek a titkára mondja azt, hogy a szövetséges rendek határozata nem érvényes, hanem ahelyett annak a hatalomnak a törvénye az irányadó, amely ellen a szövetségesek hadjáratot viselnek, ennek egyetértés és siker nem lehet a vége! Valóban e kis epizódban — mert hisz a majd évtizedig tartó kuruc háborúhoz képest a

pápai emlékirat sorsa csak kis epizód — benne található az egész kuruc hadjárat tragédiája! Pedig mindez 1706-ban történt, amikor Rákóczi seregei győzelmes csatákat vívtak! S már ekkor is, a fejedelem közvetlen környezete sem vette komolyan az egész országos vállalkozást, legalább is Olasz Ferenc fejedelmi titkár szavai erre a meggyőződésre juttatnak bennünket.

Toronyépítés

A teljesség kedvéért meg kell emlékeznünk arról, hogy 1705 nyarán, amikor a labanc sereg nagyrésze kivonult ugyan a városból, — de természetesen a város azért tovább is a labancok kezén maradt, — a pápai reformátusok hozzá kezdtek épületeik rendbeszedéséhez, sőt az iskola udvarán egy tornyot emeltek.

Merész vállalkozás volt ez az akkori körülmények között. Mert egyrészt Esterházy Antal földesurat — kuruc generális lévén, — a labanc uralom nem tekintette többé földesúrnak, helyébe két testvérét, Ferenc és József grófokat ültette be az uradalomba, akik megmaradtak a császár oldalán. Másrészt ott volt a városban a plebános is. A pápai reformátusok a bécsi politika ellenére járván el az építkezéseknél, nem is maradt el a közbelépés, úgy a földesurak, mint a plebános részéről. S a plebános is, a grófok tisztartója is a vármegyéhez fordult, hogy indítson eljárást a reformátusok »törvénytelen« cselekedete ellen. A vármegyei eljárás meg is indult és július 16-án a vármegyei főbíró egy megyei esküdttel meg is jelent Lepsényi Gergely prédikátornál, hivatalosan kihallgatta, hogy »ki akaratjából és engedelmeiből akarják az oskolájukban a tornyot építtetni és másféle épületet is«. Lepsényi Gergely azonban kitért a válaszadás elől és utasította a kiküldötteket az egyház világi vezetőihez, mert »ökegyelme semmit sem építtet, az uraimék tudgyák«. Akkor aztán a megyei kiküldöttek felkeresték Csernel Jánost, a főkurátort, s figyelmeztették, hogy hagyják abba az építkezést. Csernel azt válaszolta, hogy jó reménységük van arra nézve, hogy régi szabadságukban az új császár alatt is megmaradhatnak s éppen ezért ha csak az országgyűlés nem tiltja meg nekik az építkezést, ők »meg nem szűnnek az épülettül«.

Valószínűleg nem lett folytatása az eljárásnak, mert ekkor már megindult a dunántúli hadjárat és össze kelve Pápa megint

a kurucok kezére került. A pápai reformátusok így minden további zaklatások nélkül, úgyahogy helyreállították épületeiket s az iskola udvarán a templom mellé a tornyot is felépítették. Az ekkor tartott gyűjtés eredményeképpen mintegy 150 forintot adtak össze a hivek a torony felépítésére. A nemes urak forintjai mellett ott olvashatók az adakozások között a szegény emberek máriásai és krajcárjai is!

Mindez pedig még a Rákóczi által tartott szécsényi országgyűlés előtt történt. S ha az országgyűlés végzései által keltett reménységeik nem teljesültek is — minden esetre annál nagyobb volt az öröm afelett, hogy saját maguk erejéből és áldozatkészségéből állott a torony!

Kenessey István

A Rákóczi-korszakban tűnik fel először annak a férfiúnak a neve, aki a további évtizedekben legbőkezűbb patrónusa és legnagyobb eredményű védelmezője lesz a pápai református egyháznak. Ez a férfiú pedig Kenessey István. Származásáról még máig is nagyon keveset tud a történet. Családi levéltárak adatai is pusztán leszármazási vonalát őrizték meg, minden egyéb körülmények feljegyzése nélkül. Mint említettük, a kuruc világban tűnik fel s első adatunk 1706-ból való róla, amikor s ettől kezdve a dunántúli hadjárat végéig gróf Esterházy Antal titkára, vagyoni ügyeinek kezelője, a hadsereg élelmezése körüli biztos, a grófnak a vármegyében teljhatalmú megbízottja ez az akkor 28—29 éves ifjú ember. 1709-ben nem követi a gróftot további útján. Úgy látszik, Esterházy Antal rábízta birtokainak kezelését arra az időre, amíg a hadi szerencse miatt innen távol lenni kénytelen s bizonyára ebből az időből származik nagy vagyona is, értékes szolgálatainak a gróftól adott ellenértéke. Annyi tény, hogy 1709-ben már mint állandó lakos él Pápán s ekkor már feleséges ember — feleségül vette pedig valamelyik Csernel fiatal özvegyét, Szondy Zsuzsannát. Bár ekkor adatokból kimutathatólag nem szerepel sem Kenessey, sem felesége a pápai egyház életében, a rövidesen következő eseményeknek már középpontjában áll, ezért kellett megemlítenünk itt, ahol először szerepel neve.

Pápai diákok

A kuruc világból még egy adatunk van, amiről meg kell emlékeznünk. Nevezetesen Esterházy Antal tábori leveles könyvében olvassuk, hogy 1708. március 15-én »pápai deákoknak Debrecenben studiumuk promotiójára nézve menőknek, passus adatott«. Ez az adat egyrészt arra mutat, hogy a háborús idők ellenére is folyt az iskolában a tanítás s voltak itt diákok, — másrészt arra, hogy a pápai diákok, hogy tanulmányaikat öregbíthessék a még nagyobb iskolában, a debreceni kollégiumban, útnak erednek e célból egy égő országon keresztül is!

Az egyházi épületek helyreállítása

1709-ben a pápaiak számára befejeződött a harc és letűnt a reménység a vallási sérelmek orvoslása tekintetében is. A háború által megviselve, kimerülve mégis szinte haladéktalanul nekilátnak az építés munkájának.

Első dolguk volt a pár év előtt alig rendbehozott s újból elpusztult templom felépítése. Magáról a tényről csak a kőműves számlából értesülünk és ebből megtudjuk, hogy a templom falait igen jelentősen felemelték, újonnan tetőzték, kőből szőszéket csináltattak bele, s az egész épületet 46 öl hosszúságú kőfallal kerítették körül. A számla ezen felül csak arról tudósít, hogy a templom körüli munkálatokért, a napszámosok bérén kívül fizettek 125 forintot. Ez építkezésen kívül a pár évvel előbb felépített toronyba harangokat is szereztek. Ezt megelőzőleg harangjuk nem volt, hanem, amint egykorú híradásból tudjuk, a diákok csengőjét használták a templomhoz is. Úgy gondoljuk, hogy az 1709-ben szerzett harangok azonosak a főiskola tulajdonában ma is meglevő két kis haranggal. Igaz, hogy e kis harangoknak a felirata »Scholae reformatae Papensis 1531«, ami tehát nyilván az iskolához tartozónak mondja a harangokat, de ne feledjük el, hogy a torony, amit 1705-ben építettek, ugyancsak, mint »scholabeli torony« szerepel e feljegyzésekben. A feliraton szereplő 1531-es évszám a pápai reformáció és iskola kezdő évét jelenti, de a harangok formájából kitetszőleg nem a készítés évét. Az ekkor szerzett harmadik harang a vallásgyakorlat megszűnése után Tevelre került,

ahol az 1860-i tűzvészig megvolt, de akkor elpusztulván, ma már az összehasonlítás lehetetlen.

Ugyanebben az évben rendbeszedették a parókhiákat is s az egyikben új kőfolyosót rakattak. Az építés körülményeiről itt is csak annyit tudnak, hogy az egészért — a napszamosok béréen kívül — 70 forintot és két akó bort fizettek a kőművesnek. A lényegre vonatkozóan csak ennyi áll a számlában: »A prédikátor házat két rendbeli alkalmatosságra alkalmaztatta, s azok közül egyikhez kü folyosót rakott« ..., amiből a már mondottakon kívül egyebet nem tudhatunk meg. A számla még tájékoztat bennünket arról is, hogy a templom padlása 12 nap alatt készült el s a templom és parókhiák körül végzett munkáért a napszamosok 195 forintot kaptak.

Az iskola felépítésére az 1710. évben került sor. Emlékezünk, hogy már 1680-ban is bővítették az iskola épületét s hogy Rákóczi komisszáriusaihoz beadott emlékiratukban is az iskola szoros voltáról panaszkodtak. Most szükség lévén az elpusztult iskola felépítésére, szinte teljesen újonnan és megfelelő nagyságúra építették meg azt. A ránk maradt számlákból csak annyit tudunk meg, hogy nem egyszerre épült meg az iskola s nem is lett egészen készen 1710-ben. Ez évben csak a nagy előadó terem, két folyosó, két szoba s egy tömlőc (diákáristom) készült el. Két szoba elkészítése a következő évre maradt egyéb munkákkal együtt. Későbbi időkből azonban az ekkor s a következő évben épült iskoláról pontos leírásunk maradt. Ebből tudjuk, hogy a nagy előadótermen kívül volt hét osztályterem, öt nagy lakószoba, a könyvtár, a professzor lakása s a diákbörtön. Ez a leírás emlékezik meg arról is, hogy az iskola udvarán »volt egy nagy terebélyes szeder fa« — amely aztán az iskola címerévé vált s mai napig is az!

Az iskolaépítés költségeit nem ismerjük pontosan, mert csak két számlánk maradt az egészről. Arról sem tudunk semmit, hogy miből fedezték az építkezések költségeit. De mint láttuk, 1705-ben is bőkezűen adakoztak a hivek a torony építésére s tudjuk azt is, hogy alapítványokból s egyéb adományokból is igen jelentős összegek felett rendelkezett az egyház. Így épen 1709-ben is Nemes Tholdi Pál, a pápai származású debreceni jegyző végrendeletileg 150 rénes forintot hagy a pápai egyháznak, hogy azt »oly alkalmatosságra igyekezzenek fordítani« s ugyanez évben Győri Szabó Péter hasonlóképen

végrendeletileg egy házat s 800 forintot hagyományoz, »Isten dicsőségére az pápai sz. Helvética Confession levő ecclésiának közönséges szükségeihez képest...«

A felkészülés éve

A szabadságharc leveretése után újra bizonytalan helyzet elé néztek a magyar protestánsok s a pápai reformátusok is. A háborút befejező szatmári béke pontjai között ott volt ugyan a vallásügyre vonatkozó is s eszerint a király ígéretet tett, hogy e tekintetben is megvédi az ország törvényes szabadságát, s megengedi a vallásgyakorlatot az ország törvényei szerint. Csak hogy a törvények *artikuláris helyeket* ismernek s az egész vallásügy a király kegyelmétől függ. Mindazáltal az új király, III. Károly rendeletei egy ideig azt a reménységet táplálták a reformátusokban, hogy nyugodalmasabb sorsuk lesz. Azonban reménységük nem sokáig tarthatott. A király csak a törvények korlátain belül akart szabadságot engedni a protestánsoknak, s hogy e korlátok mennyire szűkíthetők voltak, azt rövidesen Pápán is meg kellett tapasztalniok.

De az a néhány év, ami a zaklatások újból való megkezdéséig eltelt, mégis fontos erőgyűjtést jelentett a pápaiak számára. Szükség volt az erőgyűjtésre lelki és anyagi tekintetben is, hisz az évekig tartó s a pápaiakat minden tekintetben próbára tett háború megzilálta a pápaiak anyagi helyzetét, — de megviselte és felzaklatta lelküket is.

Az anyagi erőgyűjtésnek már láttuk jeleit. Az áldozatkészség fokozódott a pápaiakban. Egy szép jele ennek Győri Szabó Péter már említett végrendelete, amelyből megállapítható, hogy milyen megbecsülés élt a pápaiakban lelki vezetőik, prédikátoraik iránt. Ebben a végrendeletben Szabó Péter Gyimóthi István prédikátornak hagyott két felszerezett lovat s kocsit. Az előző évben innen Csöglére távozott Lepsényi Gergeynek pedig szintén »egy kocsis lovat«. S ez utóbbi annál inkább is figyelemre méltó, mert hiszen Lepsényit, mint a pápai prédikátorságra méltatlant, az egyházmegyei gyűlés rendelte el innen. De ha már ezt megemlítettük, meg kell mondanunk azt is, hogy az egyházmegye amellet, hogy őt összeférhetetlennek s hivatalában hanyagnak találta, — főleg azért mozdította el innen, mivel, mint Tóth Ferenc feljegyezte: »a pápai

ecclesiának s a pápai egyházi megyében levő református ecclesiáknak három nagy darabból álló régi protokollumát, melyek minden pápai prédikátornak és esperesnek hűsége alá bizattattak, elvesztette«. Ami kétségtelenül nagy és elítélendő gondatlanságnak volna tekinthető, ha nem épen a kuruc világban, az ismételt harcok és felégetés idején történt volna! Épen ezért mi nem ítéljük meg olyan szigorúan a dolgot, s látjuk, hogy Győri Szabó Péter végrendeletének bizonyossága szerint, a pápaiak sem tartották annyira kárhozzátandónak Lepsényi vétkét, mint az egyházmegye tette! Mert más oldalról azt is feljegyezi Tóth Ferenc, hogy azokban a szörnyű időkben az úrasztali eszközök nagy részét megmentette és megőrizte Lepsényi Gergely!

Győri Szabó Péter végrendeletében megemlékezik az iskola akkori rektoráról Szepsi Mátyásról, hagyván neki 25 rhénes forintokat, valamint a diákokról, kiknek 10 tallért, s a mendikánsokról, akiknek 10 forintot hagyott.

De Győri Szabó Péter nemcsak végrendeletében emlékezett meg a pápai egyházzól, s annak hivatalnokairól, hanem életében is, fedezvén más áldozatkész egyháztaggal együtt (Telekesi Török Istvánné Komáromi Kata, s bizonyos Kutas nevű egyháztag) a kisebb diákokat tanító publicus praeceptorok fizetését. Egyébként megjegyezzük, hogy Győri Péter még évek múlva is élt a végrendelet készítése után.

1710-ben Peszi János megyei főbíró felesége Pacsay Zsuzsanna 100 forintot hagyott az egyház közösleges szükségére.

De ilyen adományok mellett is s minden áldozatkészség birtokában is, a pápaiak nagy anyagi nehézséggel küzdöttek. Prédikátoraik készpénzfizetését, ha nem egyenlő részekben is, kiadták, de már a búza és fa-fizetés kiszolgáltatása körül voltak nehézségek, úgy hogy 1713-ban az egyházmegyének kellett felhívni a pápaiakat arra, hogy a járandóságokra nézve állapotadjanak meg a prédikátorokkal.

Az áldozatkészség fenntartása és fokozása céljából az istentiszteletek alkalmával történő alamizsnálkodásra eddig is megvoltak az úgynevezett ládák vagy ládácskák. Ez években bevezették a pápaiak a csengető erszényt, melyet ettől kezdve istentiszteletek alatt is hordoztak. Az erszény bevezetése körül nem volt teljes egyetértés a gyülekezet tagjai és a prédikátorok között. A gyülekezet tagjai azt akarták, hogy az erszénybe begyűlő pénz az egyház közszükségeire fordíttassék minden isten-

tisztelet alkalmával, így a sátoros ünnepeken is. A prédikátorok — amúgy is nehezen begyűlő fizetésükre gondolva — ragaszkodtak hozzá, hogy a díjlevél szerint az övék legyen minden a sátoros ünnepeken befolyó adakozás. Az ügy kétszer is egyházmegyei gyűlés elé került s az egyházmegye végül is a prédikátoroknak adott igazat, kimondván, hogy »a prédikatori accidensia ne decurtáltassék, hanem az előbbeni szokás szerint az ecclesia collectája azon napokon csak a prédikátorokat illesse és az erszény ne hordoztassék akkor«.

A bekövetkezhető veszedelmekre való felkészülésnek ilyen jeleit nem találjuk az adatokban, csak majd a háborgatások megkezdődésékor vesszük észre, hogy vallásgyakorlatuk védelmére ez években milyen jól felkészültek. A szarmári békekötésre következő országgyűléseken két pápai nemes úr is jelen volt: Kenessey István és Csernel János. Ez utóbbinak írja Tholdi Pál végrendeletének ügyében küldött levelében Komáromi Csipkés György 1712-ben Debrecenből Pozsonyba: »Itt most csendességben vagyon a föld és semmi hír is nincsen, minden jó dolgoknak fundamentuma mindazáltal a pozsonyi állapotmal függ, melyet is adjon Isten egész consolationkra... Isten kegyelmedet minden elkerüdt s mind több következendő szent munkáiban segítse és sokakra méltóztassa...« E kiküldöztek jól láthaták a pozsonyi országgyűlésen az ellenfél hangulatát s az országgyűlés érdemleges határozat nélkül való szoroszlása után módjuk volt felkészülni s a gyülekezetet is felkészíteni az elkövetkezendőkre.

Hogy valóban is folyt az erőgyűjtés — természetesen kell tartanunk, ha nem sok adatunk van is e tekintetben. Mégis van nagyméretű dokumentuma annak, hogy a pápai reformátusok milyen egyházi életet élhettek. Nevezetesen Naszályi István, aki 1711-től kezdve lett itt prédikátor Cseh Csuzi József mellett, mindjárt beiktatásakor kezdett vezetni egy szolgálati napló felét, amelyikbe beírta az általa végzett esketési, keresztesési és temetési szertartások adatain kívül a pápai templom szószékén elhangzott prédikációk textusait és feljegyezte a szolgálatot teljesítő prédikátor nevét is. Különösen ez utóbbiból több megfigyelés tehetünk. Így például, hogy az 1617-i egyházi szabályzatban szereplő úgynevezett hetedszaki prédikációkat csak advent első vasárnapjától pünkösd utáni vasárnapig tartották meg, az ünneptelen félévben csak vasárnaponként prédikáltak. Vasár

nap kétszer, hétköznapokon egyszer volt prédikáció. A sátoros ünnepek három napig tartottak s a két első nap kétszer, a harmadik nap egyszer prédikáltak. Urvacsoraosztás előtti vasárnap bűnbánati prédikáció hangzott el. Karácsonykor éjfélkor is tartottak istentiszteletet. Vasárnap délutánokon rendszeresen kátémagyarázatokat tartottak. A két prédikátor felváltva prédikált vasárnaponként, az ünnepes félévben pedig hetenként váltakoztak. Rajtuk kívül elég gyakran prédikált az iskola rektora és többször volt vendégpredikátor is a gyülekezetben, főleg külföldi akadémiáról visszatért diákok, az iskola volt rektorai, idősebb pápai diákok, sárospataki és debreceni szupplikánsok, de elég gyakran idegen prédikátorok is.

A keresztelesekről és esketésekről Naszályi csak az általa végzeteket jegyzette fel, de 1703-tól megvan a gyülekezet anyakönyve is, s ott a háborús idők okozta hiányoktól eltekintve az összes esetek fel vannak jegyezve. Úgy Naszályi jegyzeteiben, mint az anyakönyvben is a kereszteleseknél csak a gyermek s atyjának neve van beírva, az anyáé nem, ellenben pontosan fel vannak sorolva a néha 30-ra is rugó keresztszülőknek a nevei. Az esketéseknél a vőlegény neve, valamint a menyasszony s a menyasszony atyjának neve van felírva, schol sem szerepelnek azonban az egyházi szabályzatban megkívánt módon a »szerzők« vagy tanuk nevei.

Temetési anyakönyve ez időből s még ezután is évtizedekig nincs a gyülekezetnek. Naszályi azonban feljegyzi ezeket is. Az istentiszteleti prédikálások sorába felveszi a prédikációs temetéseket, e mellett pedig külön is összeírja azokat. Ez utóbbinál feltűnő, hogy mily nagyszámú halottat temettek prédikáció nélkül: »énekszóval«. Prédikációs temetéseknél rendszeren egy prédikáció hangzott el, de került ritkán két prédikációs temetés is. Viszont előfordult az is, hogy egy időben két halottat is temettek együttesen, egy prédikációval. A halotti prédikációk textusait is feljegyzi Naszályi István.

Van még egy érdekes része ennek a könyvnek: felsorolja Naszályi azokat a gyermekeket, akiknek keresztatyja volt. 1712-ben 10; 1713-ban 6; 1714-ben 16 gyermeknek volt keresztatyja. Az anyakönyv szerint pedig 1712-ben 107; 1713-ban 72; 1714-ben 129 gyermeket kereszteltek meg a prédikátorok. Úgy hogy Naszályit minden tizedik gyermekhez elhívták keresztapának!

Van azonban egy olyan jelensége is ez éveknek, ami bizonyára lelki hatásokra is mutat. Az egyház keresztelési anyakönyvében ez években több olyan bejegyzést is találunk, hol a keresztszülők nem reformátusok. Sőt 1713 januárjában épen a következő bejegyzést olvashatjuk:

»Pordány Ferenc fia Sámuel. K. A.: Acsádi Adám hántai prépost, pápai plebánus, Tóth János lutheránus praedicator feleségestül, Naszályi István pápai református praedicator feleségestül, Tersanczki István feleségestül, Szőke János, Szőke Péter, ifj. Szőke Mihály feleségestül, Csernel János feleségestül, Kenessei István feleségestül, Szántóházi Zsigmond feleségestül, Bogács Ferenc feleségestül, Baka Miklós, Sándor László, Körmöndi János feleségestül, Pápai Szabó János, Nemes György, feleségestül, Csuzi Magdolna, Radó Pálné, Szentpéteri Péter pápai református mester, Botka Ferencné, Puhí Mihályné«. Ez a bejegyzés nemcsak azért érdekes, mert 17 keresztapja és 14 keresztanyja volt a kis Eöry Szabó Sámuelnek (az Eöry Szabókat régebben Eöry Pordánoknak, vagy csak Pordányoknak hívták!), hanem azért is, mert a keresztszülők közt három különböző valláshoz tartozók vannak s köztük a három egyháznak a papjai is.

S ez azt mutatja, vagy legalább is arra kell gondolnunk, hogy minden ellenkező látszat mellett is, a pápai különböző felekezetekhez tartozó keresztyének, s azoknak papjai is, jó viszonyban voltak egymással! Más oldalról azonban azt is jelelenti ez, hogy a sákramentum iránt nem voltak a pápaiak azzal a felelősséggel, ami megkívánható lett volna. Ez az ügy aztán foglalkoztatja is a pápai egyházmegye 1713-i gyűlését, amikor is azt határozza az egyházmegye, hogy »meg nem engedtetik, hogy a minapi Eöry úr excessusa szerint és után olyan nagy számmal, mind a három religió-beli emberekből hivatassanak kereszt atyák és anyák, hanem álljon meg a szép régi rend tartás«.

De e nagyon helyes határozat ellenére is ismételen előfordul, hogy pápai reformátusok más vallásukat is hívnak keresztszülőknek, pedig nemcsak világiakat, hanem több ízben a plebánost is. De ilyen esetben a prédikátorok maguk nem vállalják a keresztapaságot, viszont a prédikátorok feleségei a plebánossal együtt vannak bejegyezve több ízben is, mint keresztszülők.

Evangélikus templomfoglalás A reformátusok fenyegetése

Az 1714. esztendőben vége szakadt a pápai protestánsok nyugalmanak. Megkezdődik a hosszú küzdelem az egyház fennmaradásáért s a több ízben elcsituló, időnként hosszabb szünetet tartó küzdelem végül is, négy évtized múlva, a vallásgyakorlat teljes pusztulására vezet!

A küzdelem 1714 januárjában egy királyi rendelet kiadásával kezdődik. Ez a rendelet lényegében ugyanazt tartalmazza, mint III. Károlynak néhány hónappal később, még a folytatélagos országgyűlés megnyitása előtt az egész országra érvényesen kiadott rendelete, csak itt a speciális pápai viszonyokra alkalmazva, a gróf földesúrhoz intézve. E rendeletben III. Károly utalva az 1709—10-ben megjelent rendeletekre, — amelyekben már meghagyatott, hogy a protestánsok vallásgyakorlata ugyanabban az állapotban maradjon, mint a kuruc szabadságharc előtt volt, — felhívja a gróft, hogy mivel Pápán az evangélikusok prédikátort tartanak s nyilvános vallásgyakorlatot folytatnak, pedig a kuruc háborúk előtt nekik semmiféle vallásgyakorlatuk nem volt, ezért utasítsa ki onnan az evangélikus prédikátort s a vallásgyakorlatot szüntesse be. Viszont megállapítja, hogy a reformátusok vallásgyakorlata csak azért engedtetett meg eddig is, mert Pápa végvár volt, de a reformátusok nem törődve azzal, hogy a pápai vár már régen lebontott, újabb és nagyobb kőépületeket emeltek, amilyenek nekik azelőtt nem voltak, ezért meghagyja a grófnak, hogy tiltsa meg a reformátusoknak a további építkezést, s ha nem engedelmeskednének, jelentse ezt a királynak, aki majd hathatósabb eszközökről fog gondoskodni.

A parancs elsősorban az evangélikusokat érintette. A reformátusok ellen is vád volt ugyan benne, ami a gróft bizonyos eljárásra kötelezhette, de viszont a reformátusok épületei már állottak, a további építés tilalmának tehát könnyen engedelmeskedhettek.

A gróf alig hogy megkapta a rendeletet, az evangélikusok ellen haladéktalanul eljárt, s hozzá oly buzgón, hogy nemcsak a prédikátort és iskolamestert űzte ki innen, hanem — fegyveres kaionasággal támadván az evangélikusoknak a főtéren egy ne-

mesi kúriában levő templomára — ott mindent összetöretett, a prédikátor könyveit szétszóratta s minden megmozdíthatót felprédáltatott. Ugyanekkor pedig a reformátusokat is megfenyegette, hogy velük is hasonlóképen bánik.

Természetesen a gróf eljárása miatt úgy az evangélikusok, mint a reformátusok panasszal mentek Bécsbe. A bécsi udvari kancellária, s a legfelsőbb haditanács is, aztán megfeddi a grófot. A kancellária azért, mert a királyi rendelet csak arra hívta fel őt, hogy az evangélikus vallásgyakorlatot szüntesse meg, nem pedig fegyveres katonasággal végezze ezt, a haditanács pedig azért, mert engedély nélkül használta fel a katonaságot s ez törvénytelen eljárás volt.

A reformátusokkal kapcsolatban mindkét leirat arra utal, hogy a királyi rendelet értelmében nem volt joga a fenyegetésre, hanem csak a helyzetről való jelentéstételre.

Ismételt hasonló leiratokra a gróf február 25-én válaszolt s válaszában kijelentette, hogy ő a királyi rendelet értelmében járt el. Figyelmeztette az evangélikusokat: a vallásgyakorlat megszüntetésére, felszólította a prédikátort a távozásra, azonban felhívása eredménytelen maradt, mert az evangélikusok kijelentették, hogy fegyveresen is megvédik templomukat. E miatt kellett aztán neki is fegyvereseket igénybe venni, hogy így eleget tehessen a királyi rendeletének. De neki joga volt a reformátusok ellen is fellépni, mert a földesúri jogba ütközött az, hogy templomot, akadémiát, tornyot építettek, — és pedig nagy kőépületeket! — a törvény pedig védi a földesúri jogot s ilyen esetben nem lehet más az eljárás, mint ezeket az épületeket vagy le kell rombolni vagy el kell őket foglalni. S a reformátusok mikor látták, hogy mi történt az evangélikusokkal, magukat fegyverrel, ólommal s löporral ellátva kijelentették, hogy ha őket is háborgatnák, készek véres harcot kezdeni a templomukért és iskolájukért. A gróf azt is tudja, — írta a felterjesztésében, — hogy a reformátusok előjárói Csernel János vezetésével több gyanús gyűlést is tartottak s ebből sem lehet semmi jóra következtetni. Mindezek alapján neki az a véleménye, hogy a reformátusok is törvénytelenül gyakorolják vallásukat, mint hogy az csak a vár miatt engedtetett eddig, most megszűnván a vár, meg kell szűnni az ő vallásgyakorlatuknak is, ezért el kell űzni a prédikátorokat s más egyházi szolgákat, az épületeket le

kell rontani vagy el kell foglalni. Mindezekre nézve meg fogja várni a gróf a király, illetve a kancellária rendelkezéseit.

A gróf jelentését a haditanács megnyugvással veszi tudomásul, mindössze arra figyelmezteti, hogy máskor a katonaságot engedély nélkül ne vegye igénybe.

A kancellária azonban újabb jelentést kíván a gróftól, minthogy közben újabb kérvényeket is adtak be hozzá, úgy az evangélikusok, mint a reformátusok.

A gróf ekkor újabb jelentést küld a kancelláriához, tiltakozván az ellen, hogy az ő jelentésében kételkedik, ellenben a protestánsok helytelen információin indul el a kancellária — s újból intézkedést kér, hogy a reformátusok ellen eljárhasson.

A továbbiakban még a reformátusoknak a kancelláriához intézett újabb kérvényét ismerjük, amelyben tájékoztatták a kancelláriát, hogy vallásgyakorlatuk Pápán törvényes. Nem azért engedtetett meg, mert vár volt itt, hiszen a reformációtól fogva meg volt — s nincs is a földesúri jog sérelmével, mert az Enyingi Törökök idejétől kezdve a Nyáry és Esterházy-familiák földesurasága alatt is mindig élvezték azt. Egyébként is igen nagy számban vannak közöttük nemesek s azokra semmiféle földesúri jog nem lehet korlátozó. Végül pedig hivatkoznak a király április 28-án kiadott rendeletére, amelyekben benne foglaltatik, hogy a vallásügy olyan állapotban maradjon, mint volt a kuruc háborúk előtt, s amelyben megtiltja a király, hogy akár az egyház, akár a világi rendhez tartozók e rendelet ellenére háborgassák a protestánsokat.

Nem valószínű, hogy a reformátusok ez érvelése állította volna meg ekkor a zaklatás útját, sokkal inkább valószínű, hogy az ekkor már összehívott s rövidesen összeülő országgyűlés előtt nem látta tanácsosnak a gróf a további lépéseket, de nem is remélhetett az országgyűlés tartama alatt valamilyen rendelkezést a kancelláriától.

Bizonyára az ügy elodázásában érdeme van Kenessey Istvánnak, aki mint érintettük, a grófi családdal, éppen az Antal gróf földesurasága alatt betöltött tisztsége révén, szorosabb kapcsolatban állott. E tekintetben megerősíti véleményünket a processus alatt a reformátusoknak egy, a földesúrhoz való benyújtásra készített, de el nem küldött kérvénye is, amelyben őt szándékától való elállásra kérik. Bár ez az el nem küldött kérvény a pápai reformátusok nevében iratott, éspedig az

egyik prédikátor: Cseh Csuzi József kezével, — mégis úgy gondoljuk, hogy Kenessey fogalmazásában, mert e kérvényben ilyen kitéltet is olvasunk: »...Szívesen kívánván, hogy az Ur Isten Excellentiádat, Méltóságos Asszonyunkkal és Méltóságos Uri kis csemetéjével sok boldog időkre által vigye és sokáig szerencsésen éltesse...« Azok után a jogászi pontossággal előadott érvek után, amelyekkel a gróf szándékának tarthatatlanságát kimutatják a kérvényben, ez a mondat nem lehet a jobbágyi meghunyászkodó alázatosság hizelgő szava, hanem a kérvény fogalmazójának a grófi családot illető egyéni kapcsolatainak kifejezője.

Az első támadás így szerencsésen elcsitult, hogy pár évi nyugalomra biztositson a pápaiaknak. De a bekövetkezendő nyugalom színe alatt ott lappangott az újból következő veszedelem, s csak alkalomra várt, hogy újból nagyobb erővel kitörhessen!

Nem volna azonban teljes ez évről adott leírásunk, ha Naszályi már ismertetett lelkészi naplója alapján meg nem ismerhénénk a reformátusok belső egyházi életét. Az egyházi életnek egyetlen lehetősége s formája a templomi istentisztelet lévén, jó volna, ha megismerhetnénk az akkor Pápán elhangzott prédikációkat. Sajnos azonban csak a prédikációk textusai maradtak feljegyezve. Úgy érezzük azonban, hogy ezek a szorongattatás idején elhangzott textusok is jó kifejezői az akkori gyülekezet érzésvilágának. 1714 február 4-én, vasárnap reggel Cseh Csuzi József prédikációja Lukács 12, 1. s következő verseiről szólott s bizonyára nagyon is összefüggésben volt a kora hajnalban az evangélikusok kúriáján lejátszódó jelenettel s egyben komoly figyelmeztetés a fegyverkező reformátusok számára a rész 4. verse: »Ne féljete azoktól, akik a testet ölik meg...« Ugyanakkor délután nem volt prédikáció, hanem könyörgést tartottak »az evangélikus prédikátor háborgatása miatt«.

Pár nap múlva, 7-én, amikor a gróf nem járt el a reformátusokkal az evangélikusokhoz hasonlóan, Cseh Csuzi József a 33. Zsoltár szavaival adott hálát Istennek. Majd megint pár nap múlva, mikor tudomásukra jutott a gróf fenyegetése, Naszályi István a 125. zsoltár 1. és 2. verse alapján biztatja kitarásra s Istenben való bizalomra a pápaiakat. Majd a megfáradtaknak Jézushoz való hivatása (Máté 11, 28), a békességért való könyörgés (Zsolt. 122, 6—9), — majd megint a há-

borgatók ellen Istenhez való imádság (Zsolt. 83, 2—3), aztán a lélekben és igazságban való imádkozásra való felhívás (János 4, 24) hangjai zendülnek meg a pápai szószékről. És mikor Hosszúfalusi Márton, a főiskola rektora március 25-én búcsúzó prédikációját tartja, akkor is a Jelenések 2, 10. alapján a mindhalálalig való hűségre buzdítja hallgatóit. És így folytathatnánk a textusok bemutatását még hosszasan. De úgy látszik, voltak a gyülekezetben csüggedők és megtántorodottak is, s valószínű, hogy ezekhez szólt a Máté 10, 32—33. alapján tartott igehirdetés a vallástételről s a Krisztus megtagadásáról; és halljuk a segedelemért zörgetés hangját is visszacsendülni: »Miért zúgóldok a pogányok... felállottak a földnek királyai és a fejedelmek egybegyültek az Úr ellen... most azért Urunk, tekints az ő fenyegetéseikre és adjad a te szolgálóidnak, hogy teljes bátorsággal szólják a Te beszédedet«. (Csel. 4, 24—30.) És pedig ezt akkor, amikor az országgyűlés folytatólagos tanácskozásaira összehívta a király a rendeket s útra készülődtek Páparól is Kenessey és a többi nemes urak.

A reformátusok kizárása a céhekből

De ha az istentisztelet tartásába, s vallásgyakorlatuk folytatásába egyelőre nem avatkozott is be a földesúr, volt olyan terület, ahol éppen elég zaklatást okozhatott a reformátusoknak. Pápán, mint említettük, régtől fogva virágzó ipari élet volt, s az iparosok a céhek egész sorába tömörültek. Bár az 1660-ai templomfoglalás alkalmával igen sok református iparos elhagyta a várost, még mindig igen nagy számban maradtak itt. Ezek a katolikus iparosokkal együtt voltak a céhekben, s mindenkor igen jó egyetértésben munkálkodtak.

Most a földesúr a céhek életébe szólt bele — ő volt az első céhmester! —, s megtiltotta, hogy a református iparosok továbbra is tagjai legyenek a céheknek. Hiába fordultak enniatt panasszal már 1715-ben a királyhoz, s hiába jön meg a királyi rendelet, mely megtiltja a céhek háborgatását, a gróf hadlajt a maga útján, s egy több évtizedre nyúló processus kezdődött meg ezzel, mely lassanként lehetetlenné teszi a református iparosok működését. A céhből való kirekesztés egyértelmű volt — mai nyelven szólva — az iparendéj megvonásával

És bizony előfordult, hogy református és evangélikus iparosok éppen kenyerüket féltve, hagyták el őseik vallását és lettek katolikusokká. A pápai ferencrendi szerzetesek áttérési anyakönyvét éppen 1716. óta kezdték vezetni, s magában az 1716. évben 16 reformátusból katolikussá lett áttérő van itt bejegyezve, (10 férfi és 6 nő). A 10 áttért férfinál nincs mindenütt bejegyezve a foglalkozás, a bejegyzettek közül mégis nyolcraól lehet kimutatni, hogy iparos volt. Mégis nem kell azt gondolnunk, hogy ez tömeges kitérést jelentett volna. A kitértek között egyetlen egy nemes ember sincs. Így minden valószínűség szerint csak a gróf jobbágyairól lehetett szó, akiknek bizonyára igen nagy nyomást kellett szenvedniök, s így következhetett be kitérésük. Ami, ha így van is, ez esetek mégis megmutatják, hogy a gróf korántsem maradt tétlenül, s ilyen úton is tört kitérés célja felé.

A vallásgyakorlat betiltása

Az 1714—5-*i* országgyűlés a vallás ügyében hozott 30. tc.ben kimondta, hogy továbbra is érvényben maradnak az 1681-*i* és 1687-*i* törvények. Egyben pedig királyi biztosokat küldött ki az országgyűlés, akiknek feladatává tette annak megvizsgálását, hogy az említett törvények rendelkezéseit megtartották-e mindenütt, kimondotta, hogy a vizsgálatok eredménye alapján fog dönteni a király az egyes gyülekezetek soráról.

Az így kinevezett királyi biztosok — akik között volt a presbitársok részéről Kenessey István is — majd csak évek múlva fognak munkájukhoz. S jelentésük alapján pedig csak másfél évtized múlva fog határozni a király. Mégis a pápai földesurak, Esterházy Ferenc és József, nem várják ki a vizsgálatok megkezdését sem, hanem 1718-ban újból megindítják akciójukat a pápai reformátusok ellen.

Az újabb akció azzal a kérvénnyel indult meg, amelyet a grófok III. Károlyhoz nyújtottak be 1718 őszén. Ebben a kérvényben elismélik mindazt, amit már 1714-ben előterjesztettek, nevezetesen, hogy Pápán csak addig volt vallásgyakorlata a reformátusoknak, amíg itt állt a végvár, — miután pedig a török kiűzetett, s a végvárak lebontattak, a katonaság is eltávozott innen — így a pápaiak jogtalanul folytatják még mindig vallás-

gyakorlatukat, mert az 1715. évi 30. tc. fenntartotta a megelőző törvényeket s érintetlenül hagyta a földesúri jogot. Éppen azért arra kérték a királyt, adjon parancsot, hogy szüntessék be a vallásgyakorlatot, vegyék el a templomot, iskolát és parókháákat, a prédikátorok és a rektor menjenek olyan helyre, ahol a törvény megtűri szolgálatukat, legfeljebb, mint magánemberek maradhassanak meg a városban. Az épületek elvétele a grófok szerint azért is jogos, mert azok földesúri telken állanak.

November 5-ai kelettel ki is adatott a királyi rendelet, mely helyt adva a földesurak kérésének, utasította a vármegyét, hogy a vallásgyakorlatot szüntesse be, a templomot, parókháákat, iskolát vegye el, azoknak kulcsait a grófoknak adassa át, — a prédikátorokat s az iskolamestert pedig kényszerítse, hogy innen artikuláris helyre távozzanak.

A pápai reformátusok december 15-én értesültek a parancsolat kiadásáról. E tényt Naszályi István prédikátor így jegyezte fel december 15-én naplójába: »Megilletődött lélekkel értesültünk a kegyetlen hírről, hogy császári parancs érkezett a mi eklézsiánk szabadsága ellen«. December 20-áról pedig arról olvasunk a naplóban, hogy a rendeletet néhány vármegyei református tag elolvasta, »ami miatt igen nagy aggodalom szállotta meg a kegyes szíveket«. A következő nap már figyelmeztették is a pápai reformátusokat, hogy vallásgyakorlatukat szüntessék be, a templomot, iskolát és parókháákat adják át. 22-én pedig Horváth Ferenc megyei főbíró és egy esküdt hivatalosan is figyelmeztették őket a parancsolat kiadásáról.

Mindazáltal a karácsonyi ünnepek csendben teltek el. S a pápaiak még felgyülhettek karácsony éjszakáján s hallgathatták az evangélium hirdetését: »Ne féljete!« — Karácsony két napján is megvolt mindkét istentisztelet, s harmadik napján is délelőtt. De vajjon milyen lélekkel hallgatták az igehirdetést ezekben a napokban a pápaiak? A prédikációk textusait ismerjük, úgy tetszik, hogy a megszokott karácsonyi textusok azok. De vajjon, mit jelenthetett a pápaiaknak, amikor az Ige a világ Megváltójának, a nagy Szabadítónak eljövételéről szólt? Hiszen ezekben a textusokban ilyen versek vannak: »Minden időben szeret az Ur!« (Péld. 17, 17). »Az Istennél semmi sem lehetetlen« (Luk. 1, 37). »Imé, elküldöm az én követemet... de kicsoda szenvedheti el az Ő eljövételének napját? És kicsoda áll meg az ő megjelenésekor?...« (Máté 3, 3). »Királyok, legye-

tek eszesek, és okuljatok földek bírái! Szolgáljátok az Urat félelemmel, csókoljátok a Fiút, hogy meg ne haragudjék... mert hamar felgerjed az ő haragja« (Zsolt. 2, 10—2). De ezek a textusok akkor a fenyegető nagy veszedelem óráiban bizonyára a szív mélyéig hatottak!

És az ünnepek nagy bűnbánó hangulata, a Szabadító reménykedő keresése, az Istenben való bizodalom igéi talán némi nyugalmat adtak volna a pápaiaknak, de a világi hatalom gondoskodott róla, hogy az ünnep ne teljék el anélkül, hogy meg ne zavarja azt. Ünnep harmadnapján, az istentisztelet után már újra ott a figyelmeztetés! Mintha csak azt jelentette volna, hogy nagylelkűség eddig is, hogy nem az ünnepet zavarták meg!

December 28-án pedig együtt ül a vármegye gyűlése, amelyen kihirdették a királyi parancsolatot! S ezzel a törvényes jogszokás szerint a parancs törvénnyé vált! Ugyanakkor Naszályi István prédikál a halálra ítélt gyülekezetnek, a pusztulásra ítélt templomban. A bethlehemi gyermekgyilkosságról beszélt Jerémiás 31, 15. alapján. De az a textus: »Szó hallatszott Rámában, sírás és keserves jajgatás...« a pápaiaknak nem a bethlehemi gyászoló anyák siralmáról beszélt! Amint Naszályi ekkor feljegyezte: »Ez az utolsó istentisztelet Rákhel sírását és keserves jajgatását újította meg és hallatta a gyülekezet hitvallóiban... Ekkor a rendelet erejénél fogva megszűnt nálunk az állandó istentisztelet! Meddig Uram?«

Fellebbezés a betiltás ellen

Igy történt. A vármegyei kihirdetést — tehát a parancsolatban foglaltaknak valóra válását — meg lehetett ugyan fellebbezni, — de csak, mint ma mondanánk: birtokon kívül! A pápai református nemes urak, akik a megye gyűlésének tagjai voltak, a parancs kihirdetése után azonnal benyújtották feleletüket, a fellebbezést. Ez írásukban, annak kijelentésével, hogy a királyi parancsot köteles tisztelettel fogadták, kifejezik azt a jogos reményüket, hogy a király nemcsak a földesurakat hallgatja meg ebben az ügyben, hanem őket is. Amint, hogy az 1715. évi 30. tc. értelmében másként nem is lehet. Hiszen Pápán nemcsak a várbeli vitézek, hanem nemesek és mások is igen nagy számban már a reformáció óta, mielőtt még az Esterházy-család jutott volna Pápa birtokába, folytonosan gyakorolták vallásu-

kat, s ebben őket ismételten is megerősítették az országgyűlések végzései. Remélik pedig, hogy az országos törvényeket a király is meg akarja tartani. A kihirdetett parancs szerint nem tehetnek mást, mint — amint a válaszirat mondja: »a mi vallásunk közönséges gyakorlásátul megszűnni kénytelenítettünk« — de kéri a vármegyét, hogy amíg a felsőbb helyeken ügyük igazságának védelmében eljárhatnak, »addig egy valamely ideig való pihenést nekünk engedni méltóztassék«.

A vármegye tudomásul vette a bejelentést s erről 1719 január 2-án jelentést küldött a kancelláriára. E jelentésében beszámolt az egész eljárásról s jelentette, hogy a reformátusok mindenben eleget tettek a parancsban foglaltaknak, csak a kulcsok átadását tagadták meg, abban bízva, hogy a felterjesztendő kérvényük alapján a király majd meg fogja változtatni parancsát. Sem a pápaiak feleletében, sem a vármegye jelentésében nincs ugyan említés róla, de egykorú adatokból tudjuk, hogy élőszóval azt is előadták a reformátusok, hogy azért is nem adják át a kulcsokat, mert »még akkor a pápai dominium nem adatott át örökös joggal a titulált grófoknak, hanem csak haszonélvezők voltak«, ami azt jelentette, hogy a pápaiak véleménye szerint még a földesúri jogra sem hivatkozhattak törvényesen a grófok, ha egyáltalán az adott esetben ezen fordult volna is meg a reformátusok itteni szabad vallásgyakorlata!

Ugyanakkor a reformátusok is felküldték kérésüket a királyhoz. Ebben röviden megint arra utálnak, hogy Pápán nem a végvár miatt volt szabad vallásgyakorlat, hanem országgyűlési végzésekkel megerősítve. Az ügy az 1715. évi 30. t. cikkel küldött bizottság vizsgálata alá tartozik s a bizottság előtt világosan ki fogják mutatni igazságukat. A kérvény e szavakkal végződik: »Annak okáért a felséged igazságának és kegyelmességének oltárához alázatosan borulunk, kérvén, kényszerítvén az Istenre, hogy minket a hatalmasok ellen oltalmazni, megseretetésünkben helybe állítani, amazokat pedig a törvényes igazságnak utára, az 1715-éi esztendőnek most mondott 30. articulusa szerint igazítani kegyelmesen méltóztassék«.

Amint Francsics Ferenc uradalmi tisztartónak Esterházy Józsefhez írott jelentéséből megtudjuk, »a pápai kálvinista praedicátorok cessáltak az exercitiumtól az eltiltás időpontjától, — de a *sinagógát* (Igy!) csak nem adták vissza, hanem ujobban

felfutottak Bécsbe és a helyzet iránt ujobban fogják informálni az udvart.

Franciscs Ferenc megírta a grófoknak azt is, hogy mi lesz a pápaiak érvelése, — nyilvánvalóan azért, hogy a gróf (József gróf Bécsben lakott, Ferenc gróf pedig Pápán) — megtehesse az udvarnál a szükséges lépéseket.

E levélből megtudjuk, hogy a kérvényt személyesen vitték fel a pápaiak s a további adatokból az is kiténik, hogy a felküldöttek vezetője s meghatalmazottja Kenessey István volt. A pápaiak formális meghatalmazást is adtak Kenesseynek, hogy ügyüket minden fórumon képviselhesse, a szükséges információkat elkészíthesse, azokat szóval vagy írásban előadhassa, ott ahol arra szükség van, s mindezeket ne csak tisztázza, hanem a nyereendő választ az ő nevükben át is vehesse. Ezt a meghatalmazást 104 pápai református nemes úr írta alá, annak bizonyítékeképpen is, hogy velük, mint szabad nemes emberekkel szemben, nincs a grófnak semmiféle földesúri joga.

Tudták jól a pápaiak, hogy nem lesz könnyű feladata a kiküldötteknek, éppen azért bízták azt Kenessey Istvánra, aki nagyeszű prókátor, vármegyei hivatalnok, többször országgyűlési követ s gazdag tapasztalatokkal rendelkező férfiú volt. S bizony szükség is volt Kenessey minden képességére, hogy ügyüket valamiképpen düllőre vigye. Valóságos jogászi remekmunka az a Kenessey által készített nagy terjedelmű beadvány, amiben a pápaiak igazsága mellett érvel. De emellett még újabb kérvényt is kellett beadni, amelyben újabb törvény magyarázatokkal és érvekkel sürgette a kancelláriának sokáig késő válaszát.

A néma gyülekezet helyett imádkozó diákok

Hogy ezekben a hetekben milyen lehetett a pápai reformátusok élete, elképzelhetjük. Istentiszteletet nem tarthattak, az újszülötteket nem keresztelheték meg, a jegyeseket nem eskethették meg a prédikátorok. A halottak temetéséről Naszályi István jegyzeteiben azt olvashatjuk, hogy már december 20-án sem végezheték el a temetést, az akkor prédikációval temetni szándékozott Süveggyártó Dániel feleségét a plébánus temette el. A következő hetekben pedig »csak némely férfiúknak és asszonyi

állatoknak éneklése» által végezték a temetést, minden szokott egyéb szertartás nélkül.

Egyetlen hely volt, ahol mégis megmaradt valamilyen mértékben a vallásgyakorlat, s ez a *főiskola* volt. Nem valószínű ugyan, hogy a tanítás folyt volna az akkori hetekben, hiszen a királyi parancs, amelyiknek kénytelenségből engedelmessé váltak a pápaiak, a templom, s az iskola elvételéről szólt — s ha nem is adták át az épületeket —, mégsem használhatták azokat rendelt céljaikra. De hogy a diákok itt maradtak, az egészen bizonyos. Sarra is van igen szép bizonyítékunk, hogy az itt maradt diákság naponként összegyűlt valahol az iskola, vagy a bentlakás valamelyik helyén, s minden nap könyörgést tartott. Fennmaradt számunkra »a pápai diákok könyörgése, amelyet készítettek és naponként szívvel és szájjal elmondtak a nyomorúság idején a pápai iskolában«. Ez a címe annak az imádságnak, amely a hozzáértők megállapítása szerint annak a kornak tiszta szép magyarságával van írva. A cím alatt egy latin jelmondat is olvasható, melynek értelme: »Állíts helyre minket Uram, s a pápai gyülekezetnek adj békességet!« A latin mondatban, akkoriban szokásos módon, úgynevezett *chronosticon* formájában bele van írva a készítés dátuma is: 1719.

Ez az imádság nem az egész pápai gyülekezet előtt hangzott el naponként, hanem csak annak egy kis része, a pápai diákság könyörögte azt »szájjal és szívvel«. Mégis azt hisszük, hogy az egész gyülekezet helyzete, érzése, Isten előtti bűnbánat tartása, s esedezése benne van ebben. Nagy terjedelme miatt nem írhatjuk itt le az egészet, de egy része is elég lesz annak megmutatására, hogy milyen lélekkel könyörögtek a némaság idején a pápaiak.

A dicsőítés, hálaadás, bűnbevallás, szülőkért, s előjárókért való könyörgés után az Isten segédelmét kéri ahhoz, hogy rendeltetésük szerint »tanulásunkat, amint Te veled kezdtük, úgy Teáltalad elébb vihessük és Tebenned el is végezhessek...« Majd így folytatódik az imádság:

»Évégre Uram, Tégedet kérünk, hogy a mi tudományunknak minden szükséges eszközeit szolgáltsd ki minékünk és a melyeket már mutattál, azokat ne vedd el tőlünk, ne fossz meg Uram bennünket Ecclesiánktul, oskolánktul, tanítóinktul, gondviselő jó patrónusainktul, szüleink helyett való édesatyáinktul, s anyáinktul, kegyes Istenfélő jó dajkáinktul, akik e szükségnek

és üldöztetésnek idején is elrejtettek és úgy tápláltak, mind eddig bennünket a tudományoknak hajlékiban, házaiban, mint régen Abdiás ötvenenként elrejté és táplálá az Urnak prófétáit a barlangban. Ne fossz meg bennünket szent igédnek prédikálásátul, s hallgatásátul, a szentírásoknak tanulásátul, a józan és tisztességes tudományok tanulásának szabadságátul, drága megbecsülhetetlen alkalmatosságátul.

Óh igaz itéletű Isten, ime látjuk a te haragodnak gyülekezetünk ellen felgerjedett tüzét, érezzük a setétségnek hatalmát és kísértéseknek erejét, elalélt és elbágyadott szivekkel szenvedjük a te házadban lévő áldozatnak megszünését, a tanítók szájainak bepecsételtetését, a tanuló elméknek megkötötetését, félünk, hogy végképen kivágattatunk a te házadnak veteményes kertiből, amelyben, mint plánták nevelkedtünk, tövestül, gyökerestül kiszaggattatunk, e hazának pusztasága és víz nélkül való helyeire széjjel hanyattatunk, lelki éhségre, szomjuságra jutunk, a bölcseségnek drága kincsétül megfosztatunk, a setétségtül és tudatlanságtul végképen elfoglaltatunk. Uram, ne cselekedjed, sőt engedd meg haragodat ellenünk felgerjesztő gonosz bűneinket; a mi ifjuságunknak vétkeit, életünknek sok fogyatkozásait orcád eleibe ne tegyed az Ur Jézus drága érdeméért. És a te nevedről nevezett egész gyülekezetednek viseljed gondját, e gonosz időben árva seregednek vedd fel ügyöket, az elhagyatott és nyomorított szegényeknek add vissza a fiaknak kenyereket, gyujtsd meg elaludt szövémekünket, rontsd el, bontsd el a te néped ellen való minden gonosz igyekezeteket, hajtsd hozzánk való jó akaratra kegyelmes királyunkat, az alatta, s mellette lévő hatalmasságoknak s méltóságos uraknak sziveket, parancsoljad általok siralmas és sérelmes ügyünknek meggyógyítását, ne szenvedjed a te népednek ok nélkül való nyomorgatását, hozd el szabadulásunknak kívánatos idejét.

Várjuk felemelt fővel a mi váltságunkat, várjuk szívszakadva nagy buzgó reménységgel lelki szabadságunkat, Uram, ne szégyenítsd meg benned vetett reménységünket, s várakozásunkat, állítsd helyre pusztaságinkat, tegyed állandóvá nálunk, s a késő maradéknál is a te országodat és evangéliomi igazságot.

A te egészen anyaszentegyházadnak, amely vagyon ebben a mi bűnös nemzetünkben és e világnak más egyéb részeiben, adj már valahára állandó békességet, rontsd meg a te szájadnak

lelkével a hitetlent és a földet pusztító ellenséget, adj jutalmat a prófétáknak és a szenteknek, és mindazoknak, nagyoknak és kicsinyeknek, akik félik szent nevedet, vedd el Efraimnak és Manassénak Juda ellen való irigységét, siettesd az Izraelnek megtérését, hozd be végre a te házadba a pogányoknak teljeségét, hogy teljék be az egész föld a te dicsőségednek ismeretével és eképen az Ur az Ő sokezer szentjével az ítélet telre az ő nyomoruságlátott hiveinek szenvedések után való megdicsőíttetésekre és az istenteleneknek megbüntetésekre jöj jön el. Jövel Uram Jézus, jövel hamar. Amen.»

Nem lehet mélységes megindulás nélkül olvasni e szavakat. Nem lehet, hogy a mai ember is át ne érezze mindazokat az érzéseket, amelyek a nyomorúság amaz éjszakájában feltörték az imádkozó pápai diákok ajkán! A gyülekezet némaságra volt kárhoztatva — és akkor helyette, érette —, de lélekben vele együtt, könyörgött, imádkozott a pápai diákság! A legékeesebb bizonyosság ez amellet, hogy nemcsak a pápai gyülekezet tudta magáénak, szívéhez nőtt gyermekének a pápai főiskolát, de érezte, tudta ezt a pápai diákság is! S ime ily felemelő módon mutatta meg az őt dajkáló gyülekezetért naponta felküldött könyörgésében!

Vallásgyakorlat a templomon kívül

Csaknem három hónapig imádkozott a pápai diákság a pápai gyülekezetért. Végre három hónap elteltével kiadta a kancellária a többszöri sürgetésre a választ, 1719 március 21-én.

Kenessey István a válasz megnyerése után értesítette a helyzetről Ráday Pált, aki az egész magyar reformátusság ügyét szívéen viselte, s nagyon együttértzett a pápaiakkal is. »Sok nyughatatlanságimra, s importunitásomra nézve elunván a cancellaria, s csakhogy elvethessen magátul, minémü információt adott a nemes vármegyének, kívántam megküldenem kegyelmednek, amely csak egy kevésse jobb a semminél, hanem, hogy mégis öszvességesen való exercitiumunkat megengedték, azt is extra oratorium. De a sok pap miatt és a főispán püspökünk jelentésével én jó információt, ámbár világos igazságunk legyen is, nem remélhetek a vármegyétől, mit volt mit tennem, el kellett hoznom. Az ünnepek után tudom, elég disputátióink lézen a földesurakkal...«

Ez a néhány sor mindennél jobban mutatja, hogy milyen munkát kellett végezni Kenesseynek, hogy azt a »kevésbé jobb a semminél« határozatot megkapja. De mutatja azt is, hogy ott fenn az udvarnál nagyon sokaknak a szemét szurta a pápai reformátusok vallásgyakorlata!

A rendelet, melyet Kenessey magával hozott Párára (25-én már Győrben járt, onnan írta Rádaynak az idézett sorokat), rámutat Kenessey István buzgó munkájára is, felemlíti az indokokat, melyeket beadott munkálataiban felsorolt, s ezek közül is kiemeli azt, hogy a pápaiak nem tartják az Esterházy grófokat a város teljes jogú földesurainak, s hogy az esztergomi érsek is (akinek római katolikus egyházi szempontból Pápa is igazgatása alá tartozott!) »megismeri, hogy az articuláris commisiónak kimenete előtt a pápaiak nem háborgattathatnak«. A kancellária tehát, mielőtt a kérvényt a királyhoz terjesztené, feleletet kíván több kérdésre is a vármegyétől. Éspedig: hogy a grófok az egész város felett gyakorolnak-e földesúri jogokat? hogy a reformátusok épületei földesúri eredetű fundusokon vannak-e? hogyan viselkedtek a reformátusok a Rákóczi-féle szabadságharc idején? Mindaddig pedig, amíg a beérkező felelet alapján megtörténnek a végleges döntés, megengedheti nekik a vármegye, hogy gyakorolhatják vallásukat, de a templomot nem használhatják!

Igaz volt Kenesseynek, — ez, a pápai reformátusok számára, akik teljes igazságukban tudták magukat —, alig volt több a semminél. De az elmúlt néhány hónap lélekölő várakozása és némaságra kárhóztatása után mégis igen nagy dolog volt.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy amint a Kenessey által meghozott kancelláriai rendelet tartalma köztudomásúvá lett a pápai reformátusoknál, s azt a vármegye kisgyűlésén felolvasták, a rendes megyei közgyűlés bevárása nélkül alkalmas helyet kerestek istentisztelet tartására, s április 2-án meg is kezdtek az istentiszteletet »...néhai nemes Öry Ferencnek... az ecclesia curiális udvara mellett levő nemes curiális alkotmányán...« olvassuk az egykorú feljegyzésben. Amihez Eöry János és Tóth Ferenc hozzáfűzik, »azon a helyen, ahol a reformátusoknak mostani templomjok áll, fedeles szinben...«

Naszályi István naplójába, szokott apró betűs írása helyett nagy betűkkel, az egész oldalt átírva jegyezte fel: »Ujra elkezdődött a nyilvános vallásgyakorlat, templomon kívül 1719

április 2-án a hajnali órán«. Ez a nap virágvasárnapja volt, amikor Naszályi prédikált a CII. zsoltár 14—23. versei alapján, s feljegyzi, hogy a prédikáció előtt ugyanazt a zsoltárt énekeltek. Nem volt az a hely templomnak való, de mégis bizonyára az Istent kereső lélek teljes áhítatával zúgott ott az ének virágvasárnapján a hajnali órán:

„Azért kelj fel óh Úr Isten
Haragod ne gerjedezzen —
Sion városát szánd meg
És néki kegyelmezz meg.
Mert már im az idő eljött
És amely már sokat késött
Jelen vagy az az óra
Hogy dolga forduljon jóra!“

És zúgott attól kezdve kérőn, keresőn, szinte napról-napra! De bármilyen megrendült lélekkel zúgott is a zsoltár, a gyülekezet, s a prédikátorok szive vérzett a temploméért! Csodálatos erő az a templom mégis! S míg virágvasárnapján reggel még a Jeruzsálembe bevonuló Jézus nyomán úgy érezték, hogy ők is hasonlóképpen vonulnak be újra a prédikáció hallgatására, délután már Cseh Csuzi József prédikációja nyomán feltört belőlük a keserűség: »Oda van Izrael dicsősége, mert elvétellett az Isten ládája« (I. Sam. 4., 22). És szólhatott a textus alapján a prédikáció a filiszteusokról, akik elvették az Isten ládáját, vagy szólhatott a pénzváltók és árusok feldöntögetett asztalaitól megfertőzött jeruzsálemi templomról, a pápai gyülekezet minden bizonnyal a saját templomára gondolt, amelyik pusztán, bezárva, némán állt ott az iskola udvarán!

A vármegyei gyűlés

Csak június 26-án tartott gyűlést a vármegye, hogy a közben elkészített információit ott jóváhagyassa, s felküldhesse a kancelláriához. Régen látott ilyen gyűlést a pápai kastély. »...Mint egy kis országgyűlésre, mindenfelől pap, barát, jezsuita, püspök, meg palatinális protonotarius uram és többek, amár másként semmi dolgok, avagy hivatalok nem hozta is volna magával, igen sok számmal conveniáltak...« — írja a gyűlés után Kenessey István Ráday Pálnak.

A nagy felgyülekezés már az előtte való napokon megtörtént. Bizonyára ez volt az oka annak, hogy június 25-én

Naszályi István az istentiszteleten Máté 8:24—26. alapján prédikált a tenger nagy háborgását lecsendesítő Jézusról.

De a reformátusok sem voltak készületlenek. Két híres prókátort is hozattak ekkorra Pápára, Kenessey levele szerint bizonyos Sembery és Jeszenák nevűeket. Sembery Sámuel azon idők országos hírű református jogásza, Jeszenák Pál pedig a legkiválóbb evangélikus vallású prókátor volt. De hiába volt a reformátusok részéről ez a felkészülés. Még azt is alig bírták elérni a református nemesek, hogy a kancelláriai leirat felolvastassék a gyűlésen. Sőt ezt megelőzőleg a főispán gróf Volkra Ottó Ker. János veszprémi püspök nagy beszédet tartott és kijelentette, »hogy mivel mind a jus gladii, mind a korcsoma, mind a patronátus, s mind pedig a piaci és uccák jussai a grófok mellett vagynak, a nemeseknek a maguk curiáikon kívül csak a levegő éghöz vagyon jussok, ezenkívül semmi jussok és aktivitások nincs, méghogyha valamely nemes ember a piacon vagy az utcán valakit megverne, szabadságokban volna a grófoknak az olyan nemes embert maga hajduival megfogtatni, a várba fogságra, tömlőcbe vitetni...«

A kancelláriai rendelet felolvasása után követelték a reformátusok, hogy az abban foglalt kérdésekre az ő feleletüket is hallgassák meg. De sem azt nem közölték velük, hogy a vármegye milyen feliratot készített, sem őket meg nem hallgatták, csupán hallgatni voltak kénytelenek Esterházy József kifakadásait, aki a királyi rendeletre hivatkozva »kérdésbe tette, hogy szabad-e a cancelláriának a királyi parancsot megváltoztatni«, követelte, hogy tegyék félre a kancelláriai rendeletet, s hajtsák végre a királyi parancsot. S mivel a királyi parancs szerint a reformátusok nem adták át a templom kulcsát, sőt a templomon kívül istentiszteletet tartanak, mint engedetleneknek a megbüntetését követelte.

Ezentúl semmit sem tudtak meg a reformátusok a vármegye válaszából, holott a nemesek kívánságára köteles lett volna a vármegye a határozatot felolvasni, vagy legalább másolatban azt kiadni ». . . s csak annyi fogantja sem volt kérésünknek, hogy in paribus vehettük volna azon információt — írja Kenessey — magok personaliter a pápai két gróf urak addig el nem mentek, míg részükre a vármegye pecsétjével meg nem pecsételtetett és kezekhez nem vették...« Csak a gyűlés befejezése után mondtak annyit a főispán, s a gróf, hogy azért nem kapták

meg a reformátusok a másolatot, mert mint engedetleneknek, nincs hozzá joguk, s különben is csak a Rákóczi-szabadságharc idején építettek tornyot, s akkor szereztek harangokat is.

A vármegye felirata tehát elküldetett a kancelláriára. Ebben a feliratban általában ugyanazok vannak elmondva a földesúri jogról, mint amiket a főispán olyan nyersen elmondott. S a vármegye is megállapította, hogy a földesúri jog nyilvánvaló Pápán, »ezt a nemesek némely curiái el nem fordíthatják«, különben is a földesúri jog szabadsága — a vármegye szerint — csak a katolikus vallású földesurakat illeti meg, s a protestánsokat nem. Nem ragaszkodhatnak a pápaiak az 1715-^{ei} törvénycikkben elrendelt vizsgálathoz sem, mert a királyi rendeletek ellenük vannak »azért a pápai reformátusoknak a commissió kimeneteléig is az exercitium meg nem engedtetik«. A vármegye véleménye szerint a prédikátorok, iskolamester tartoznak elhagyni a várost, az épületeket pedig át kell adniok, »sőt ezeken kívül a pápai communitás büntetést is érdemel, hogy maga hatalmával privatum exercitiumot elkezdette, holott ez is a fölséges kancellária szerint a vármegyén állott volna megengedni, vagy meg nem engedni«.

A már-már szünni kezdő veszedelem ezzel újra a reformátusok feje fölé tornyosult.

Az imádkozó gyülekezet

Jellemző, s egyszersmind sajnálni való, hogy ettől a naptól kezdve Naszályi nem vezette tovább az elhangzott prédikációk textusainak feljegyzését. Van azonban egy másik felbecsülhetetlen értékű dokumentumunk azoknak az időknek az átérzésére. Ránk maradt egy kézzel írott imádságos könyv azokból az időkből, melyekben két hétre való reggeli és estéli könyörgést találunk, amelyeket a prédikátorok azokban az időkben, ott a fedeles színben összegyűlt hívek előtt mondtak napról napra. Lelket megindító, szívet facsaró olvasmány ez a könyv, melynek címe: »Lelki fegyver, melyben vannak az hat közmívelő napoknak mindenikére rendeltetett egy-egy pár szép és istenes imádságok, 1719«. A babiloni vizek mellett ülő pápai reformátusok mélységes bűnbánata s elvesztett temploma utáni sóvárgása, s a szabadulásért való esdeklése sír fel ennek a könyvnek minden lapjáról.

Érdemes volna ezeket a lélek mélyéről fakadt imádságokat — melyeknek írója — a kézírás után megállapíthatólag Cseh Csuzi József prédikátor, egyenként elővenni, s megfürdetni azokban a mi lelkünket is. De a történet menetében nem állhatunk meg olyan hosszasan. Mindazáltal, hogy beleérezzük magunkat az akkor élt pápai reformátusok imádkozó hangulatába, felvesszünk itt a külön-külön is hosszú imádságok egyikéből egy részletet:

Bizonyára szent Isten, mi is úgy voltunk, sokszor és még ma is úgy vagyunk, mint a megölésre eladatott juhok, az idegeneknek az Ur ételül vetett a népek között, mint a szűrűnek polyváját vetettél minket szidalomra a mi szomszédainknak, megcsufolásra és nevelésre a mi környülünk valóknak.

A mi gyalázatunk naponként forog mi előttünk és a mi orcáinknak pironsága elborított minket, mégis azt mondják a mi lelkeink tenéked óh hatalmas szabadító Isten: Ha az Ur nem volna mi mellettünk, mikor az emberek támadnának ellenünk, mikor másokat elnyeltének volna elevenen, mikor az ő busulások miellenünk felgerjedett volna: a vízek elborítottanak volna minket és a veszedelem, mint a patak általment volna a mi lelkeinken.

Most is óh Uristen látod, hogy körülvett minket az inség és szomorgató keserűség, mutasd meg hatalmas Isten, lelkeinknek Izrael szabadításában kijelentett szeretetedet és erődet. A népedet jobb és bal kezed felül út nélkül való hegyek, hátul az aegyptomi seregek, elől a tengernek vizei környül vették. De a hatalmas Isten szólott a vízeknek és azok természetek kívül kétfelé váltak, megállottak és hogy az Izrael veszedelmi közül elmenjen, csendességgel bezártanak, — nyisson utat minékünk is mostan hatalmas kezed, óh Jákób minden szabadításának Isten, hogy a sok veszedelmek közül, melyek minket környül fogtanak, melyek között mi előttünk utak és ajtók bezáróltattak, emberi erő és reménység felett te általad megszabaduljunk. Esmérjük, óh igaz Isten, hogy bűneink ellen perlekedtél sokféle ítéleteddel, mert a mi sok hamisságunk elborították fejeinket és mint egy nehéz terhe reánk neheztednek erőink felett.

Ne változzék atyai szeretetednek sujtoló vesszeje óh áldott Isten, szívünket megkeményítő haragodnak tüzévé. Elvész az a nép, amely az Istennek látogatási alatt magát megkeményíti, bűneit szaporítja és az Istent bűnei vel bosszantja.

Szenteld meg azért óh jó Istenünk minket sujtoló vessződet, sok kárvallásinkat, bujdosásinkat, világi inségünk és az idegeneknek röttegető fegyvereit, sarcoltató és szolgáltató kezét, hogyha pedig felettünk feltornyozod sok ítéletidet, hitbül mi is azt mondjuk, amint Isten nyomorúságának idején a Judát tanította: ime mi járulunk te hozzád, mert te vagy Jehova, kegyelmes Isten, mi Istenünk.

Bizony megcsalattunk a halmoktól és a hegyeknek sokaságától, bizony az Izraelnek megmaradása az Urban, a mi Istenünkben vagy, ne adj azért minket óh könyörülő Isten a bűnnek hatalmába, melynek szolgálatja minkünk, mind eddig hatalmas karod erejével megtartott népednek, utolsó veszedelmünkre szolgál, a Jézus vérében moss meg minket, nemzetséges és személyszerint való bűneinknek undokságából és a te jó Lelked változtasson el minket, hogy egész életünkben félelemmel és szent engedelmességgel szolgáljunk tégedet, mi megtartó Istenünket.

Serkenj fel azért jó Uram és ne vess el minket mind örökké haragodban. Láss hozzánk, reád szorult örökségedhez és ne hagyj minket keserves inségünknek tengerének közepette a veszedelemben. Miért rejtet el óh Ur Isten a te orcádat mitőlünk, avagy elfeledkezés a mi nyavalyáinkról, mert lenyomattatott mind a pokoliglan a mi lelkünk, kelj fel a mi segítségünkre és szabadíts meg minket áldott Isten, a te bőséges irgalmasságodért. Hogy pedig keserőséggel megrakodott napját életünknek megáldottad, imádságunkat meghallgattad, a kárvallást, az ellenség fegyverét hajlékunkból való kibujdosást tőlünk megtiltottad, életünket, javainkat kegyelmes oltalmaddal megtartottad, áldott legyen a te dicsőséges szent neved...«

Igy, s ehhez hasonlóan imádkoztak a pápai gyülekezet tagjai naponként kétszer, hogy elháruljon fejük felül az újra fenyegető veszedelem.

A fellebbezés eredménye

De az imádság által megerősítve, az egyház vezetői halasztás nélkül hozzáálltak a munkának, hogy az újabb támadást kivédhessék. Ismét felterjesztést készítettek, s ebben előadták mindazt, ami a gyűlésen történt, panaszolták a gyűlés eljárást, s hogy őket meg sem hallgatták. Magára a vármegye feliratára nem felelhetek ebben, hiszen nem ismerték azt, csak amit a gyűlésen kívül hallottak, arra nézve tették meg előterjesztésüket. Ujra ismételték vallásgyakorlatuk régiségét, tiltakoztak az ellen, hogy a földesúri jog »még a jobbágyi lelkiismereten is uralkodjék«, s ezt az 1647. évi 25. törvénycikkkel is alátámasztják, amely szerint: »Semmi praetextus alatt sem szabad senkit sem a religio szabad exercitiumában se királynak, se miniszternek, sem földesúrnak nyirbálni, még a parasztot sem, sem a végvárbeli, sem a városbelit, sem falusit, akár minémű földesúr jószágán, akár a királyi fiscusén lakjék is«.

Ezt az írást elkészítvén, felküldötték a kancelláriára. De bár bejelentették ezt a vármegyén, a vármegyei felirat szövegét még ekkor sem kapták kézhez. Ekkor aztán még egy újabb írást is szerkesztettek, melyben ismételten is bepanaszolják a vármegyét, hogy a felirat szövegének ki nem adásával lehetetlené teszik számukra az érdemleges feleletet. De nem bízták sorsára ez írásokat. Tudták nagyon jól, hogy a kancellárián mi a helyzet. Éppen ezért július elején maga Kenessey is útnak indult más kiküldöttekkel együtt Bécsbe, hogy a maga tekintélyével sürgesse ki a kedvező választ.

A közbelépésnek meg is lett annyi sikere, hogy bár a felirat másolatát nem adták ki nekik, hanem Kenessey és társai előtt ott a kancellárián felolvasták azt. Ennek megismerése után újabb kérvényt adtak be, majd hat heti hiábavaló várakozás után megint újabbat. A közben eltelt idő alatt foglalkozott a dologgal a kancellárián kívül a minisztertanács is, s végre 1719 december 5-én elkészült a királyi rendelet, s az Kenesseynek és társainak ki is adatott. E rendeletben a király kijelenti, hogy mivel a vallásügyben kiküldetett a bizottság, az ez által lefolytatandó vizsgálat megtörténteig minden ügy maradjon, amint van, s mindenik fél tartsa magát az 1715. évi 30. törvénycikkben foglaltakhoz.

A Kenessey által meghozott királyi rendeletet a pápai reformátusok hosszas fontolgtatás után úgy értelmezték, hogy a »meglevő állapot« az 1715. évi 30. törvénycikk kiadásának idejére vonatkozik. Ezért aztán 1720 nyarától újra a templomba jártak istentisztelet tartására. De a vármegye és a főispán nem így értelmezték azt, hanem nagyon is ragaszkodtak a rendelet szövegéhez, amelyben szóról-szóra ez állott: »addig is, valamelyek eddig történtek, a comissio kimeneteléig azon állapotban maradjanak...«, s talán nekik volt igazuk. Ezért aztán feljelentette őket a főispán a királynál, s igen rövid idő alatt meg is érkezett az újabb királyi rendelet augusztus 19-ai kelettel, mely most már határozottan rendelkezett az előbbi rendelet kétféleképpen értelmezett kitételéről: »Kegyelmesen azt rendeltük, hogy ...minden azon állapotban maradjon, amelyben 1719. esztendőben 5. Decemberben találtatott«. S a rendelet kötelezte a pápaikat, hogy ehhez szorosan alkalmazkodjanak.

Igy aztán alig egy hónap mulva újra el kellett hagyni templomukat, s újra a fedeles színbe kényszerültek.

A vallásügyi bizottság vizsgálata

Eközben megindult a kiküldött vallásügyi bizottság működése, s a hivatalos vizsgálat Pápán is megtartatott és pedig 1720 márciusában a pápai egyházi állapotok tekintetében, majd 1721 júniusában 52 Pápa környéki község, de közöttük újból Pápa egyházi állapotára nézve is. Nem vizsgáljuk most itt pontról-pontra a kihallgatott nagyszámú tanuk vallomásait, ezeket az eddigiekben úgyis felhasználtuk. Csak megemlítjük, hogy — a reformátusok ügyében — a vallásgyakorlat régiségéről, a templom, iskola, parókiák birtoklásáról, használatáról, a nemesek számáról, a céhekben való helyzetükről, térítési kísérletekről szóltak. Az így felvett jegyzőkönyvek pedig felkerültek a pesti vallásügyi bizottsághoz, s onnan a királyhoz, s részben majd ennek alapján adja ki III. Károly 1731-ben híres vallásügyi rendeletét, a Carolina resolútiót. Egyelőre azonban e tanukihallgatásoknak, valamint a bizottság működésének semmi hatása sem volt a pápaiak vallásgyakorlatára. Ez maradt 30 esztendeig, úgy, amint 1719 december 5-én, illetve április 2-án volt. Volt ugyan vallásgyakorlat, de csak a templomon kívül, a fedeles színben. De megmaradt az iskola, s abban folyt a ta-

nítás, s itt maradhatott mind a két prédikátor. Tulajdonunkban maradt a templom is, de bezárt ajtaját istentisztelettartás céljából többé felnyitni nem lehetett.

Ellenségeskedés a város lakói között

III. Károlynak 1720 augusztusában kiadott rendeletével megcsillapodott a háborgatás ereje. Időnként ugyan újra fellángolt az. És csodálatosképen, míg eddig mindig a földesurak voltak azok, akik a református vallásgyakorlatot ki akarták tiltani Pápáról, az elkövetkező időkben már több ízben szerepelnek a pápai plébánosok is. A megelőző időkben azt láttuk, hogy a plébánosok vagy nem avatkoztak bele a földesurak által indított akcióba, vagy esetleg a háttérben maradtak. Sőt azt is láttuk, hogy több ízben a plébánosok egyike-másika, mint Acsády Ádám és Potyondi László, a prédikátorokkal együtt voltak keresztapák református gyermekek keresztelőjén. Lassanként megváltozik ez a helyzet. A folytonos feszültség, amiben a pápaiak éltek, úgy látszik, kiélezte a helyzetet s az addigi földesúri erőszakoskodások következtében két ellenséges pártra osztotta a pápaiakat.

Igen élesen látható ez a céhek életében. 1660 óta a céhekben vegyesen voltak az addigi református mesterek és a beköltöző katolikusok. Még a XVIII. század első két évtizedében is a gróf földesurak »tisztogatási« akcióját, hogy t. i. a céhekből fokozatosan kizárta a reformátusokat, — nem helyeslik a katolikus mesterek — amint ennek bizonyosságát látjuk 1720. évi vizsgálati jegyzőkönyvben. De rövidesen már — a földesúr akarata következtében, a mesterek között is előáll az ellenségeskedés, ami egy ízben annyira fajul, hogy a vásárra induló céhtagok egymásközt összeverekednek, a katolikus szabómesterek — mint később a megindított eljárás során kiderült — a gróf földesurak parancsára, megtámadták a református szabókat, fegyveres kézzel bántalmazták őket, majd behajtották őket a várba s kocsijaikat minden portékáikkal együtt ott fogták. Hogy ez az ügy megjárja aztán a királyi udvart is, s hogy a király megint erőszakos cselekedetért a földesurakat, az nem változtat magán a lényegen: egy város lakóinak két ellenséges pártra osztásában.

A pápai plébános a reformátorok ellen

A pápai plébános: Pongrácz Gáspár 1727-ben áll először nyíltan szembe a reformátusokkal. Akkor nevezetesen, amidőn a reformátusok az iskola udvarán álló tornyuknak megromlott tetejét meg akarták csináltatni. Ekkor november 12-én a plébános tiltakozik a toronyjavítási szándék ellen, és pedig az 1719 december 5-ii rendelet alapján, amely szerint mindennek »in status quo« kell maradni a végleges vallásügyi intézkedésig. A plébános e tiltakozó levelében ilyen kitétel használ: »Mivel pedig ez a toronyjavítás a pápai parochiális szent egyháznak praejudiciumára volna és azért következőképpen nekem közelességemben és hivatalomban járna az olyatén innovatiókat impediálni és nem engedni, annakokáért azon felül említett praedikátorokat és mindeneket valakik abban részesek volnának, én mint úgy plébános, mind elkezdett és merészen attentált Felsőes Urunk parancsolatja ellen való toronynak reperatiójátul, mind minden nemű más innovatiótól solenniter inhibealom és inhibealtatom, egyszersmind protestálok is ellene, megtartván magamnak feljebb való instantiákra utat«.

Amint látjuk, »mint plébános« írja ezt Pongrácz Gáspár bár a királyi rendeletre való hivatkozással, de emellett azzal a megokolással, hogy a tervezett — vagy talán már meg is kezdett? — toronyjavítás »a pápai parochiális szent egyháznak« — tudniillik a római katolikus egyháznak praejudiciumára, kárára van. Eddig is keserves volt a pápai reformátusok háborgatása, de eddig a túlbuzgó földesúr hatalmaskodása volt, amelyet a kancellária is erősen támogatott az utóbbi időkben! De Pongrácz Gáspár e levelével a két egyház közötti torzszalkodás indul meg s a város lakosságára nézve ezzel még rosszabb lesz a helyzet.

Nyilvánvaló, hogy a pápai reformátusok a plébánosnak e tiltakozását nem hagyták válasz nélkül. Pár nap mulva, november 16-án elküldik »replicajuk«-at arra. Ebben kijelentik, hogy ők is tartják magukat a királyi rendelethez s azzal, hogy »tornyunknak az esős és havas idők ellen csak alacsony deszkázattal való befedezéséhez kezdettünk, azért plébánus uram amint véli, az ő felsége kegyelmes parancsolatja ellen nem vétettünk« — írják. Véleményük szerint a »status quo« magára a vallásgya-

korlatra vonatkozik, nem pedig az épületekre és azok javítására, mert ha ezekre vonatkoznék, akkor a katolikusoknak sem volna szabad épületeiket javítani, vagy új épületeket építeni, — mert a királyi rendelet mindenkire egyformán vonatkozik, sőt csak úgy maradhat egy épület »in statu quo«, ha a rendelet kiadása óta történt hibákat megjavítani igyekeznek. Amit ők akarnak, az csak az épület biztosítására való, azzal nem esik sérelme sem a királyi parancsnak, sem kára a pápai katolikus egyháznak.

A plébános aztán nem hagyja annyiban a dolgot, s december 13-ai keltezéssel egy terjedelmes ellenreplikát ír, amelyben azonban már túlmegy azon, hogy a reformátusok válaszában kitételeivel vitakozzék, hanem felsorol egy csomó olyan sérelmet, amely szerte az országban egy század óta történt a katolikusokkal. Majd így folytatja: »Szálljanak magokba és gondolják meg, mit csinálnának az ő kegyelmek felén való és ne talán magok is a mieinkkel, ha az ügyünk akaratjoktól függne? Megszennednének-e minket? A szabad vallásgyakorlatot megengednék-e? A diplomákat, a plébániákat a kezünk alatt hadnák-e? avagy nem inkább mind lábig kivágnának minket? amint régiebb üdőkben öreg emberek említése szerint talán volt is olyan gondolat és végzés! Bizonyára ha az Isten olyan hatalmat engedne ökegyelmőknek, mint a micsodás a catholicus statusok mellett vagyon, rosszabb volna dolgunk, mint régenten az Israel fiainak a tyrannus faraó alatt, az aegyptus följén! Csakhogy valamint a faraónak az Isten nem engedett az Israel fiaira olyan hatalmat, úgy ő kegyelmek feleinek sem enged: erősen fundálva vagyon az a pápista szent egyház: a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat!«

A teljes öntudat hangján elmondott eme szavak után pedig kijelenti, hogy a reformátusokat ért háborgatások nem voltak jogtalanok, mert a katolikusok, ha foglaltak, a magukét foglalták vissza. Egyébként is a régi szent királyok törvényei szerint ebben az országban a nem-katolikusoknak semmiben sincs jussa! S ha mégis kaphattak némely kedvező végzést a közelebbi múlt időkben, »nem kedvekért, se az országban való gyarapodásukért, hanem a háborús idők miatt« volt ez.

A továbbiakban még élesebb, sőt most már gúnyosabb a plébános válasza, amikor arról beszél, hogy a reformátusok nem is panaszkodhatnak az üldözések miatt. »Amellett, hogy ugyanis ne panaszkodhassanak, és megnyughassék keseredett szivek,

juttassák eszükbe, hogy azok a háborgatások, templomfoglalások és üldözések az Istentől magától öröktől fogva praedestinálva, praeordinálva és elrendelve valának!« Ezt a nem minden gúny nélkül használt kitévelt aztán hosszasan fejtegeti, minden esetre nagy vitatkozó készséggel, éleselmével, még Kálvint is idézgetve. De ne kövessük az ellenreplikát erre az útra! Régen letűnt kor szomorú bizonyága ez az írás: a felekezeti türelmetlenség semmit sem kímélő jele.

Természetesen tiltakozik az ellen is, hogy a satus quo fenn tartása mind a két felet érintené! Csak a protestáns vallás kiterjesztése tilos s nem a katolikusoké is! Szerinte a protestánsoknak olyan helyen is, ahol szabad vallásgyakorlatuk van, még a leégett templomot sem szabad felépíteni, legfeljebb királyi engedéllyel. S ha a pápaiak temploma összedül, akkor sem szabad megjavítani, hiszen úgysem használhatják a templomot.

Legfőképpen azonban az ellen kél ki a plébános, mintha ez a javítási munka nem volna a katolikus egyház kárára! És itt olyan kérdést vet fel, amely igen gyászos következményeket hozott két évtized múlva. Ugyanis arra mutat rá, hogy a reformátusok épületei nem úgynevezett szabad funduson vannak. mert azt a telket valamikor Szapolyai János a pápai plébániának adta az uradalom földjéből és pedig a Mária oltáránál mondanó misékre. Az ehhez fűzött következtetéseket aztán így végzi: »Azért immár nemcsak a toronynak megfedelezésétől, de azon egy egész sessióból álló fundustul is ő kegyelmeket mind közönségesen, akik birják, lakják, vagy akármiképen manuteneálják, solemniter inhibeálok s inhibeálatom!«

A plébánosnak ez a kijelentése aztán már nagyon is komollyá és veszélyessé tette a reformátusok ügyét. Addig, amíg a plébános csak a toronyfedél megjavítása ellen tiltakozott, könnyen túlteheték magukat a reformátusok a pusztá kellemetlenkedésnek tetsző dolgon. De, amint a fundus birtokjoga kerül szóba, már veszedelmessé vált a helyzet. Az akkori birtokjogi viszonyok következtében ugyanis bármilyen birtokot, amely valaha is az uradalomhoz tartozott, a földesúrnak bármikor joga volt visszavenni, bárkitől, legfeljebb a ráfordított pénzt, — az épületek árát, kellett neki lefizetni.

Ezután a levélváltás után hamarosan át is veszi a harcot újból a földesúr, s most már ő figyelmezteti a reformátusokat a javítás abbahagyására. Ugyanakkor pedig megindítja az

eljárást a birtokból való kibecsültetés érdekében. Az eljárás 1730-ban bontakozik ki teljesen, amikor a gróf a vármegye segítségével szólítja fel a reformátusokat birtokjoguk igazolására, illetve a teleknek — az épületek becsárának kifizetése ellenében való — átadására. A reformátusok tiltakoznak a felszólítás ellen s tiltakozásukban újra a status quora hivatkoznak. S ez nagyon jellemző! Tudják azt a reformátusok is nagyon jól, hogy a birtoklás kérdésében a plébánosnak s a földesúrnak is igaza volt. A Szapolyai-féle telek, amelyet a Nyáryak, utánuk Esterházy István is, Hegyi Istvánnak ajándékozott, — valóban visszakövetelhető volt. A birtokjog alapján nem sok jót remélhettek, azért kénytelenek voltak az egyetlen lehetséges eszközbe, a status quoról szóló királyi rendeletbe kapaszkodni. Ugyanilyen »jegyzékváltás« ismétlődik az Eöry-féle fundusról is. Ott ugyan tudnák igazolni, hogy a fedeles szín nemesi funduson van, de következetesen itt is arra hivatkoznak, hogy a vallásügyi bizottság működése előtt már ott tartották istentiszteleteiket, a királyi rendelet pedig úgy intézkedik, hogy a vizsgálat befejezte után történő rendelkezésig minden in statu quo maradjon. Mindkét esetben tehát a birtoklás jussát a királyi rendelet halasztást biztosító intézkedésére viszik vissza.

De a pápai reformátusok tudták, hogy a törvényes figyelemzetetések a vármegye részéről, következményekkel járnak. S tudták azt is, hogy ha az ügy felkerül a helytartótanácshoz, s a kancelláriához, akkor igen nehéz lesz az onnan jövő s az ellenfél információjára támaszkodó végzést kivédeni. Épen azért nem várták meg, míg a vármegye terjeszti fel az ügyet, hanem ők maguk siettek bepanaszolni a grófot s a vármegyét magánál a királynál. Az efféle ügyekben igen jártas emberük, Kenessey István éppen előzőleg, mint az országgyűlés tagja alaposan ismerte a helyzetet s az ő tanácsai alapján tették meg lépésüket a pápaiak. Feljelentésükben hivatkozva a királyi rendeletre, arra kérték a királyt, hogy védje meg őket a gróf és a vármegye zaklatásaitól!

A feljelentés alapján a helytartótanács március 24-én három heti határidőt szabva, felszólította a grófot véleményének be-terjesztésére. Március 29-én a gróf el is küldi válaszát, amelyben — amellett, hogy a telek tulajdonjogát magának vitatja, — egyúttal a reformátusok vallásgyakorlatának törvénytelen-ségét hangoztatja — a már ismeretes végvár-ra utaló érveléssel!

Egyben pedig intézkedést kér, hogy hajtassék végre az 1718 novemberében kiadott — vallásgyakorlatot teljesen beszüntető rendelet.

Csak közbevetőleg említjük meg, hogy ez idő tájt módot talált Kenessey István arra, hogy az éppen Győrön átutazó kanállal ott találkozzék, s őt a helyzetről tájékoztassa!

Nem állítjuk, de feltesszük, hogy ennek a találkozásnak is szerepe volt az április 25-én kiadott királyi rendelet tartalmát, s ezzel az ügy elintézését, illetőleg. E rendeletben ugyanis az foglaltatik, hogy a vármegye elveheti ugyan a kérdéses telkeket a reformátusoktól, ez esetben azonban köteles a vármegye gondoskodni arról, hogy a reformátusok vallásgyakorlatuk további folytatásához szükséges telkeket kapjanak, mert — a rendelet szavai szerint — »a reformátusok vallásgyakorlatát, amelynek a vallásügyi bizottság működése előtt és alatt is birtokában voltak, ezzel az eljárással nem lehet eltörölni!«

S ezzel a rendelettel befejeződött ekkor a plébános által megindított, birtokjogi alapon folyó processus. A rendelet következtében nem volt értelme a hosszú idő óta használt, s a földesúr birtokából századok előtt kihaló fundusokat visszavenni, ha ugyanakkor újabb fundust kellett volna adni a reformátusoknak, hiszen nem a birtokszerzés volt a célja az ellenfélnek, hanem a református vallásgyakorlat megszüntetése! Ezt a célt a királyi rendelet következtében elérni nem lehetett. Így aztán tanácsosabb volt az egész ügyet lezárni. Csak egyelőre, mert két évtized múlva, alkalmasabb körülmények között, újra meg fog az indulni, s a pápai reformátusok gyászos sorsát előidézni!

A következő két évtizedben törvényes fórumok előtt csak egyszer szerepelt a pápai református egyház ügye. Éspedig 1740-ben, amikor Borsay János plébános jelenti fel őket a vármegyén. A plébános feljelentése főként a prédikátorok ellen szólt, azért mert ők a Pápán lakó evangélikusoknál is elvégezték a keresztelési, esketési és temetési szertartásokat. Márpedig az ekkor érvényes törvényes rendelkezések szerint olyan helyen, mint Pápán, ahol az evangélikusok vallásukat nem gyakorolhatták, a szertartásokat, — hacsak articuláris helyre ki nem vitték a keresztelendő gyermeket, vagy oda el nem mentek esküvőre! — csak a helybeli plébános volt jogosult elvégezni. A plébános azonban nemcsak ezt jelentette fel, amiben az adott körülmé-

mények között neki volt igaza, hanem azt a szóbeszéden alapuló s tudomására jutott hírt is, — ami azonban már alaptalan volt, — hogy a reformátusok romladozó templomukat helyre akarják állítani és ott akarják folytatni vallásgyakorlatukat. Természetesen ez utóbbinak lehetősége ellen tiltakozott a plébános s mindkét dologban a reformátusok megintését kívánta a vármegyétől.

A vármegye aztán teljesítette is a plébános kívánságát. Kiküldöttei útján utasította a prédikátorokat a törvényhez való alkalmazkodásra s megtiltotta nekik azt a vélt szándékot, hogy templomukhoz hozzá nyuljanak, vagy éppen ott folytassanak vallásgyakorlatot.

A pápai egyház prédikátorai és előljárói a vármegyéhez benyújtott feleletükben az evangélikusoknál teljesített szolgálatukat illetően utaltak egy 1732-ben a római katolikus egyház megbízottja által a királyi rendelet alapján végzett hivatalos egyházlátogatásra, amikor a vizitáló Berényi Ferenc püspök előtt hasonlóval vádolta őket Pongrácz Gáspár akkori plébános s — a püspök tudomásul vette az általuk követett gyakorlatot. Azért a vármegyei tilalomnak most is ellene mondtak.

A felelet második részében pedig kijelentették, hogy régebbi templomukat sem javítani, sem építeni, sem használatba venni nem szándékoznak.

Az ügy aztán ezzel be is fejeződött.

Katolikus vizitáció a református egyházban

Nem maradhat említés nélkül az 1731-ben kiadott királyi rendelet, az ú. n. Carolina Resolutio következtében előállott ama helyzet, hogy bizonyos tekintetben a protestáns egyházak kénytelenek voltak magukat alávetni a római katolikus egyház felügyeletének. Az említett Carolina Resolutio 5. pontja ugyanis többek között kimondja, hogy a protestáns prédikátorok egyházi tekintetben a katolikus főesperesek alá is tartoznak, akiknek főleg arra kell felügyelni, hogy a prédikátorok helyesen keresztelnek-e s tudják-e, mi az érvényes keresztelés? Nem bocsátkozunk annak bővebb tárgyalásába, hogy milyen vélekedés alapján került ez bele a rendeletbe. Csak azt említjük meg, hogy pár évvel e rendelet kiadása előtt, amikor a vallásügyi bizottság tárgyalta a vizsgálatok anyagát, ez elé a klérus olyan beadványt terjesztett, hogy a protestáns prédikátorok nem

az »Atya-Fiu Szent Lélek nevében«, hanem csak »In nomine Jesu« keresztelnek s épen ezért követelik, hogy e tekintetben a katolikus klérusnak joga legyen vizitátorokat küldeni a protestáns egyházakba is. És a klérus ezt az előterjesztését szóbelileg azzal indokolta, hogy Pápán végzik azt így a református prédikátorok. Magához a dolog lényegéhez nincs hozzáfűzni valónk, mert semmi adatunk sincs rá, hogy a klérus honnan vette, mire alapította ezt az indokolását. Elég az hozzá, hogy az intézkedés a resolútióban megtörtént. De ha véleményünk szerint teljesen alaptalan volt is ez a feltevés, magától értetődik, hogy a legelső alkalommal sor kerül a pápai prédikátorok ilyen fajta vizitációjára. Aminthogy 1732 szeptemberében meg is jelent Pápán karancsberényi gróf Berényi Zsigmond c. püspök, mint gróf Esterházy Imre esztergomi érsek megbízottja s a református egyházban szabályszerű vizitációt tartott. A vizitáció jegyzőkönyve szerint sorbavette a templom, iskola, prédikátorok, iskolamester, jövedelmek ügyeit s legvégül a keresztelést. Az eljárást ilyen formájában nem tartották jogosultnak a reformátusok s emiatt óvást is tettek. Mi most mégis örülhetünk neki, hogy ez így történt, mert az egész vizsgálat jegyzőkönyvévé tétvén, ez ránk maradt s az egyház helyzetére vonatkozólag több olyan adatot találhatunk benne, aminek egyébként nem volna nyoma. A pápai prédikátorok s az egyház előjárói azonban arra való hivatkozással, hogy a Carolina Resolutio szerint csak a keresztység helyes kiszolgáltatása körül szabad vizsgálatot tartani, viszont a püspök teljes szabályszerű vizitációt tartott, — a vármegye előtt óvást emeltek a püspök eljárása ellen. Ezt az óvást a vármegye írásban át is adta a püspöknek, aki megígérte, hogy azt az esztergomi érsekhez eljuttatja. Az ügyről tovább nincs tudomásunk, sőt arra sincs adatunk, hogy történt-e a továbbiakban még hasonló vizitáció.

Kenessey, a dunántúli egyházkerület első főgondnoka

Mint általános érdekű s nem szorosan a pápai egyházra tartozó dolgot megemlítjük, hogy a 2. Carolina Resolutio kiadása után, amely a magyarországi protestáns egyházkerületek beosztásáról és szervezeti kérdéseiről szólt, a magyar reformátusok a kerületek élén álló püspökök, vagy amint akkor nevezték, superintendensek mellé egy-egy egyházkerületi fő

gondnokot is állítottak. A dunántúli egyházkerületnek első főgondnokává Kenessey Istvánt, a pápaiak »főpatrónusát« választották meg. Nem ok nélkül volt Kenessey e megbecsülése. A kuruc szabadságharc óta állandóan egyháza ügyében fáradt. Tagja volt az országgyűléseknek, az 1715-ben kiküldött vallásügyi bizottságnak. A pápai egyház megmentése érdekében kifejtett tevékenységét már eddig is láttuk. De nemcsak a pápai, hanem más, főleg dunántúli egyházak ügyét is szíven viselte. Szinté többet volt távol hazulról, mint itthon Pápán. Az ő nagy szolgálatainak elismerése volt e főgondnoki tisztség, amelyre méltó is maradt élete végéig. Hogy a pápai egyház fenn tudott eddig maradni, sőt a viharok megcsillapodásával fejlődött s növekedett is, az Isten kegyelmén kívül Kenessey Istvánnak az érdeme.

Az első ismert jegyzőkönyv

Mielőtt a befejező eseményekre rátérnénk, szólanunk kell arról, hogy milyen volt a pápai reformátusok belső élete ez időkben. Meg kell jegyeznünk, hogy a kérdésre itt most már kielégítőbben felelhetünk, mint eddig tettük, mert 1720-tól kezdve ránk maradt az egyház jegyzőkönyve. S ha ez a jegyzőkönyv időnként hézagos is s nem is minden dologról tájékoztat bennünket, mégis ennek segítségével mélyebb bepillantást nyerhetünk az egyház életébe, mint az eddigiekben.

Nem célunk, hogy akár a jegyzőkönyv alapján, akár más adatok segítségével krónikaszerűen nyomról-nyomra haladva ismertessük az eseményeket. Hiszen ha így tennénk, — bármilyen érdekesek is lehetnének a feltárt adatok — előadásunk túlságosan hosszadalmas lenne. Épen azért egyes kérdéseket vetünk fel, azokat vizsgáljuk meg a továbbiakban.

Magáról a jegyzőkönyvről megemlítjük, hogy nem ez volt a pápaiak legelső jegyzőkönyve. Említettük már, Tóth Ferenc nyomán, hogy a legrégebb jegyzőkönyvet, történeti ismeretünk kárára, a Rákóczi-féle szabadságharc idején elveszette Lepsényi Gergely prédikátor és esperes. Úgy látszik, a kuruc világ után következő, részben az építkezésekkel is eltelt, mozgalmas időkben, nem volt módjuk a pápaiaknak újabb jegyzőkönyvet vezetni. De 1720-ban azért is szüksége lehetett ennek újból való megkezdésére, mert a régi elveszvéen, sok fontos, az egyház

igazgatására tartozó dolog feledésbe ment, — szóval az egyház ügyei elég rendetlen állapotba kerültek, és pedig nemcsak az elszenvedett zaklatások folytán külsőleg, hanem — részben ennek következtében — belsőleg is. Mindez kitűnik a jegyzőkönyvbe beírt első határozatokból is, amelyek az egyház ügyeinek rendezéséről, s az egyes dolgokban ezentúl követendő eljárásról szólnak.

A presbiterium

A pápai egyház a bajok elcsendesülésével új életnek indult. Ennek jele az, hogy 1720 után a presbiteriumot újjászervezték s az egyház ügyeinek rendbentartásáról a lehetőségig gondoskodtak. Volt éppen elég rendbehozni való, szükség volt a presbiterium munkájára.

Egészen bizonyos, hogy a presbiterium a bajok idején is működött, hiszen munkájukra épen ez időben volt legnagyobb szükség. Az 1720-ban kezdett jegyzőkönyv első oldalán is azt olvassuk, hogy »a pápai reformata szent ecclesia körül való szorgalmatos szükséges gondviselés eránt a jó rendnek ezután való observatiójára egyben gyülvén *előljáró uraimék* alkalmas számmal...«, amiből bizonyos, hogy megvoltak és működtek az előljárók, vagyis presbiterek. 1721 augusztusában mégis új presbitereket választanak, akiket itt »curátoroknak« neveznek és pedig tizenkettőt. Az akkor beállított kurátor-presbiterek a következők voltak: Csernel János, Sándor István, Sándor Ferenc, Kenesei István, Nemes György, Kovács Szabó János, Torkos Jakab, Talabér György, Pados János, Szőlősi Ambrus, Szücs Péter, Csurgai Pál. Választották pedig őket »az ecclesia dolgainak jobb, serényebb folytatására s vigyázására«. Ennél több utasítást nem találunk mindaddig, amíg az egyház megmaradt Pápán. De hiszen nem is volt rá különösebb szükség. A régebbi szabályzatok épen eleget tartalmaztak a presbiterium teendőire vonatkozólag. Voltak ugyan olyan területei az egyház igazgatásának, ahol szükséges volt újabb és bővebb szabályzat-készítés, mint például a pénzkezelés, iskolai ügyek stb. Mindezek azonban az egyház életmegnyilvánulásainak részletkérdéseire tartoznak s ott fogunk foglalkozni velük.

A presbiterium aztán újabb tisztségeket is szervezett, illetve átszervezett. Így választott egyházfiakat, collectorokat:

pénz- és gabona=beszedőket, iskola=inspektorokat, pénztárnokot, valamint a szükségkívánta alkalmakkor külön megbízással ellátott kiküldötteket.

Hogy milyen időközökben tartott gyűléseket a presbiterium, arra a jegyzőkönyv hézagosa miatt pontos feleletet adni nem tudunk. Valamint arra sem, hogy a presbiterium gyűléseit ki vezette. A jegyzőkönyvek — főleg a számvizsgálat jegyzőkönyveinek — aláírói között szerepelnek és pedig első helyen a prédikátorok is. Csak olyankor nem, amikor a prédikátorok ügyével foglalkozik a presbiterium. Egy jegyzőkönyvben — ilyen alkalommal — Kenessey István neve szerepel úgy, mint akinek és »másoknak« jelenlétében folyt a gyűlés, de »másoknak« a nevei nincsenek feljegyezve. Máskor ki van tüntetve, hogy a prédikátorok ügyével foglalkozó gyűlésre Eőri Szabó Ferenc házában gyűltek össze. Mindkét esetben talán a gyűlés vezetője van megnevezve e névszerinti megjelölés által.

A gyűlések helye általában az iskola volt, ideje pedig rendszeresen »reggeli predicatio után«.

A prédikátorok. Cseh Csuzi és Naszályi

Az eltelt nehéz időkben Cseh Csuzi József és Naszályi István voltak a pápai egyház prédikátorai, egészen 1731-ig, amelyik évben mindketten itt haltak meg.

Buzgó és tevékeny prédikátorok voltak, aminek bizonyására már említettük Naszályi István feljegyzéseit s a Csuzi által írt imádságos könyvet. Csuzi Józsefről igen szép bizonyítványt állított ki Kenessey István egyik, Ráday Pálhoz intézett levelében, amelyikben az 1722-i országgyűlés tartamára Csuzit ajánlja ú. n. országgyűlési prédikátornak. »Kegyelmed jól ismeri, oly objektum, oly persona s másként is accomodativus, akivel contentusok lehetnének az ablegatus urak.« Nem tudjuk, hogy valóban Csuzi lett-e az országgyűlési prédikátor, de a lényegét illetően Csuzi számára ez az ajánlás maga is — kiváló prédikátornak kijáró megbecsülés. De Kenessey mindkettőjükéről megemlékezik ugyancsak Rádayhoz 1731-ben írott levelében is: »Ez az ecclesia is nagy Isten ítélet alá esett, mert tíz hét alatt mindkét jó érdemes ugymint Csuzi József és Naszályi István tanítónktul Ő szent felsége megfosztott...«

Különben Csuzit 1730-ban esperessé is választotta a pápai egyházmegye, majd 1731-ben az ő halála után Naszályi lett az esperes, aki azonban e tisztét csak igen rövid ideig töltötte be.

A minden bizonnyal kiváló prédikátorok mindennapi életében azonban sok fogyatkozás is lehetett. Legalább is erre mutat az az eset, hogy 1724-ben megmarasztásuk alkalmával a presbiterium feltételeket szabott eléjük s csak az esetre marasztotta őket, ha e feltételeket teljesítik.

E feltételek tartalma a következő: az egyház megszegényedése miatt az eddigi 150 forint helyett csak 125 forintot fizethet egyiküknek-egyiküknek esztendőnként készpénzül. Kifogásolják, hogy a két prédikátor egymást nem szenvedheti, irigyek és haragtartók. Az iskolai felügyelet gyakrabban teljesítsék. A betegek meglátogatásában buzgóbbak legyenek. Elégedjenek meg jövedelmükkel, ne kalmárkodjanak, mert ez, a rossz példaadás mellett, hivatalos kötelességteljesítésükben is gátolja őket. Ne szedjenek magasabb stólát, mint ami szabad. Ne adják ki pénzüket uzsora kamatra!

Ezek a feltételek egyúttal bizony súlyos vádak is voltak. S a két prédikátor igen méltatlankodva adja meg feleletét mind ezekre. A fizetéscsökkentés szándéka ellen tiltakoznak, mert ez az egyházi törvénybe is ütközik. Véleményük szerint még a mostani szegényebb állapotában is megfizetheti azt az egyház. Ám azért kijelentik, hogy »ha nem adja meg kegyelmetek, erővel nem vehetjük, nem is illik, hogy úgy vegyünk«. Hogy egymás közt haragtartók lennének, az ellen tiltakoztak. Csuzi szerint egyszer történt ilyen »egyenetlenség«. Naszályi pedig izetlenségnek említi, ő különben azzal hártja ezt el magától, hogy emberek ők is s emberi indulataik vannak, s hogy megtörtént ez Pál és Barnabás apostolokkal is. Az iskolalátogatás elmulasztása, úgy látszik csak Csuzit illette, de ő is tiltakozik az ellen, hogy e tekintetben hanyagnak lehetne őt minősíteni. Csuzi válaszából viszont az látszik, hogy az ő öccsének, Csuzi Jánosnak itteni rektorságával kapcsolatban támadt valami elmentet közte és a presbiterium között. A betegek látogatása körül nem ismeri el egyikük sem, hogy e miatt panasz lehetne ellenük. Legérzékenyebben érintette mindenik prédikátort a kalmárkodás vádja. Erre mindenik igen részletesen válaszol s mindenik azzal menti egyébként beismert borvásárlásaikat s eladásaikat,

hogy az egyház, — igaz, hogy a zaklatások idején — fizetésüket évekig nem szolgáltatotta ki, de utóbb is hiányosan, ezért ha meg akartak élni s el akarták tartani családjukat, kénytelenek voltak jövedelem után nézni. Hivatkoznak Pál apostolra, aki maga is testü munkával kereste kenyerét, valamint Magyarai Péter, 1714-ben elhalt felsődunamelléki püspökre, aki maga is borral kereskedett. Ebben nincs is semmi tisztességtelen dolog. Viszont a borvételt másra nem bízhatták, maguknak kellett utánna menni, de emiatt az egyház dolgai rövidséget soha nem szenvedtek. A stólaszedés vádjára is azt felelték, hogy senkitől sem kívántak többet a szokottnál, hacsak maga nem akart többet adni. Ellenben ők panaszoznak, hogy akárhányszor fizetetlen marad a stóla. Azt beismerik, hogy kevés pénzüket ki szokták adni kamatra, de hangoztatják, hogy koránt sem a prédikatori fizetésből eredőt, mert az megélhetésükre sem volna elég — s itt is tiltakoznak az ellen, hogy törvénytelen kamatot szedtek volna.

Nincs feljegyezve, hogy miként egyeztették össze az ellentéteket a prédikátorok és a presbiterium. Tény, hogy tovább is itt maradtak szolgálatban. Arról olvasunk, hogy 1725-ben a prédikátormarasztás alkalmával már semmi kifogása nem volt a presbitereknek. 1729-ben pedig egyszersmindenkorra való maradásra kéri őket. S a prédikátorok »nagy böcsülettel« vették ugyan a most már teljes bizalom megnyilvánulását, de csak egy évre fogadták el, a továbbiakra »az Isten és az idő megmutatja mi tévők leszünk«.

A fent ismertetett »jegyzék váltásból« már kitűnt, hogy a zavaros időkben a prédikátorok csak nagyon kevés fizetést kaptak, sőt az azutáni években is hiányosan kapták azt meg. E kérdésről nagyon sok tárgyalás folyt a presbiteriumban. Tudták ezt az egyház vezetői maguk is; azért osztották fel a várost részekre, s választottak minden részbe pénz- és gabonaszedőket, hogy e tekintetben se kelljen többé szegyenkezniök. Pár esztendő alatt rendbe is jött ez a kérdés. S az egymásután következő években az elmaradt fizetést is kifizették részükre.

Gondoskodott a presbiterium az elhalt prédikátorok özvegyeiről is. A jegyzőkönyvbe ugyan csak Csuzi halála alkalmával tett intézkedések vannak feljegyezve, de ebből láthatjuk első sorban azt, hogy ekkorra már rég feledve volt a — főleg fizetések miatt keletkezett ellentét. Mert a jegyzőkönyv ilyen szavakkal emlékezik meg róla: »Boldog emlékezetü... érdemes prédi-

kátor s atyánk urunk...» Helyére ekkor Szikszai Pál teveli prédikátort választják meg, de azzal a kikötéssel, hogy a parókián osztozzék Csuzi özvegyével. Ugyanekkor a prédikátori jövedelmet is egyelőre az özvegynek hagyják. Szikszairól pedig úgy gondoskodnak, hogy a pénztárost megbizzák, fedezze szükségét, s a pénztáros Sós Imre, »maga asztalához« hívja meg Szikszait!

Naszályi halála után Komáromi József pákozdi prédikátort választják meg. Ő még 1732-ben az egyházmegye esperese is lesz, s itt szolgál egészen 1750-ig.

Torkos Jakab

Szikszai alig pár évig működött itt, már 1735-ben meghalt. Helyére ekkor az iskola alig félévvel előbb beállított fiatal rektorát, Torkos Jakabot választották meg prédikátornak, aki aztán a vallásgyakorlat megszűnéséig itt működött. 1745-ben püspökké is megválasztották, s megérte még, mint püspök a türelmi rendelet kiadását, s a pápai egyház újból való felátadását is.

E prédikátorok idejében már nem volt soha, semmi feltétele a papmarasztásnak, a presbiterium részéről, ellenben Torkos Jakab két ízben is feltételekhez kötötte itt maradását. Így először is 1740-ben, amikor a presbiterium szokás szerint elküldötte a két prédikátorhoz megbízottait, hogy a további szolgálatra őket megkérjék »kik is megmaradtak ugyan, hanem tiszt. Torkos Jakab uram tett ily difficultásokat«. Öt pontba foglalta ekkor Torkos a maga kívánságait: 1. a beteglátogatás kötelességét terhesnek tartotta, főleg azért, mert kívánták a haldoklók megurvacsoráztatását, amit pedig Torkos, mivel ilyenek »nagy forróságokban, majd eszeken kívül vannak« profanációnak tartott. A második pontban azt kéri, hogy a temetéseket korábban jeleltsék be, mert a déli egy órakor szokásos temetéseket rendszeren aznap reggel jelentették be, egyébként régi szokás szerint. Már pedig »oly kevés idő alatt szükséges készüllettel nem állhat elő prédikáció, holott pedig a halotti prédikáció sokkal nagyobb készülletet kívánna, mint sem oly hirtelen elaboráltathatók«. A 3. pontban azt kéri, hogy olyankor, amikor vasárnap délben van prédikációs temetés, ne kelljen délután istentiszteletet tartani. Mert vasárnap felváltva prédikálnak ugyan, de aki dél

előtt prédikált, annak nagyon kevés ideje volna, akár a délutáni templomi prédikációra, akár a temetési prédikációra készülni. (Megjegyzendő, hogy ez időben két óra hosszáig tartó prédikációkat mondtak a prédikátorok a templomban — temetésen pedig néha sokkal hosszabbakat is!) A 4. pontban azt kívánta, hogy az evangélikus gyermekek megkeresztelését, mit eddig el szoktak ugyan végezni, vetesse jegyzőkönyvbe a presbiterium, mint már volt rá példa — zaklatásuk legyen a klérius részéről. mint már volt rá példa — zaklatásuk legyen a klérius részéről. Végül az 5. pontban azt kérte, hogy a pestises betegek látogatása alól mentessenek fel a prédikátorok, mert könnyen megtörténhetnek, hogy a szigorú hatósági ellenőrzés következtében, mint gyanusakat, vesztégyár alá vetik őket is, a parókiát is!

A presbiterium nem hagyta válasz nélkül Torkos »difficultásait«. Így a beteglátogatással, s főleg az úrvacsora osztással kapcsolatban továbbra is kívánta, hogy kívánságra ennek elég tegyenek, nehogy az történjék, ami már történt, hogy a haldoklóhoz, midőn azt a prédikátor, a hitvallásba, s az egyházi törvényekbe ütköztvén az ilyen, nem úrvacsoráztatta meg — plébánost hívjanak! A temetések korábbi bejelentését illetőleg a presbiterium nem tud segíteni. Ellenben azt ajánlotta, hogy e tekintetben is segítsék egymást a prédikátorok, úgyhogy a szokásos hetenként váltakozó szolgálatot ne tekintsék itt szabályozónak. A vasárnapi temetéskor sem engedi a presbiterium, hogy elmaradjon a templomi istentisztelet. Érdekes, amit a temetési prédikációról mondanak. »Egy hét alatt prédikációt intézhetni lehet, mely ha nem kívántatik, más alkalmatosságra maradhat.« Szóval azt ajánlja itt a presbiterium, hogy a prédikátorok előre irjanak temetési prédikációkat! Az evangélikus gyermekek keresztelését, mint eddig is szokásos és el nem tiltott gyakorlatot, jegyzőkönyvbe veszi a presbiterium. A pestises betegek meg látogatása alól csak az esetben menti fel őket, ha a világi hatóság tiltaná azt be, egyébként »inkább a pestises időkben, mint az egészségesben kívántatik ökegyelmek szolgálatya a betegek körül«.

A presbiteriumnak e választ Komáromi József tudomásul vette, ellenben Torkos Jakab újabb választ küldött a presbiteriumhoz, amelyben kijelentette, hogy vasárnapi temetés alkalmával nem fog a templomban prédikálni, mert nem tartja helyesnek, hogy két helyen tartatván istentisztelet, kétfelé oszlódjék.

az amugy sem nagyszámú gyülekezet. Szerinte ilyenkor az egész gyülekezetnek a temetésen kellene lenni, nemcsak a tisztességtétel végett, hanem azért is, mert ilyenkor hallhatna prédikációt halálról és feltámadásról! A pestises beteg látogatásától nem vonakodik, ha biztosítja őt az eklézsia, hogy e miatt nem kerül hatósági zárlat alá!

Mivel a viszonzulás még mindig ellentéteket tartalmazott, a presbiterium nem tudott kielégítő megoldást találni. Végül is Kenessey István közbelépésével jutottak megegyezésre, de hogy miként, arról már nem szól a jegyzőkönyv.

Torkos Jakab idejében még egy ízben fordult elő éspedig 1747-ben, amikor Torkos már püspök volt, hogy megmarasztása alkalmával »panaszképpen jelentette, hogy mivel őkegyelmeknek (t. i. a presbitereknek), mint őrállóknak az eklézsia-ba becsuszott vétkes cselekedetekre, förtelmes életekre, lelkek ismereti alatt vigyázni tartoznak«. Amire a presbiterium azzal felelt, hogy még azon a gyűlésen lefolytatott egy fegyelmi tárgyalást az egyik házasságtörő és rossz életű egyháztag ellen!

Érdekes egybevetni a két kissé talán hosszasan is ismertetett papmarasztási eszmecseréket. Mennyire más a főleg anyagi kérdések körül forgó 1724-ai s a Torkos Jakab idejéből való. Amaz a megzilált anyagi élet következménye, ez a már nyugodt anyagi körülmények között élő prédikátoroknak a hivatásra tartozó ügyei körül forog! Nem lehet ezért egyiket a másik fölé emelni. A helyzet adja meg a kulcsot mindeniknek kellő mérlegeléséhez.

Bizonyos azonban, hogy az ismertetett esetek igen mély bepillantásra engednek úgy az egyik, mint a másik alkalommal az egyház életébe!

Torkos Jakab prédikációi

Torkos Jakab nemcsak az egyházi életnek a vezetésében, hanem tudományos téren és az egyházi igazgatásában is kitűnt. Ez utóbbi nem tartozik tárgyalásunk keretébe, de a theologiai tudományos kérdésnél van két olyan dolog, amelyet itt is meg kell említenünk. Ezek közül az egyik egyháztörténetírói munkásságára tartozik. Az egyházkerületnek legrégebbi jegyzőkönyvében Mária Terézia uralkodásától kezdve összegyűjti a kiadott rendeleteket, országgyűlési határozatokat és ezenkívül minden egy-

házmegyéről ad történeti leírást. Így följegyzí a pápai egyház 1718-tól kezdődött zaklatásait egészen 1752-ig, a vallásgyakorlat megszüntetéséig és az Adász=Tevelre való száműzetésig. Ezek az egyháztörténeti jegyzetek nagy értékűek, bár Tóth Ferenc, még inkább Eöry János, sőt az Eöry János munkájának alapját képező *Brevis conscriptio c.* gyűjtemény szintén tartalmazza a Torkos Jakab által leközölt darabokat, véleményünk szerint azonban valószínű, hogy időileg a Torkos Jakab jegyzetei még ez utóbbit is megelőzték.

Ránk maradt Torkos Jakabnak két kötet kézíratos prédikációja is. A két kötet összesen 1589 oldalon 129 prédikációt tartalmaz. Megállapítható a beszédekből, hogy ezeket kivétel nélkül a pápai templomban mondta el. Aminthogy a beszédeköteteknek a címlapján is ez a felírás van: »Oly elmékedések, melyeket az Istennek szent beszédéből... maga kezével írt Torkos Jakab s a pápai helvetica confessión levő gyülekezetnek prédikált«. Ez a hatalmas beszédmennyiség nemcsak Torkos Jakabnak Sárospatakon és a külföldön szerzett ismereteire mutat, de a pápai gyülekezet akkori életéről is tartalmaz igen értékes adatokat. Van közötté olyan beszéd, amelyeket még rektorprofesszor korában tartott, s ebben az iskola és az iskolatanítók hivatásának köréről beszél. A saját maga rektori hivatalát ilyen szavakkal jellemzi: »Tudom jól, mi léssen ez esztendőben is. Isten éltetvén s engedvén, az én tisztém és hivatalom; a kicsinyeknek oktatása, a kegyességnek, az isteni felelemnek kezdetire való szoktatása, az Isten házában az isteni tiszteletnek szoltárokkal és énekekkel való elkezdése és bérekesztése«.

Amint már mondtuk, nem sokáig vezette Torkos az iskolát és így e mindenesetre magas és hívő nevelési szempontnak megvalósítására, mint rektor nem sokat munkálhatott. Azonban prédikátor korában is gondja volt az iskolára és prédikációiban is találunk az iskoláról részleteket. Egy alkalommal pl. ezt olvassuk egyik prédikációjában »Ha az oskolát megtekintjük, eljött az az idő, hogy ez a ház pusztán áll. Mind a külső épületekre nézve, mind annak lakosaira nézve. Résszerint igen ritkán találtnak Abdiasok, aki az Urnak prófétái közül száz férfiakat titkon a félelem és reménység között táplált vala. Résszerint sokan tudatlanságban nevelik az ő gyermekeiket, sokan pedig a tehetősebbek közül is a külső paraszti munkára a scholából elvonják őket. Vannak némelyek olyak is, kik szégyenlik a mi

scholánkat, amelyben jól lehet, ők is az ő kegyes szüleiktől neveltettek. Némelyek azt mondják, szebben szólnak másutt deákul... Vajjon a deák nyelvben vagyone csak a kegyesség: Istennek és az ő Christusának szerelme, az idvesség dolgainak esméreti? Nem ismeriké azok az Istent, nincsené azoknak semmi eszek, józan értelmek, itéletek, akik deákul nem tudnak? Eképpen idegenítsétek a mi scholánktól, a mi tudományunktól a ti magzataitokat. Az Isten jól tudja mind a szívnek titkát, látja a ti cselekedeteiteket és ítéljen meg.« Mind ebben elsősorban a pápaiakra mond itéletet az igehirdető, s amikor majd az iskoláról beszélünk, módunk lesz meglátni, hogy alapos volt-e Toros Jakabnak ez az itélete.

A prédikációkban a gyülekezetnek lelki arcáról is kapunk némi képet. Azt mondja egyik helyen: »Sokakra nézve a mi beszédink csak a kötáblákra vannak felírva, de nem a szíveknek táblájára, sokak olyanok, mint siket áspis, mely az ő füleit bedugja«. Megint másutt: »Ha Isten igaz fiai volnátok, azon igyekeznétek, hogy a ti atyáitokat követnétek a szent és kegyes társalkodásban, a büntől irtóznátok, azok ellen tusakodnátok, amiket az Isten gyűlöl, ti is azokat gyűlölnétek. Nem maradnátok meg a ti bűneitekben, a tudatlanságban, a káromlásban, az istentiszteleteinek elmulasztásában, haragban, hazugságban, tisztátalanságban, szégyenlenétek is ezeket cselekedni.« Ezekben a szavakban nincs határozottan megmondva, hogy a pápaiak arcképe van-e előttünk. De egy másik prédikációban már kifejezetten hallgatónak, tehát a pápai reformátusoknak mondja: »A mi prédikációink előttetek csak hiábavaló levegőégvágás, megmondanám, ha szabad volna, mindjárt előljáró beszédemben panaszkodni azok ellen, kiket midőn a kegyességre, buzgóságra intünk, serkentgetünk, azt csak nevetik, csufolják, egymásra néznek, fejeket leütik, mind azért, hogy megmutassák, hogy ilyen dolgok nekik nem tetszenek, mind azért, hogy egyebek észre ne vegyék az ő szemtelen nevetéseket. Vajjon párducok, vagy szerezsenyek vagytok-e, hasonlatosak vagytok-e az Istentől elpártolt zsidókhoz.« Több hasonló kitéltet is előhozhatnánk még prédikációiból. De ennyiből is megállapíthatjuk: a pápai gyülekezet úgy látszik elfeledkezett már az alig néhány évtizede történetéről és megcsappant bennük az Istenháza iránt való szeretet.

Magukról a prédikációkról, azoknak szerkezetéről, theologiai felfogásáról, stílusáról nem akarunk itt részletesen beszélni, de maga ez a másfélezer oldal kézírás fényesen bizonyít amellet, hogy Torkos Jakab lelkiismeretesen elkészült prédikációira és meg is volt benne a képesség a jó és alkalmas beszédek írására.

Istentisztelet. Szerartások

Meg kell emlékeznünk röviden az istentiszteletekről és a szerartásokról. Általánosságban nem találunk változást a szerartások tekintetében. Ami a vasárnapi és hetedszaki prédikációkat illeti, azokról Naszályi jegyzeteivel kapcsolatban már éppen eleget mondottunk. Hasonlóképpen foglalkoztunk Csuzi imádságos könyvével is. Az istentiszteleteknek az idejéről Berényi Zsigmond katolikus püspök vizitációs jegyzőkönyvében olvasunk. Eszerint a reggeli könyörgéseket 9, a prédikációs istentiszteleteket 11 órakor kezdték. Minden esztre ez már igen nagy eltérést mutat attól, amit az 1617-es szabályzatban láttunk.

Temetések alkalmával a prédikációt a temetőben épült fatemplomban tartották. Ez a fatemplom a mostani Annakápolna helyén állott és körülötte volt a temető. Naszályinak a jegyzeteiben találunk egy részletes leírást is a temetési szerartásról. 1725 január 5-én meghalt Naszályi István felesége, akinek a temetését így írja le Naszályi: »Mikor is tisztességes és nagy frequentiával való temettetése lett vizkereszt napján délután 1 és 4 órák között, prédikáltott tiszteletes Csuzi József uram. Sám. 15:32. Bizonyára eljött a halálnak keserősége. Bucsuzó magyar versek szedettek össze, tiszteletes Ujvári András uram, oskolánk professzora által, elmondottak a parochiális ház kapuja előtt Torkos Jakab orator, s rhetor által. Énekeltetett a deáki sereg által: Bizonytalan voltál világ állapotjának...« Természetesen a prédikátorné temetése parádés temetés volt, ezért tartották a prédikációt a parókhánál. Két héttel később meghalt Naszályinak 11 esztendő, újabb két hét mulva 1 $\frac{1}{2}$ éves leánya. Ezeknek a temetéséről ugyancsak Naszályi feljegyzi, hogy felettük már »a közönséges temetőhelyen« tartott prédikációt Czuzi József.

Berényi Zsigmond vizitációs jegyzőkönyvében szó van arról, amikor a stólákról beszél, hogy kétféle temetés van, egyik az

ügynevezett egyszerű temetés, a másik pedig, amikor a diákok is jelen vannak. Ez utóbbi fajta lehetett Naszályinéak a temetése. Különben Naszályi jegyzőkönyvében több olyan feljegyzés is van, amikor két prédikációval végzik a temetést. Naszályiné temetésénél láttuk, hogy az három óra hosszáig eltartott. Ennél utalunk Torkos Jakabnak már tárgyalt papmarasztási »jegyzékváltására«, t. i. a prédikációk, különösen a temetési beszédek hosszúsága tekintetében.

A temetőről megemlíjtük még, hogy a benne álló kis fatemplom szemet szűrt már régóta a római katolikusoknak és azon törekedtek, hogy ezt a kizárólag reformátusok által használt temetőt a felekezetek között felosszák és a benne levő épületet lerontsák. Ez az akció belenyulik az 1749-ben megindított és végül is az egyház pusztulására vezetett akcióba, s eredménye valóban a kis fatemplom lerombolása lett.

Van rá adatunk, hogy temetések alkalmával nem idegenkedtek a külsőséges parádétól sem, így pl. Ivánczi János özvegye 1735-ben végrendeletileg hagyta meg, hogy: »eltakarításomnak módja és formája a szövétnczeken kívül úgy legyen, mint megboldogult fiamé, azaz gyertyák osztogatásával, melyből a jelenlevő deákok is mind részeltesenek«.

Temetés előtt a halottas háznál az 1740 óta díjlevéllel beállított kántor tartozott virrasztani, ha ezt kívánták, igaz, hogy ezért külön stóla járt neki, de, hogy ez a virrasztás miképpen történt, arról nincs adatunk.

Hogy az úrvacsorát milyen időközökben osztották ki, arra nézve még Naszályi feljegyzései sem tájékoztatnak pontosan (nem mindenütt jegyzi fel) és így nem tudjuk megállapítani, hogy vajjon a régi rendtartás szerint történt-e az, vagy újabb szokást követtek. A haldoklók úrvacsoráztatásáról sem tudunk többet, mint, amit erről Torkos Jakabbal kapcsolatban már elmondottunk. Az úrasztali felszerelések ez időben nem sok változást mutatnak, legalábbis az egyház tulajdonában ma is meglevő úrasztali terítők közül kettő származik 1720—1752 közötti időből. Az egyik Kádártai Mihály, a másik Sárközíné Sándor Zsuzsánna ajándéka.

Az 1660-ban elvett templom.

A papai ferenczrendi zaidában levő egykorú eredeti után
rajzolta Mörice Sándor gimn. tanuló.

A főiskola, a rektor és a diákok

A főiskola rektorai, mint eddig is, igen gyakran változtak. Ezeknek a marasztása is évenként történt, éppen úgy, mint a prédikátoroknál. Fizetése körül az 1720-as években éppen olyan zavaros volt a helyzet, mint a prédikátorok fizetésénél már láttuk. Hogy pedig mindaz, amit az iskola állapotáról Torkos Jakab már idézett prédikációjában láttunk, nem volt túlszigorú ítélet és hogy már egy hosszabb folyamatnak az eredménye, mutatja, hogy 1720-ban az egyház ügyeinek rendezése alkalomával küldöttséget menesztettek a professzorhoz, utasításul adva nekik, hogy: »megintsék professzor uramat a scholában keze és instructiója alatt lévő ifjúság iránt, amint a scholai törvények is azont tartják, ahhoz képest tartozó ő kegyelme hivatala is azt hozza magával, hogy akik törvény alatt vannak corripitió tassanak, akik pedig más könnyebb fenyíték alá valók, asszerint megjobbittassanak«. A tanórákat ne mulassza el az osztály, a tanítók is szorgalmasabban teljesítsék kötelességüket, mert mind ezekben »nagy a panasza, mind a följáró gyermekek szüleinek, mind a szent ecclesiának«. Ugyanekkor kérték a prédikátorokat is, hogy az iskolát gyakrabban látogassák és ott a tanítást ellenőrizzék. 1723-ban pedig külön iskolafelügyelőket is választ a presbiterium, Torkos Jakabot (a püspök apját) és Nemes Györgyöt, akiknek kötelességükké teszik az iskola gyakori meglátogatását, az ifjúság fenyíték alatt tartását és a hiányok megjavítását. 1725-ben sor kerül az iskola belső ügyeinek rendezésére és vele kapcsolatban az anyagi ügyek rendezésére is. Ez a rendezés nagy visszahatást keltett, éppen azért kissé bővebben kell vele foglalkoznunk.

Az iskola rektorának, valamint a preceptoroknak fizetése díjlevélben volt megszabva. Ezenkívül azonban az egyház gondoskodott az összes bentlakó diákokról és azoknak élelmezéséről is. Maguk a diákok kétféle iskolai díjat fizettek és pedig az úgynevezett sabbathalét és a nundinalét. A sabbathale eredetileg a szombat napi malomvámot jelentette, amíg még meg volt az egyháznak két, illetve három malma is. Amióta azonban ezek részben elpusztultak, részben az 1660-iki zaklatások alkalmával elvették, azóta e helyett a helybeli tanulók fizettek ilyen címen és pedig mint 1725-ben a presbiterium megszabta, Gergely

naptól Mihály napig minden szerdán és szombaton egy-egy tyúktojást. A nundinale a vásárok alkalmával a rektor részére fizetendő járandóság volt. Ezt a vásár-pénzt viszont a vidékiek tartoztak fizetni, minden vásár alkalmával egy-egy garast. Mindezeneken felül ez időben is kiküldötte a főiskola a középrenden levő ú. n. neutralistákat a környékbeli gyülekezetekbe, a nagyobb diákokat: a togatusokat mint legátusokat és szupplikánsokat távolabbi vidékekre is és az ezek által begyűjtött adományok összege szolgált az iskola fenntartására, professzor és preceptorok fizetésére, valamint a diákok kenyerére (egyéb kosztot az egyháztagnak adtak a diákságnak). A neutralisták gyűjtéséből, a legációkból és szupplikációkból befolyt pénzt mindeddig maguk osztották fel a diákok, s egy részét ruházókadásukra és könyveikre fordították. 1725-ben elrendelték, hogy amikor a diákok kiküldetésükből vissza jönnek, pontosan tartoznak számot adni az általuk gyűjtött összegről. És pedig a rektor előtt, aki az így összeszedett pénzt három részre tartozott osztani s egyrészét az egyház pénztárnokának kellett átadnia, $\frac{2}{3}$ részét pedig a diákok között felosztani. Ugyanilyen eljárást írtak elő az esetre is, ha valaki végrendeletileg hagyott a diákokra pénzt, valamint a borszupplikálás jövedelmére nézve is. Hogy ez a diákság féltveörzött autonómiájába vágó rendelkezés nem maradt következmények nélkül, azt elgondolhatjuk. Sajnos, a jegyzőkönyv nem ad kellő felvilágosítást arra nézve, hogy mi történt. De az iskola legrégebbi és körülbelül ez idő tájt készített másolatból ismeretes törvénykönyvében a következőket olvassuk: »1725. november 20-án 25 ifjú szövetkezve összekülvéssel magát szégyenletesen bemocskolta s mindnyájan iskolánkat vakmerően elhagyták«. (Volt pedig akkor összesen 30 nagyobb tanuló az iskolában.) Ez a feljegyzés mindenesetre magáról a tényről tájékoztat bennünket. A diákok tehát összeküldtek, lázadást csináltak az egyház és iskola, illetve annak vezetői ellen.

Ez a lázadás nem maradt megtorlás nélkül. Mind a 25 diákot véglegesen kicsapták az iskolából és őket semmi könyörgésre sem vették vissza. Azonban ez vajmi keveset segített az iskola állapotán. Az újonnan bekerülő diákok időnként megint összeütközésbe kerülnek az egyház vezetőivel, úgyhogy szinte évről-évre kell hozni a szigorú intézkedéseket ellenük. Az iskolai kihágások folyton növekedő aránya végre arra kész

teti az egyház előjáróit, hogy az iskolai törvényeket újra revideálják, összeírják és azokat negyedévenként a prédikátorok, a rektor és a presbiterium jelenlétében a diákok előtt felolvassák. Az új törvény készítésének közvetlen oka újra egy diákösszeesküvés lett 1737-ben. Ennek igen érdekes dokumentuma is ránk maradt, egyik az ekkor szintén kicsapott diák Szekér János versben örökítette meg az akkor történeteket »Az pápai reformáta scholábul kijött ifjakról szomorú szereztetett ének« címen. De akármennyire is érdekes ez a vers, annyira tele van mithologiai képekkel, hogy abból a történeteket rekonstruálni alig lehet. Annál kevésbé sem, mert hiszen Szekér Jánosnak nem is az volt ezzel a verssel a célja, hogy az utókor számára adjon történeti leírást. A vers végén t. i. ezt olvashatjuk: »Írattatott ez a szomorú ének Szekér János által, mellyel is kíván szivesen szolgálni Kő Susánának«.

Az iskolai törvényeken, valamint az azt a továbbiakban is kiegészítő rendelkezéseken uralkodó szigorú hang azt mutatja, hogy az iskola helyzete nem volt kielégítő.

Csak annyit említünk még meg, hogy a távoli vidékeken végzett szupplikációk sokszor hónapokra is lehetetlenné tették a tanítást. Hiszen ezeket a togatusok vagyis a nagyobb diákok végezték, akik közül kerültek ki a kisebb diákok tanítói is. Ezek távollétében sem a magasabb oktatást, sem a kis diákok tanítását természetesen nem lehetett végezni. Éppen ezért a presbiterium 1733-ban megtiltja, hogy a diákság »a pusztabeli messzi való legációra«, tehát az Alföldre, valamint Erdélybe és a Felvidékre szupplikálni járhasson. E helyett a kerületek püspökeket kérik meg, hogy a pápai iskola részére adományait maguk gyűjtessék össze.

A rektor fizetése illetve a régebbi díjlevél, amelyikről már szólottunk, az 1740-es évek táján akként módosult, hogy a száz forint készpénzen, a gabonán és a fán kívül felvették abba a már tárgyalt sabbathalét (minden szerdán és szombaton szent György naptól szent Mihályig) és a nundinalét (esztendőnként hétszer). Azonkívül járt neki évenként egy sertés, továbbá minden a diákok számára eszközölt sütésből egy-egy kenyér, a diákok ételéből pedig mindennap egy általa választott fazék étel. És ha legény ember a rektor, az egyház gondoskodik szakácsnéról, mosónéról számára.

A rektor-professzor mellett az egyes osztályok tanítását a magasabb tanulmányokat végző togátusok végezték, ezeknek az iskola adott teljes ellátást, részesedtek a diákok közt szétosztásra kerülő pénzből, ezenkívül pedig készpénzfizetésük volt egy esztendőre 10—10 forint.

Az iskolával kapcsolatban meg kell még emlékeznünk egy olyan tényről, ami később, az egyház árvasága idején lesz nagy jelentőségű. Telekesi Török István felesége Komáromi Kata, a pápai egyháznak egyébként is nagy jótevője, végrendeletileg hagy bizonyos összeget arra, hogy annak kamataiból a pápai diákok Sopronban tanulhassanak. Ennek akkor csak a német nyelv elsajátítása szempontjából volt jelentősége. Két évtized múlva, a pápai főiskola megszűnése után azonban biztosította a pápai származású diákoknak tovább tanulhatását!

Anyagi kérdések

Mint már az eddigiekből is láhattuk, az egyháznak jelentős kiadásai voltak a fizetésekre, a diákok ellátására és természetesen az épületek rendben tartására is. Sőt ezentúl nagy áldozatot kívánt az egyház tagjaitól az a sok törvényes processus is, ami a sokféle zaklatásból következett. Ez volt az oka annak, hogy 1720 táján az egyház anyagi ügyei nagyon zilált állapotban voltak, a prédikátorok és a rektor fizetésével három évre visszamenőleg is hátralékban voltak, ami egyúttal oka volt a már tárgyalt fizetési kellemetlenségeknek is. 1730-ban is volt ügye az egyháznak a felsőbb helyeken s úgy ez, mint a Carolina Resolúcióval kapcsolatos általános vallásügyi kérvényezések igen nagy mértékben megterhelték az egyház jövedelmeit. Sőt az egyes egyháztagoknak az erszényét is! Kenessey István 1731-ben Ráday Pálhoz intézett egyik levelében arról panaszkodik, hogy más vidékeken »annyira meghidegedtek embereink, éppen az ily közjóra semmit adni nem akarnak«, s ugyanakkor írja azt is, hogy legközelebbi bécsi tartózkodása alkalmával több mint 400 forintra rugó hivatalos költségeit részben a magából, részben a pápai egyház pénztárából kellett fedeznie. Jóllehet az egész magyar protestantizmus ügyében járt Bécsben!

A megelőző zavaros időkben nem volt rá mód, hogy az egyház rendesen be tudja szedni a maga tagjaitól a szokásos járandóságokat. 1720-ban ezt is rendbe akarták szedni olyan-

formán, hogy körzetekre osztották fel a várost és mindenikbe egy-egy presbitert küldtek ki, hogy a hátralékokat az egyháztagoktól beszedje. Ugyanakkor collectorokat állítottak be a rendes járandóságok beszedésére. Sajnos, semmi adatunk sincs arra, hogy milyen módon vetették ki ezeket a járandóságokat, csak annyit tudunk, hogy részben pénzt, részben gabonát adtak az egyháztagok. Ugyanez időtájt rendes egyházi pénztárost állítottak be. Ez a pénztáros tartozott beszédni úgy az egyháztagoktól fizetett járandóságot a collectorok útján, valamint minden néven nevezendő, egyház részére szánt adományt. Sőt, amint láttuk, 1725 óta a diákság pénzét is ő kezelte. Amint az adatokból kitetszik, 1726 tájára nagyjából rendbe jön az egyház anyagi helyzete — ekkorra már számba tudják venni azt is, hogy az egyház tőkéi kiknél vannak kihelyezve — és ez időtől kezdve a pénztárnokok évről évre a presbiterium előtt pontosan el is számolnak. Az 1740-es években kihelyezett tőkéknek a kamata évenként 4—600 forintra is felment. Ez az akkor igen tekintélyes összeg főleg az állandóan szaporodó végrendeleti hagyományokból eredt. Hosszúra nyúlna, ha mindazokat a hagyományokat fel akarnánk sorolni, amelyeket ebben a három évtizedben kapott az egyház. Több esetben házat, malmot, mészjort, szőlőt hagyományoznak az egyháznak. De még több a pénzbeli hagyaték s ezek között első helyen áll Komáromi Kata hagyománya, aki az egyháznak, prédikátorok fizetésére, 4000 forintot hagy.

Az egyházi számadásoknak áttekintése azt mutatja, hogy az 1720-ban nagy anyagi nehézségekkel küzdő egyház alig egy évtized múlva már igen jó anyagi körülmények között van, annak ellenére, hogy évenként 1000—1500 forintot fordított az egyház és iskola fenntartására. Pontos kimutatásunk nincsen az egyház tőkéiről, de hozzávetőlegesen meg lehet állapítani, hogy 1750 táján mintegy 10.000 forint tőkével rendelkezett az egyház. Ez összeg nagyságának éreztetésére elég, ha a lelkész és a rektor fizetésére gondolunk, vagy ha megemlítjük, hogy 30 esztendővel később a mostani ótemplomnak építési költsége kb. 5500 forint volt.

Az 1660 óta számbelileg nagyon megfogyott, állandó zaklatásokon keresztül ment, többször vagy foglalás, vagy háború pusztításai által épületeitől megfosztott egyház életképességére igen jó fényt vet az egyház anyagi helyzetének e megerősö-

dése. Különösen is, ha meggondoljuk, hogy ez elsősorban az egyháztagok áldozatkészségének volt az eredménye.

Az egyházfegyelem gyakorlása

Természetesen, az egyház élete nemcsak fényből, de árnyékból is áll. Ez utóbbit láttuk az iskola életénél is, de ugyancsak erre mutat Torkos Jakabnak már ismertetett 1747-ből való intelme a fegyelmezésre vonatkozólag. A presbiteriumnak kezdettől fogva fontos feladata volt az egyháztagok életére való felvigyázás. De amíg kezdetben főfeladata volt ez a presbiteriumnak és gyűlésein csaknem kizárólag fegyelmi ügyekkel foglalkozott, addig utóbb már az egyház megmentése, anyagi ügyeinek rendezése lesz túlnyomó tárgya a presbitéri gyűléseknek. Szórványosan fordul elő egyházfegyelmezési eset Torkos Jakab intelme előtt is s a három ilyen ismert eset közül kettő viszás házásoknak az ügye, egy pedig egy erkölcstelen életű egyháztagnak a megrendszabályozása. Az 1747-ben Torkos Jakab intelme alapján azonnal tárgyalt egyházfegyelmi ügy, egy szüleivel tiszteletlenül bánó egyháztagnak az ügye. A következő évekből is csak egyetlen ilyen esetről van még tudomásunk, és pedig viszás házásoknak a kibékítéséről. Ez esetek közül csupán egyetlen egy van a jegyzőkönyvben is felvéve. A többiekről okmányok maradtak fenn, amelyek a megjobbulásra vonatkozó ígéretet tartalmazzák. A jegyzőkönyvben is följegyzett eset ez ígéreten kívül is követelte a vádolt egyháztagtól a penitencia tartást, de ennek formájáról semmit sem mond.

Az evangélikusokhoz való viszony

Többször volt már szó róla, hogy megszűnvn Pápán az evangélikus egyház, ennek a híveit is a református prédikátorok gondozták és az újszülötteket meg is keresztelték, a házásokat megeskették, a halottakat pedig eltemették. Szóltunk arról is, hogy e miatt a pápai plébánosok többször kifogást is emeltek, mert mindezt a maguk jogának is tekintették. Végül mondtuk azt is, hogy mindezek a kifogások minden alkalommal a református prédikátorok javára intéződtek el. Ez a két protestáns egyház között fennálló testvéries viszonyra mutat. Nyilvánvaló jele ennek az is, hogy amikor 1740-ben a takácsi két pro-

testáns egyház hívei között nézeteltérések támadtak, akkor ennek elintézésére az evangélikusok a pápai egyház presbiteriumát kérték fel. Egy ilyen jelnek tekinthetjük azt is, hogy időnként a pápai főiskolába nagy evangélikus iskolák a maguk növendékeiből küldtek tanulókat, éspedig mint egyik esetben olvassuk: a magyar nyelvnek elsajátítása céljából is.

Megemlítjük még azt is, hogy a pápai reformátusok módot adtak az artikuláris helyen működő Tóth János téti evangélikus lelkésznek arra, hogy saját híveinek gondozására istentisztelet és urvacSORaosztás céljából Pápára jöven, e szolgálatát a reformátusok temetőben álló fatemplomában végezhesse el.

Ennek az életnek, ami árnyoldalai ellenére is viráGzott, szép és fejlődésképes irányú volt, rövidesen útját állta, majd végét is szakította az 1749-ben újból megindított processus.

A döntő támadás

Bár a Carolina Resolutio tulajdonképen törvényenkívüli helyzetbe juttatta a magyar protestánsokat, annak rendelkezéseit a zavaros, háborús idők miatt nem hajtották végre. Mária Terézia uralkodása első éveit szintén az osztrák örökösödési háborúk foglalták le. Részben ennek is tulajdonítható, hogy az egyébként buzgó katolikus királynő uralkodásának a kezdetén különösebb megszorító intézkedésekre nem került sor. A háború csillapodtával azonban egyre erősebben érezhető lett a róm. kath. részről megnyilvánuló elnyomás, és osztozott ebben maga Pápa is.

A református egyház elleni akciót most is a földesúr, Esterházy Ferenc gróf kezdte. 1749 június 29-én egy terjedelmes beadvánnyal fordult a helytartó-tanács-hoz, amelyikben előadta, hogy a pápai reformátusok ellen III. Károly még 1718-ban rendeletet adott ki. Ez a rendelet, ami megszüntette volna Pápán a reformátusok vallásgyakorlatát, nem hajtatott végre és a pápai reformátusok vallásgyakorlata »most is divatjában van«. A gróf véleménye szerint azonban most már megváltozott a helyzet. Éppen azért kéri, hogy úgy az 1718-ban kiadott rendeletnek, mint a Carolina Resolúciónak szerezzen érvényt a helytartó-tanács és hajtassa azt végre Pápán is.

Pontosan egy hónap mulva, július 29-én a helytartó-tanács ki is adta rendeletét a vármegyéhez. Ebben a rendeletben volta

képen csak információt kért a helytartó-tanács a vármegyétől a pápai református vallásgyakorlat helyzetét illetően. Különösen is arra nézve, hogy miért nem hajtották végre a királyi rendeletet. A vármegye e rendelet következtében szeptember 12-én gyűlést tartván, elrendelte a törvényes vizsgálatot a pápai reformátusok ügyében. Mielőtt azonban a vizsgálatot megtartották volna, a pápaiak kérvényt adtak be a királynőhöz, amelyben, mint előbbi kérvényezéseik alkalmával is, hivatkoztak vallásgyakorlatuk régiségére, az azt megerősítő törvényekre és királyi rendeletekre, kérvén egyúttal a gróf, a helytartó-tanács és a vármegye zaklatása ellen a királynőnek a védelmét. Annál inkább is teheték ezt, mivel a királynő megerősítette ugyan a Carolina Resolútiót s a vallási ügyeket a helytartó-tanács körébe utalta, de a végső intézkedést magának tartotta fenn. Október 16-ai keltezéssel adja ki válaszát a királynő, amelyben éppenúgy, mint a helytartó-tanács, a hivatalos vizsgálat lefolytatását és az arról való jelentés beadását kívánja.

A helytartó-tanácsnak megegyszer meg kell ismételni a vármegyéhez intézett felszólítást, míg végre november 23-án csak ugyan megjelentek a megyének kiküldöttei a református egyház vezetőinél információkérés, vizsgálat tartás céljából. A vármegye urainak azonban nem adtak választ a pápai reformátusok. Kijelentették, hogy ők a királynő kezébe tették le sorsukat, az ő döntésében megnyugosznak, de a vármegye vizsgálatának nem hajlandók magukat alávetni. Természetesen a vármegye azonnal jelentette mindezt a helytartó-tanács előtt. Előadták a felterjesztésben, hogy kiküldötteik a helytartó-tanács felhívására s a vármegye utasítására megjelentek a prédikátorok s az egyház vezetői előtt és feltették előttük a szükséges kérdéseket. Az egyház vezetői a feleletadásra három órai haladékot kértek, ennek eltelte után pedig írásban jelentették ki, hogy nem hajlandók választ adni a feltett kérdésekre. És ismételt figyelmeztetésekre sem engedelmeskedtek. A helytartó-tanács erre felszólította a vármegyét, hogy maga szerezzé be, ahogy tudja, a szükséges információkat. A vármegye erre az újabb felszólításra azt jelentette, hogy a kívánt információkat beszerezni nem tudja, de minden, a pápai reformátusok ügyét érdeklő adat megtalálható a pesti vallásügyi bizottság annak idején felvett jegyzőkönyveiben.

Amíg ez a hosszúra nyúlt üzenetváltás tartott a vármegye

és a helytartótanács között, beleavatkozott az ügybe Galgóczi Ferenc pápai plebános is, aki a helytartótanácshoz beadott kérvényében azt fejtegette, hogy Pápa nem artikuláris hely és ott minden parokhiális jog a plébánost illeti. Mégis a református prédikátorok nemcsak saját hiveiknek, de az evangélikusoknak is szolgálnak. Kérte ő is a helytartótanács e jogtalanságot megszüntető rendelkezését. A helytartótanács jegyzőkönyveiben ez a kérvény egyszerűen feljegyeztetett, mint függeléke a már folyó processzusnak.

Közben — úgy látszik — az egész ügy különböző bizottságoknak a kezén ment keresztül, amelyek az ügyre vonatkozó munkálataikat 1750 januárjában terjesztették a helytartótanács elé, sőt megjárta az ügy a kancelláriát is. A helytartótanács bizottsága, amelyiknek Althaan váci püspök volt az elnöke, amint el is képzelhető, az ügyet távolról sem kezelte jóindulatulag és véleményében a végvári helyzetre, az artikuláris törvényre és a Carolina Resolúcióra való hivatkozás mellett, mint döntő érv szerepelt, hogy a királynő Mária országában nem tartozik elűzni a reformátusok vallásgyakorlatát. Éppen azért Pápán is a vallásgyakorlatot be kell szüntetni és az egyházi épületeket ki kell sajátítani. A kancelláriának a véleménye már nem volt ilyen szigorú. A kancellária méltányolta a pápai vallásgyakorlat régiségére és a királyi megerősítésre vonatkozó érvelést és azt ajánlotta a helytartótanácsnak, hogy mindezeket vegye figyelembe. Mindezek ellenére a helytartótanács 1750 január 16-án tartott ülésén kimondotta, hogy a pápaiak vallásgyakorlatát be kell szüntetni és épületeiket el kell venni. A helytartótanácsnak ez a döntése január 27-én került a királynő elé végleges intézkedés céljából. A királynő véleménye a dologról az volt, hogy a helyzet nem tiszta, éppen azért az intézkedést elhamarkodni nem lehet, hanem további tüzetes vizsgálatra van szükség.

A végső csapás

Két esztendeig nem történt semmi intézkedés. 1752 január 26-án kerül döntésre a dolog és ezen a napon jelenik meg a királynőnek a leirata Esterházy Ferenc grófhhoz, a helytartótanácshoz és Veszprém vármegyéhez, amelyekben megállapítja a királynő, hogy a pápai reformátusok 1718 óta csak bitorolták a vallásgyakorlat jogát, éppen azért vallásgyakorlatukat be kell

szüntetni, a prédikátorokat, — ha csak mint magánemberek nem akarnak Pápán maradni, — artikulás helyekre kell számbíztatni, épületeiket el kell venni s amennyiben megállapítható, hogy azokat a maguk költségén emelték, hivatalos becsárukat nekik ki kell fizetni. A vármegyének meghagyja a királynő, hogy ezeknek a rendelkezéseknek a földesúrral való teljes egyetértésben, haladéktalanul tegyen eleget. A királyi rendelet a helytartótanács útján megérkezett Biró Mártonhoz, a vármegye püspökfőispánjához, valamint a földesúrhoz is.

1752 május 12-én tartatott a vármegye gyűlése Pápán és pedig a földesúrnak a kastélyában. Jellemző, hogy a pápai reformátusok az egész készülő ügyről semmit sem tudtak. 1749-ben többször jártak fenn Bécsben az egyháznak a megbízottai, Csernel László és Sós István. Kenessey István ekkor már öreg, beteg ember volt és az egész processzusnak a végét nem is érte meg. Nem lehetetlen, hogyha ő erejének birtokában lett volna, nem fordult volna ilyen rosszra a helyzet. Volt ugyan a magyar protestánsoknak hivatalosan megbízott ágense Bécsben, akinek kötelessége volt figyelemmel kísérni minden valószínű ügyet, amely a kancellárián vagy a helytartótanácsnál megfordult. Nem lehet tudni miért, olyan titokban történtek az intézkedések, hogy az ágens sem tudott meg semmit és nem is értesíthette előre a pápaiakat.

Igy történt aztán, hogy a megyegyűlésre bementek, mit sem sejtve, a pápai nemes urak is. Amikor a gyűlésen megjelent a püspökfőispán és a földesúr, a kastély kapuit bezárták, hogy senki se ki, se be ne mehessen s akkor mindjárt legelőször a királyi parancsot olvasták fel. A felolvasás által ez a parancs törvényvé és azonnal végrehajtandóvá vált és a református nemesek minden tiltakozása ellenére azonnal el is rendelték annak teljesítését. Kiküldötték Kiss Sándor viceispánt és őt megbízottat annak végrehajtására, de rajtuk kívül a gyűlésből senkit kint nem engedtek. A hat kiküldöttnek azonban nem volt kellő bátorsága a megbízatást maguknak végrehajtani, hanem maguk mellé vették a gróf hajduit és a vármegye katonáit is, s így jelentek meg a református parókián. A két prédikátort, Torkos Jakab superintendenst és Komáromi Pál esperest, valamint Kún Jánost, az iskola rektorprofesszorát felszólították, hogy három órán belül hagyják el a várost. Ugyanekkor az iskolát, a templomot és a puszta álló régi templomot is a parókiákkal együtt bír-

tokba vették és 1752 május 12-én délután 2 órakor nem volt többé Pápán református egyház. Másnap áldozócsütörtök volt, de a pápaiaknak nem örömnapja, hanem a gyásznak a napja lett ez.

A vármegye pedig még a gyűlésből azonnal jelentette, hogy a királyi rendeletnek eleget tett, jelentvén, hogy a református valláskövetőket, illetve azok vallásgyakorlatát ebből a városból teljesen kiűzték és kitakarították.

Igy történt!

A vallásgyakorlat megszüntetéséről ránk maradt egy szemtanúnak az előadása, Szokolay János, akkori pápai diák, késő vénségében leírta, egyik Tóth Ferenchez intézett levelében, hogy mi történt. Azt írja ez a szemtanú, hogy ő maga sáfár volt akkor az iskolában. A sáfári tisztség hétről-hétre váltakozott a diákok között. A sáfár volt az iskola gazdasági ügyeinek a kezelője, nála állottak a kulcsok, ő nélküle tehát az iskolába bemenni nem is lehetett. Amikor a vármegyei kiküldöttek megjelentek az iskolában, »kezekben tartván a királyi parancsolatot«, arra való hivatkozással követelték a kulcsoknak az átadását. Szokolay János, a többi diákkal együtt, a váratlan eseménytől annyira konsternálódott, hogy még az sem jutott eszébe, hogy a kulcsok nála vannak. A küldöttség végre lakatost hivatott és az nyitotta fel az ajtókat. Elmondja Szokolay azt is, hogy olyan kevés időt hagytak nekik az eltávozásra, hogy ami búzája, lisztje és kenyere volt a diákságnak, még azt sem tudták magukkal elvinni.

Szokolay feljegyzéséből értesülünk arról is, hogy a diákságnak búzáját, kenyerét a puszta templomban tartották. Ez az adat kissé gondolkozásra készíttet. Hiszen emlékezünk rá, hogy évtizedeken át mennyit fáradtak a pápai reformátusok azért, hogy a XVII. század végén épített templomukat újra használatba vehessék. Azonban nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy a templomhoz fűződő kegyelet és tisztelet hiányzott volna a pápaiakból, amikor a régi templomot átengedték a diákság magtárának. Hiszen azt az adatot is említettük már, hogy 1730-ban annyira megviselte az idő ezt a templomot, hogy csupán csak az összeomlástól való félelem miatt, védőfedéllel is el akarták látni. De tudjuk azt is, hogy erre sem kaptak engedélyt. A további esztendőik bizonyára még nagyobb pusztulást okoztak

ez épületen. Mint későbbi adatokból tudjuk, akkorra, amikor az elvétel megtörtént, inkább már csak köhalmaznak volt tekinthető, mintsem templomnak.

Szokolay János leírja azt is, hogy a gyülekezet miképpen fogadta az eseményeket. Hogy mennyire váratlanul érintette a pápaiakat a királyi parancsolat, illetve a vármegyének a rendelkezése, mutatja, hogy a gyülekezet tagjai szerteszéjjel kint voltak a mezőn a tavaszi munkáknak a végzésére. Az események híre azonban igen gyorsan eljutott hozzájuk. S ekkor »a nép is a mezőről hazatakarodván, s a szomorú változást meghallván, egeket érdeklő sírás-rívás hallatik mindenfelé a részünkön valók között«. Dehát nem volt mit tenni a fegyveresekkel szemben. Az egyház vezetői bent voltak a kastélyban és nem is jöhettek onnan ki. A nép a bevégezt tényeket kénytelen volt tudomásul venni és egyebet nem tehetett, minthogy a hirtelen való elhurcolkodásban segített a prédikátoroknak, rektornak és a diákoknak. Tudjuk, hogy nemcsak a diákság élelméből vitték el azt, amit csak lehetett, de ezenkívül az iskola könyveit, az egyház felszereléseit, még az ideiglenes templomban levő székeket és az iskolai butorokat is széjjelhordották és egy-egy nemesi kúrián rakták le. Egyrészüket később, kocsira rakva, Kun János rektor-professzor vitte magával Csöglére. Az anyakönyvet azonban nem menthették meg. Azt a kiküldöttek lefoglalták, magukkal vitték a megyegyűlésre és ott hivatalosan átadták a plébánosnak, mint aki ezután már a reformátusoknak is lelkipásztorává lett.

Szokolaynak a feljegyzéséből még megemlíti, hogy a diákságnak csak az iskola épületéből kellett a kitűzött három órán belül eltávoznia. Azt mégis megengedték nekik, hogy kint a városban néhány napig várakozhatnak, míg szüleikhez hazatérhetnek, de azt keményen meghagyták nekik, hogy bárhol szállnak is meg, se ne énekeljenek, se ne imádkozzanak, még kevésbé prédikáljanak. Kun János rektor-professzor is Pápán maradt a diákokkal néhány napig, abban reménykedvén, hátha valami kedvező változás következik be.

Hiábavaló reménység volt. Az egyház vezetői bent a megyegyűlésen azonnal tiltakoztak ez eljárás ellen, de ez sem ért semmit. A pápai egyház sorsa megpecsételtetett és a több mint 200 éven át virágzó egyház »árva egyházzá« lett. Hiába voltak jó módú nemes urak és polgárok az egyház tagjai, nem volt többé templom, iskola és nem volt többé vallásgyakorlat sem.

I V. A Z Á R V A E G Y H Á Z

Mi az árva egyház?

Tehát árva lett a pápai eklézsia. A mai ember el sem tudja képzelni, mit jelent ez végeredményben.

Mindaz, ami történt, bármennyire tiltakoztak is ellene, törvényen alapult. Egyrészt az 1681:26. tc., illetve az annak alapján kiadott sorozatos rendelkezések, jogot adtak a hatóságoknak arra, hogy végrehajtsák szándékukat. Nem részletezzük a sok vitára alkalmat adott beállítást, hogy Pápa vajjon végvári jellegénél fogva gyakorolhatta-e szabadon vallását az 1681. törvény értelmében, vagy pedig, mint a pápaiak vitatták, ettől függetlenül a statusquo alapján. Különösen is meddő lenne a vitatkozás e kérdés felett Mária Terézia uralkodása idején. Hiszen Mária Terézia megerősítette mindazokat a rendeleteket, amelyek III. Károly idején, sőt még az előtt is, kiadottak. E rendelkezések nagyon szigorúak voltak, különösen a templom kérdésében. Új templomot királyi engedély nélkül nem lehetett építeni és természetesen közös istentiszteletet sem lehetett tartani. Már pedig a pápai reformátusok nem állíthatták azt, hogy az az összejövetei hely, amelyiket ez időben használtak, 1681-ben is templom lett volna. Hiszen nagyon jól tudjuk, hogy 1681-ben nem volt a pápaiaknak temploma, a pusztai templom is később épült, az Eöry Szabó-féle fedeles szint pedig csak 1719 óta használták. Más kérdés az, hogy a királyi rendeletek jogosak voltak-e? Tény, hogy a hatalom a király kezében volt és ez a hatalom különösen a protestánsokkal szemben abszolút módon nyilatkozott.

Az is bizonyos, hogy mindazok a telkek, amelyeken az egyház épületei állottak, eredetileg a pápai földesúri uradalomhoz tartoztak. Arra pedig csakugyan volt törvény, hogy az ilyen telkeket a földesúr bármikor visszaválthatta, vagy elvehette, még akkor is, ha valamelyik elődje, esetleg századokkal előbb, és talán örökösen adta is, akárkinek is a magáéból. A törvény csak annyit kötött ki, hogy a telken az adományozás óta történt

beruházásokat, építkezéseket hivatalosan fel kellett értékelni és a becsárakat ki kellett fizetni.

Akármelyik nyomot követjük is és akármilyen jogtalanság volt is, ami történt, úgy a hatóság, mint a földesúr jogosan, — rendeletek alapján, törvények alapján — tette azt, amit tett. Templom nélkül pedig nincs istentisztelet és nincsen egyház. Az így maradt gyülekezeteket nevezi az egyháztörténet árva egyházaknak és pedig nagyon kifejező névvel, mert valóban árva az az egyház, amelyiknek nincs temploma, nincsenek papjai és nem vehet részt istentiszteleteken. Az 1681-*é* törvény az ilyen helyekre nézve még azt is kimondja, hogy magánházaknál sem szabad tartani vallásos összejöveleteket és csak azt engedi meg, hogy egy-egy házban a család tagjai olvashatnak együtt bibliát, vagy imádkozhatnak.

Azonban a törvény és a rendelkezések gúnyos nagylelkűséggel gondoskodtak arról, hogy az ilyen helyek reformátusai se maradjanak lelkigondozás nélkül. Ezt pedig ennek a szellemnek megfelelően, egyedül lehetséges módon úgy intézték el, hogy az árva egyházak reformátusait az ott levő plébánosnak gondozása alá kényszerítették. Az árva egyházakba nem jöhetett sehonnan sem református prédikátor azért, hogy az újszülötteket megkeresztelje, vagy a halottakat eltemesse és a házaseletre indulókat összeeskessc. Voltak ennek anyagi természetű okai is. Az ilyen árvává lett helyeken rendesen nagyon kevés volt a katolikus híveknek a száma és a plébános nagyon is szegényesen élhetett volna, ha a maga járandóságait, különösen is a stólát, csak a katolikusoktól szedhette volna. Azzal azonban, hogy az árva egyházak reformátusai a plébános hatáskörébe kerültek, igen jelentős mértékben megnövekedett a plébánosnak a jövedelme.

Új vallásgyakorlat szerzésére való törekvés

A XVIII. századnak a közepén igen sok árva eklézsia volt már. Csak a dunántúli egyházkerületben száznál többre ment azoknak a gyülekezeteknek száma, amelyek elvesztették vallásgyakorlatukat. Nem volt hát ismeretlen a pápaiak előtt sem a rájuk várakozó sors. Érthető tehát, ha a vallásgyakorlat megszűntetése után azonnal munkához láttak, hogy ezen a helyzeten változtassanak. Azonban tudták, hiszen tapasztalataik is voltak

arra nézve, hogy mit jelent egy processzus, mit a helytartótanácson, a kancellárián, és a királyon keresztül akarnak érvényesíteni, tudták, hogyha legkisebb reménységük lehet is a vallásgyakorlat visszanyerésére, évtizedbe is kerülhet annak elintézése. Épp azért, amikor az eljárást megindították, ezt is figyelembe vették.

Mielőtt magát az eljárást részletesebben is ismertetnénk, szólnunk kell valamit arról is, mi módon mehetett végbe egy ilyen kérvényezés. Már az 1715-ös évi országgyűlés kimondotta, hogy vallási ügyekben a felsőbb hatóságokhoz csak személyesen lehet fordulni és nem lehet egy közösség pl. egy gyülekezet nevében valamilyen kérvényt csak egyszerűen beküldeni. Ez a törvény az 1731-es Carolina Resolúcióig nem hajtott végre, illetve nem gyakoroltatott. Mivel azonban törvény volt, gondoskodni kellett a magyar protestánsoknak arról, hogy e nehézségen miképpen segíthetnek. Ez a gondoskodás magyarázza meg pl. a magyar reformátusoknak ma is fennálló alkotmányát: az egyház igazgatásába a világi uraknak a bevonását. A főkurátorokat, a segédkurátorokat (egyházkerületi főgondnokot és egyházmegyei gondnokokat) azért állították be, mert ezek, mint nemes urak, a vármegyei gyűléseknek a tagjai voltak, tehát ott az egyház ügyét személyesen képviselheték. A helytartótanács és a kancellária mellett viszont úgynevezett ágensi intézményt létesítettek. Ezek afféle nagykövetei voltak a református, illetve evangélikus egyháznak és feladatuk az volt, hogy bármiféle vallásügyi kérvényt a hatóságoknál személyesen nyújtsanak be, — tehát mintegy a saját maguk ügyét képviseljék —, annak elintézését sürgessék és megbízóikat a helyzetről informálják. A pápaiak ügyében, mint láttuk, a vármegyén hiábavaló volt a nemes urak tiltakozása, hiszen a vármegye csak királyi parancsolatot hajtott végre, a továbbiakban tehát igen nagy szerep jut a Bécsben és Pozsonyban székelő ágenseknek.

A május 12-es megyegyűlés után való nap a pápai egyház világi vezetői kivették a vármegyétől a királyi rendeletet, s azután megbízták Csuzi Pált, Oroszi Istvánt és Soós Imrét, hogy készítsenek kérvényt és azt az ágens útján nyújtsák be a királynőhöz. Ezek a megbízottak munkához is láttak. Ugyanakkor egyidejűleg Csuzi Pál sietett az ágenszt is informálni a történelekről és pedig főleg azért, mert hiszen a pápai egyháznak elvett épületein kívül igen tisztességes vagyona is volt és tartottak tőle,

hogy a vallásgyakorlat megszűnésével az egyház fenntartására szolgáló tőkéket is veszedelem fenyegeti. Csuzi Pál levelét nem ismerjük, csak az arra adott választ. Hogy a pápai egyház sorsára milyen hatást váltott ki másutt is, nagyon élénken mutatja ez a válaszlevél, amelyik így kezdődik: »Inkább halálos mat tapasztalni, mint ezen szomorú hírt hallani kívántam volna, az Uristen adjon vigasztalást mindnyájunknak«. Ez a levél a pénzügy elintézésére vonatkozólag azt a tanácsot adja a pápaiaknak, hogy kamatra kihelyezett tőkéiket irassák át a felsőöri egyháznak a nevére és pedig, hogy kötelezvényt készítsenek, amelyiket 1752 január 1-én dátummal lássanak el, hogy így ne az a színe legyen a dolognak, mintha csak az események megtörténte után, tehát a felsőbb hatóságok előtt jogosulatlanul, intézkedtek volna tőkéikről. Nem tudjuk, hogyan fogadták a pápaiak ezt az ajánlott módot. Hogyha megtették is, természetesen csak formális átírás volt ez, mert a további években a számadások mindig feltüntetik a kamatbevételeket, tőkefelmondásokat, vagy kihelyezéseket. Ebből egyúttal az is bizonyos, hogy a pápaiak tőkéi nem jutottak az épületeknek a sorsára.

A királynőhöz küldött kérvény

A három kiküldött, miután közben fentjártak Bécsben, s ott az ágenssel megtárgyalták a tennivalókat, sőt magánál gróf Nádasdy Lipót kancellárnál is kihallgatást nyertek, — hazatérve — elkészítette az egyháznak a kérvényét. Ebben a kérvényben a királynő előtt elmondják a pápaiak, hogy reménységük volt arra nézve, hogy százados vallásgyakorlatukat továbbra is megtarthatják. De reménységük semmivé lett, mert a királynő rendeletéből tudomásul kellett venniök, hogy vallásgyakorlatukat a királynő is csak a végvár kedvéért megengedettnek tekinti. A parancsolat erejénél fogva elvették mindenüket és most vallásgyakorlat nélkül vannak, pedig Pápán a törökvilág előtt is volt vallásgyakorlat. Nagyon nehéz nekik, mint írják, ettől a drága kincstől megválni. »De mivel fölséged akarhatja ez volt, mi pedig a felső hatóságnak vallásunk szerint is alája vagyunk vettelve, alázatosan engedelmeskedtünk«. Mindazonáltal bíznak a királynőben, hogy nem hagyja templom és iskola nélkül, azt a több mint 600 reformátust, kiknek fele nemes és akik »a török ellen a keresztyénség védelmére, sőt még az eleik is, sok vért

A pápaiak által épített adászteveli templom.

(A tornyát később a teveliek építették.)

Motcz Sándor gimn. tanuló rajva.

ontottak, a közelebb való időkben pedig az ausztriai Ház ellenségei ellen is hűségesen vitézkedtek». Hiszen ők is az Atya-Fiú-Szentlélekistent imádják, s mindazt hiszik, ami az első niceai zsinaton elvégeztetett. Éppen ezért engedje meg a királynő, hogy legalább a város kapuján kívül, az alsómajorokban, »amelyek földjében nyugosznak azon katona eleink csontjai, akik a keresztyénség mellett vért ontottak«, nemesi fundust szerzhessenek, ott vallásukat gyakorolhassák és iskolát is tarthassanak. Ha pedig nem engedné meg a királynő, hogy a pápai határban gyakorolhassák a vallásukat, akkor legalább azt engedje meg, hogy a szomszédos Adász-Tevelen, mely nyilvános vallásgyakorlattal bír, az ott levő templomot megnagyobbíthassák, vagy újat építhessenek, istentiszteleteket tarthassanak és éppen olyan főiskolát állíthassanak, mint amilyen Pápa volt. Viszont a kisgyermek kedvéért Pápa is tarthassanak egy iskolamestert. S engedje meg a királynő azt is, hogy az így Tevelen, a pápaiak által beállított prédikátor, bejárhasson onnan Pápa, legalább is a haldoklóknak a vigasztalására.

Az így elkészített kérvényt aztán személyesen vitték fel Dömjén Gergely bécsi ágenshez, aki be is nyújtotta azt a kancelláriához. Ekkor újra kihallgatáson voltak Nádasdy kancellárnál is. A benyújtott kérvény megjárta a maga szokott, hosszú útját. A kancellária letette azt a vármegyéhez információ-kérés céljából. A vármegye azonban a maga információját ismételt sürgetésekre is csak november végére küldötte fel a kancelláriához. Ez alatt az idő alatt Dömjén Gergely ismételten is sürgette a kancelláriánál az ügy elintézését. A pápaiak pedig újabb és újabb elintézését sürgető kérvényeket adtak be.

Nagyon hosszúra nyúlna, ha részletesen ismerteménk azt a sok levélváltást, ami ez idő alatt a pápaiak és az ágens között történt. Ebből a levelezésből csak néhány részletet említünk fel. Dömjén Gergely ismételten is tárgyalt a pápai ügy kancelláriai előadójával. E tárgyalásokból nyilvánvaló lett, hogy a kancellária nem ad hitelt a pápaiak amaz állításának, hogy az itteni református vallásgyakorlat kétévszázados lenne, mert a kancellária csak a legutóbbi templomhasználatra gondolt. Az is kitűnt, hogy az iskolára vonatkozólag is más a véleménye a kancelláriának, mert először is szegénynek tartotta a kancellária a pápai egyházat arra, hogy a főiskolát fenn tudja tartani Teve-

len, másodszer pedig az a véleménye volt, hogy elég a magyar reformátusoknak a debreceni és pataki kollégium, nincsen szükség a pápaiakra. Azt pedig, hogy a pápaiak Tevelre járhatnak istentiszteletre, felesleges a kancellária szerint a királynőtől kérni, ezt minden külön engedély nélkül is megtehetik. Az ágens most említett információja mindjárt a kérvény beadása után érkezett. De természetes, hogy a pápaiak nem akartak megnyugodni az ebben foglaltakban. Ha már a sérelem elszenvedésében meg kellett is nyugodniok, de az iskolaállítási tilalom nagyon keservesen esett nekik. Az pedig, hogy Tevelre külön engedély nélkül is kijárhattak istentiszteletre, nyilvánvaló volt ugyan, de az akkori helyzetben a teveli templom kicsinysége miatt megvalósíthatatlan lett volna. Éppen emiatt indult meg az új kérvényezés és most már a helytartótanácsi ágensen, Nogell Istvánon keresztül is. De hát mindaddig, amíg a vármegye információja fel nem érkezett, hiábavaló volt az ágenseknek minden törekedése.

A bécsi ágens, Dömjén Gergely, eleinte azt gondolta, hogy hiábavaló ez a sürgetés és ki kell várni az időt, amíg a vármegye megteszi a maga felterjesztését. Mikor azonban még augusztus végén sem történt semmi, maga Dömjén Gergely javasolja a pápaiaknak, hogy adják be a sürgetést. Azzal indokolja elhatározását, hogyha nem tudnak is újabb és helyesebb indokolást fűzni kérésükhöz, mégis ne hanyagolják el a dolgot a pápaiak, mert ha nagyon sokára nyúlik a dolog, esetleg a pápaiaknál is, de minden esetre a helytartótanácsnál, úgy tekintik az ügyet, mint amit már megszoktak. Egyébként is volt két olyan dolog, amit ismételten is jó volt felemlíteni. Ezek közül az egyik az elvett épületek becsárára vonatkozott, amiről eddig csak általánosságban történt intézkedés, a másik pedig az istentisztelet helyére, az Eöry Szabó-féle fedeles színre.

Ez utóbbit t. i. szintén elvették, jóllehet nemesi funduson volt, tehát a vármegyének nem volt joga hozzányúlni. A kúria tulajdonosa, Eöry Szabó Ferencné Chernel Erzsébet, külön is beadott folyamodásában elpanaszolja, hogy nemcsak erőszakkal nyitották fel az oratórium ajtaját, hanem a benne levő bútorokat összetörték és szétszórták, ami nyilvánvalóan a nemesi jog ellen nagy sérelem volt.

Tudjuk, hogy ebben az ügyben a vármegye hivatalos vizsgálatot is tartott, de hogy mi lett az elintézés, arról nincsen

nek adataink. A pápai kérvény elintézésénél sem történt erre intézkedés.

A vármegye csak november 20-án ad választ a helytartótanács útján leérkezett sürgetésre és e válaszában mentegetődik, hogy mindeddig nem adhatott és most sem adhat érdemleges választ, mert egyrészt a földesúr súlyos betegen fekszik, másrészt az érdekelt esztergomi érsek, győri püspök és a zirci apátság sem adott még véleményt a pápaiak ama kérésére, hogy vagy az alsóvárosban nyerjenek szabad vallásgyakorlatot, vagy Tevelen nagyobbíthassák meg a templomot. A helytartótanács tudomásul veszi ugyan a vármegye felterjesztését, mégis figyelemzeti a vármegyét, hogy legközelebbi gyűlésén okvetlenül tárgyalassa a pápaiak kérését, tekintet nélkül arra, hogy a földesúr jelen tud-e ott lenni, illetve, hogy az említett római katolikus főpapok adnak-e addig véleményt. A vármegye aztán december 18-án tart gyűlést, amikor újra csak azt jelentheti, hogy a földesúrtól még mindég nem kapott véleményt és nem érkezett meg ez az érdekelt egyházi hatóságoktól sem. Igérte egyszersmind, hogy amint ezeket a véleményeket megkapja, azonnal fel fogja terjeszteni.

Természetesen, a pápaiak nyugtalanul várták az eredményt és az elintézés sürgetésére 1755 január 10-én az egyház kiküldöttei felutaztak Bécsbe és személyesen sürgették azt Nádasdy kancellárnál. Ekkor aztán a kancellária közvetlenül kéri a véleményt az esztergomi érsektől és a győri püspöktől. Időközben Esterházy Ferenc földesúr beküldte a maga véleményét a vármegyéhez. A földesúr a maga véleményében ellene mond a pápai kérés teljesítésének és pedig az alsóvárosban kért vallásgyakorlat megengedésének azért, mert a királynő rendelete az egész városra vonatkozik, így annak egyik részében sem gyakorolható a reformátusok vallása. Az adásztevelinek azért, mert ez az ottani vallásgyakorlat kibővítését jelentené, ez pedig elmentében állana a statusquo fenntartására vonatkozó királyi rendeletekkel. Nem járulhat hozzá a gróf ahhoz sem, hogy a pápai gyermekek oktatására tanítót tarthassanak a városban és pedig azért, mert van Pápán római katolikus iskola, ahol akármilyen vallású gyermek megtanulhat írni és olvasni és tanulhatja a Hiszekegyet is, amit a reformátusok is vallanak. Arra az indokolásra, hogy a pápai reformátusok ősei véreztek a hazáért, azt feleli, hogy ennek semmi köze a szabad vallás-

gyakorlathoz. Viszont, hogy hű alattvalók lennének, annak ellene mond a pápaiak kérvénye, mert ez nem mutatja, hogy engedelmeskedni akarnának a királyi rendeletnek. A földesúrnak ezt a véleményét a vármegye február 26-i gyűléséből terjeszti fel és felterjesztésében kitért arra is, hogy a teveli katólikus nemes birtokosok szintén ellene mondanak a pápaiak otzani vallásgyakorlatának. Éppen ezért a vármegye a pápai kérésnek teljes elutasítását javasolja.

A helytartótanács azonban bevárja a további, jó későn beérkezett információkat is. Igen érdekes az esztergomi érseknek május 23-án benyújtott véleménye. Érdekes pedig azért, mert a hercegprímás vallási szempontból adja meg a maga véleményét. T. i. a pápaiak kérvényében levő ama kitételekre reflektál, hogy a reformátusok szintén a Szentháromság egy Istent imádják és hiszik mindazt, ami az első niceai zsinaton határozottatott. Erre t. i. azt válaszolja a prímás, hogy a niceai zsinat tanítja a sákramentom áldozati jellegét, valamint a feszületnek a szentségét. Márpedig a reformátusok tagadják azt, hogy az úrvacsora áldozat lenne, mert hiszen a haldoklónak nem adják fel azt, a feszületről pedig azt tanítják, hogy az bálvány. Éppen ezért nem igaz az, amit e tekintetben a pápai reformátusok állítanak. Kitért a prímás arra is, hogy a pápaiaknak az ősei a királyi házért harcoltak volna, őszerinte sokkal inkább harcoltak a királyi ház ellen a Bocskay felkelésétől kezdve következő háborukban. Végeredményében az egész kérelést törvénytelennek és teljesíthetetlennek tartja a prímás.

Hasonló nyilatkozatot adnak a győri püspök is, akinek hatáskörébe tartozott lelki tekintetben Adász-Tevel, valamint a zirci apátság, amely birtokolta az adász-teveli községet.

A helytartótanács május 30-án foglalta össze és terjesztette fel véleményét az úgyről. Ebben a felterjesztésben elismétli mindazt, amit a különböző információk tartalmaztak. S azt javasolta a királynőnek, hogy a pápaiak kérését mindenestől fogva utasítsa el.

Úgy a bécsi, mint a pozsonyi ágensek ekkor már nagy figyelemmel kísérték a pápai ügyet. Nem utolsó sorban talán azért, mert a pápaiak busás tiszteletdíjat fizettek mind a kettőnek. Azonban úgy a helytartótanácsnál, mint a kancelláriánál is, olyan titokban tartották mindazt, ami a pápaiak ügyére vonatkozott, hogy nem sikerült nekik semmit sem megtudni. Éppen

azért Dömjén Gergely kérésére ismételten is felutaztak a pápaiak képviselői Bécsbe, hogy az ügyet jobb elintézésre segítsék. Június közepén majd egy hetet töltenek fenn és közbenjárásuknak meg is lesz az eredménye.

Az elintézés

A kancellária utasítására július 9-én adja ki a helytartótanács a vármegyéhez a maga rendeletét és ebben elutasítja ugyan a pápaiak kérését és sem Pápán nem engedi meg nekik a vallásgyakorlatot, sem Tevelre átvinni nem engedi. Mégis arra való tekintettel, hogy az artikuláris törvény szerint mindenkinek szabad vallását gyakorolni olyan helyen, hol meg van engedve, éppen azért a pápaiak is kijárhatnak, ha tetszik, Tevelre, ott kereszteltethetnek és esküdhetnek, sőt temetkezhetnek is, amennyiben mindezekért a pápai plébánosnak a stólat lefizetik, ezenfelül Tevelen több prédikátort is tarthatnak. Megengedi a királynő azt is, hogy ha a teveli templom kicsi lenne, azt megnagyobbíthatják, sőt egészen újat is építhetnek kőből, de torony és bolthajtás nélkül. Sőt tarthatnak ott alsóbbfokú iskolát is. Megengedi a második prédikátor tartását is, de azért újabb kérvényt kell beadniok, amelyekben igazolniok kell, hogy arra szükség van és hogy azt fizetni is tudják, — de a Tevelen levő prédikátornak Pápara bejárni semmi szín alatt sem szabad. Végül intézkedik a rendelet arra nézve is, hogy az elvett épületeket meg kell becsülni és azoknak árát a gróf tartozik a pápaiaknak megfizetni.

A helytartótanácsnak ez a rendelete a július 16-ai vármegyei gyűlés alkalmával kihirdettetett, amikor intézkedett is a vármegye, úgy a teveli templom újjáépítésére nézve, valamint az elvett épületek megbecsülésére is. Tevelen maga az alispán járt kint és ki is mérte a felépítendő templom helyét s ennek az alapján a pápaiak meg is kezdték az egyezkedést a teveliekkal az építésre vonatkozólag. Egyidejűleg megtörtént az elvett épületeknek a felbecsülése is, hozzáértő mesteremberek vizsgálták meg a parókiális házakat, a professzor és a kántor lakását, valamint az iskolát is, mégpedig olyanformán, hogy felbecsülték az ezekben lévő kő, vas és faanyagok az értékét s az egészet mintegy 1800 forintra értékelték. Nem képezte a felbecsülésnek tárgyát a régi templom, mert ekkorra azt már széthányatta a

gróf és annak köveiből a közben szintén lerombolt temető-templom helyére, katolikus templomot épített »Szent Anna tisztességére«. A becsüjegyzékben a régi templom »kőhalma« néven van felvéve és 140 forintra van értékelve. Az így összesen nem egészen 2000 forintot kitevő becsár sok vita tárgyát képezte még és majd csak 30 esztendő múlva, a türelmi rendelet kiadása után, jut a pápaiak kezébe.

Kenessey István halála, Szondy Zsuzsánna végrendelete

A pápaiak főpatronusa, nehéz ügyekben erős harcosa és áldozatos támogatója, Kenessey István még 1750 február 23-án meghalt. Idős ember volt már. De valószínű, hogy halálát a pápai egyház megsemmisítési szándéka is siettette. És még azt is hozzátehetjük, hogy talán nem is jelentett volna végveszedelmet a pápai egyházra a földesúr 1749-ben megindított új akciója, ha Kenessey nem lett volna már akkor beteg, halálosan beteg 74 éves öreg ember. Hiszen két ízben is sikerült elhárítani előző időkben a pápai egyházra mért, végsőnek szánt csapást! Mert azt bizonyosra kell vennünk, hogy úgy 1714-ben, mint 1718-ban azért nem következett be az egyház végromlása, — sőt 1730-ban is azért aludt el még kezdetén a megindított akció, mert Kenessey a maga nagy tekintélyével (előbb vármegyei főbíró, majd helyettes alispán, számos esetben országgyűlési követ, majd császári tanácsos volt), hathatós közbenjárásával, a királynál is kihallgatásokon járva, megvédte az egyházat a végső veszedelemtől. Az egykorú jegyzőkönyvek méltán nevezik őt még életében »főpatronusnak«.

De a betegség tehetetlenné tette. A halál pedig nemcsak Kenesseynek, de a pápai virágzó egyháznak is halála lett! 1750 március 2-án kísérték őt ki a felette méltán síró pápai egyháztagok a mostani Anna-tér helyén volt református temetőbe. Ott a kis temető-fatemplomban prédikáltak felette Torkos Jakab pápai püspök-prédikátor és Hevesi Sámuel nagyigmándi prédikátor s ugyanott síratta őt verses búcsúztatóval »egy szomorú cliense« is.

Torkos Jakab halotti prédikációjában a valóságnak megfelelően rajzolta meg alakját, jellemét e szavakkal: »... Fénylett az ő világossága az emberek előtt, az ő jócselekedetei, alamizsnálkodási nyilvánvalók váltanak... Kereste mindenek előtt az Isten-

nek országát... Isten Ő szent felsége világi jókkal gazdagon megáldotta, nagy méltóságok előtt való esmeretségre s kedvessegre juttatta, nagy tisztességekre s becsületekre méltóztatta... Mindezen világi szerencsájében is soha fel nem fuvalkodott, nem felejtkezett el az Ő Istenéről... vidám tekintetű orca, könyörülő szemek, bölcs nyelv, sokakat legeltető ajkak, együgyű szív, adakozó kezek, jóra siető lábak zárattak e koporsóba...«

Valóban elmondhatták a pápaiak az ő halálakor: »Leesett a mi fejünknek koronája!«

Özvegye Szondy Zsuzsánna nem pótolhatta őt, már csak azért sem, mert alig egy évvel férje halála után férjhez ment gróf Castiglioni Eudémus császári ezredeshez, aki pedig katolikus vallású volt. Szondy Zsuzsánna e lépését megérteni bajosan lehet. Hiszen másodszor maradt már özvegyen s Kenesseyvel 40 évnél több időt töltött házasságban. Ki tudja mi vitte rá a 63 éves asszonyt erre a lépésre? Az azonban bizonyos, hogy a református egyház iránti érdeklődését továbbra is megőrizte s talán segítségre is kész lett volna. Nagyréti Darvas József írja 1753-ban a pápaiaknak, hogy az országgyűlésen találkozott vele s újévi üdvözlétére is szíves hangú választ küldött s meg is hívta Pápára. Darvas József pedig a reformátusoknak tekintélyes vezető egyénisége volt.

Szondy Zsuzsánna azonban nem sokáig élt az új házasságban. 1753 március végén meghalt. Halála és temetése — mely utóbbi április 6-án ment végbe — már a plébániai anyakönyvbe van feljegyezve. Halála közeledtét már előre érezhette, mert 1752 február 28-án végrendeletet tett, amelyben első férje után örökölt vagyonáról intézkedett. Ez a végrendelet némi képet ad a hatalmas Kenessey-vagyonról. És bár vagyonának legnagyobb részét Castiglioni grófra hagyja, — még mindig igen szép hagyományokat juttat református célokra is, s azok között a pápaiaknak is! Így 10.000 forintot hagy a pápai egyházra, hogy annak kamataiból a prédikátorok, a rektor, kántor és preceptorok fizetését nagyobbítsák éspedig egyik-egyik prédikátornak 100—100, a rektornak 60, a kántornak 30, a preceptoroknak 20—20 forintot »az eddigi szokott fizetéseken kívül, mellyel az ecclesia-beli hallgatók tartoznak«. Hasonlóképen az egyházra hagyja 88 lat súlyú ezüst mősdóját is a hozzá tartozó kánnával együtt »keresztelő alkalmatosságra való edényeknek«. Ekkor már teljes tudatában volt Szondy Zsuzsánna a pápaiakat fenyegető veszé-

delemnek s hozzáteszi ez intézkedéséhez, hogy ha pedig Pápán a gyülekezet eltöröltetnék, minde kamatokat más szükölködő egyházak szükségeire kell fordítani. Ezenkívül a református szegények gyámolítására is hagyott 10.000 forintot, úgy, hogy ennek kamata is fordíttassék »azon szegények tápláltatására és szükségeire«, éspedig az 500 forint kamatból a pápaiak részére 100 forint s más megnevezett egyházakban a többi.

Tagadhatatlan, hogy igen jelentős volt az általa hagyományozott összeg. De ha meggondoljuk, hogy ebben a végrendeletben másutt levő református egyházaknak és iskoláknak, rokonoknak, cselédeknek, a végrendeleti végrehajtóknak — összesen 75.000 forintot hagy, s hogy ezeken kívül minden más ingó és ingatlan javai, »úgy mint örökös és zálogos jószágimon levő summák és örökös jószágim és készpénzem... ezeken kívül pedig akár minemü ezüst és gyöngybeli mobiliáim vagy ingó jószágim, valamelyek találatnak, úgymint arany, gyöngy, gyűrű, kü és akármely néven nevezendő clenódiumbeli aszszonyi sok drága öltözetbéli, asztali, ágyi és egyéb fehér ruhábeli böcsös portékáim, nemkülönben jármos, fejs és gulyábeli szarvasmarháim, szekeres és ménesbeli lovaim, juhaim és sörtvés marháim, réz, ólom és fabéli házi és mezei, akármely szóval nevezendő eszközeim és ...pincékben levő boraim, mezőkön és csürökben levő, akármely névvel nevezendő gabonáim«... gróf Castiglioni Eudémiust illessék. A birtokok közül kivette a miskei jószágot s az azon levő 400 juhot, — az arácsi szőlőt, a pellyei malmot, a szentpáli házastelket, a veszprémi malmot — mindezeket Kenessey rokonaira hagyta, valamint a sávolyi majort és malmot, amelyet gróf Esterházy Ferencre, a pápai földesúrra hagyott »ezen Pápa városában ifjúságunktól fogva való lakásunkban huzamosan hozzánk érdemünk fölött megmutatott kegyes gratiáinak néminemü meghálálására!« (A végrendelet ez idézett kifejezése igazolja azt, amit Kenessey és a földesúr Esterházyak viszonyáról mondtunk.) Ezen kívül Castiglioninak maradtak a mezőlaki, asszonyfai, mátyusházi, szijjmezei, balhási, szilasi, bogárdi, ángyáni, gyönködi birtokok a hozzátartozó malmokkal együtt s a badacsonyi két darab szőlő is!

Bizony mindezekhez viszonyítva bármely szép hagyatékot kapott is a pápai egyház — az egésznek egy kis morzsája volt az csak! Pedig valószínű, hogy ha nem ment volna férjhez

Castiglionihoz, más képe lett volna a végrendeletnek, mert ebben a végrendeletben érvényteleníti előbbi — 1751-ben még özvegyi állapotában tett végrendeletét. Minden bizonnyal azért, mert abban — természetsszerűleg — más lett volna a vagyon elosztása!

Szondy Zsuzsánna halálakor azonban nem volt már meg a pápai egyház s így nem látták annak a hagyatéknak sem a hasznát a pápai prédikátorok s más hivatalosai az egyháznak, mert elűzettek akkor már innen.

Egyedül a szegényeknek hagyományozott összeg volt az, amiről intézkedett a későbbi években a pápai árva egyház vezetősege. S amiért külön is fel kellett vennünk itt a végrendelet ismertetését — a szükségben levő egyházak részére hagyott összegek s az ágenseknek juttatott hagyatékok volt az, amelyeket a kérvényezésekre fordított nagy költségek miatt s a megnyert teveli templomépítési engedély miatt próbáltak a pápai reformátusok maguknak megszerezni.

Van ennek a szomorú végrendeletnek még egy intézkedése, amelyről meg kell emlékeznünk. Szondy Zsuzsánna t. i. intézkedett temetéséről is. S erre a célra 1500 forintot hagyott. Ezenkívül »tiszt. pápai két praedicator uraiméknak, kik azon alkalmatossággal az holt testem fölött fognak praedicalni, ha-gyok 800 forintot, azaz mindeniknek négy-négy száz foréntokat, akkori oskola mester uramnak ötven foréntot, kántor uramnak huszonöt foréntot, deákságnak ötven foréntot, neutralistáknak huszonöt, azaz 25 for., medicansoknak huszonöt foréntokat és a szegény koldusoknak is 50 foréntokat, melyeket kifizessenek és osztogassanak executor uraimék«. Mikor Szondy Zsuzsánna meghalt, nem volt Pápán sem prédikátor, sem iskola-mester, sem diák! Az árvaegyház halottjait a plébános temette, az temette el Kenessey Istvánnét, Szondy Zsuzsánnát is! S az óriási összegű stóla (több, mint a két prédikátor egy esztendei készpénzfizetése) a plébánosnak jutott.

Szerződés a teveliekkal. Templomépítés

A vallásgyakorlat megszüntetése után, annak valamilyen formában való helyreállításáért beadott kérvényükben a pápaiak végső esetre azt kérték, hogy Adásztevelen nagyobbíthassák meg, vagy építhessék újjá a templomot. Ezt azonban csak úgy

tehették, hogy erre nézve a teveliek beleegyezését is megnyerik. Nem is mulasztották el ezt a beleegyezést kikérni. S még mielőtt említett kérvényüket beadták volna, »adásztevelyi compossessor és előljáró uraimék közül négyet« behívtak Pápara s közölték velük e szándékukat. »Ökegyelmük is szánakozván szomorú esetünkön, ezen dologban comsentiáltak és szabadságot adtak, hogy instantiánkkal bátran mehetünk ez eránt a felséges udvarhoz.«

Ez előzetes beleegyezés alapján készült el a kérvény és járta meg a már ismertetett hosszú utat. A július 9-én kiadott engedélyt, a vármegye július 16-án hirdette ki s ugyanakkor adott megbízást az alispánnak a teveli fundus kijelölésére.

A vármegye kihirdetésével kötelezővé vált rendeletet is megkísérelte visszavonatni a győri megyéspüspök, akihez tartozott Adásztevel. Augusztus 17-én a helytartótanácsához intézett felterjesztésében kijelenti, hogy nem tűri el, hogy a vallásgyakorlatuktól megfosztott pápaiak Adásztevelen »az ő püspöki megyéjébe« ttemplomot építhessenek, s odajárhassanak! Szerinte nincs szükség semmi újabb »törvénytelen« templomépítésre. Van Pápa közelében, mint fel is sorolja, 19 olyan község, ahol mindenütt van a reformátusoknak vallásgyakorlata (felveszi ezek közé: Csikvándot, Malomsokot, Dabronyt, Alásonyt, Kertát, Somlóvásárhelyet, amely helyeken református templom nem is volt!), járjanak szét ezekbe a pápaiak, ne akarjanak mind egy helyre járni, akkor nem lesz szükség templomépítésre. 19 helyen szétosztódva el fognak férni! Amint felterjesztésében írja, 1752 május óta úgylis mind e helyekre járnak már a pápaiak. — Felháborodva tiltakozik az ellen is, hogy az új templom felépítésére épen a királyi udvar ad engedélyt, holott a törvények és rendeletek ezt meg nem engedik. Soha sem volt még arra példa, hogy a vallásgyakorlatuktól megfosztottaknak, még ha városiak voltak is, — másutt új templom építésére adtak volna engedélyt. Sem Komárom, sem Veszprém, sem Győr nem nyerte azt meg. Ezzel megakadályozza az udvar azt, hogy a pápai reformátusok végleg elszéledjenek s megtisztuljon tőlük a város. Különösen is tiltakozik az ellen, hogy kő templomot építhessenek Tevelen. Bármilyen új templomot eddig csak fából engedett építeni az udvar, miért olyan kivételes elbánást érdemlők a pápaiak, hogy ők minden törvény és szokás ellenére új kőtemplomot építhetnek?

Am a győri püspök e tiltakozásának nem lett semmi következménye. A dolog ment most már a maga rendes útján.

Az alispán augusztus 27-én ment ki Tevelre s elvégezte a vármegye által reáráított feladatot, úgy intézkedvén, hogy az akkor fennálló boltozatos kis teveli kőtemplomnak a hosszúságát jelölte ki az építendő új templom szélességének. Az alispán jelentéséből a vármegye is tudomásul vette az intézkedést, így aztán megindulhatott Tevelen az építkezés.

A pápaiak nem is késtek a dologgal. Augusztus 26-án volt meg az alispáni szemle s szeptember 6-án már hozzá is kezdtek az építkezéshez.

Ennek az építkezésnek a körülményeiről csak alig pár adatunk van. Mindössze annyit ismerünk, hogy soproni kőművesek építették azt. A környékbeli református egyházak sok mindenben segítségükre voltak a pápaiaknak az építkezésben. Így főleg a szentgáliakat és polányiakat említik forrásaink, akik megígérték a pápaiaknak, hogy »minden jóval lesznek«.

Maguk a teveliek azonban nem jó szemmel nézték a dolgot. Egyik-másik nemes úr még a vármegyénél is kifogást emelt az építkezés ellen. Sőt maga az akkori teveli prédikátor, Ferenczi János is arra igyekezett rábírní a tevelieket, hogy ne engedjék meg a régi templom elbontását s újnak az építését!

Úgy látszik, ennek az ellenmondási szándéknak az lehetett az oka, hogy a teveliek attól tartottak, hogy ha a pápaiak esetleg visszanyerik vallásgyakorlatukat, — a templomépítés árát megkívánják majd tőlük. Sőt tarthattak attól is, hogy a városi gyülekezet előljárói majd megváltoztatják eddigi gyülekezeti életrendjüket s ők nem lesznek otthon saját hazájukban! A pápaiak ezt megtudván, még a templomépítés befejezése előtt szerződést kötöttek a teveliekkal s ebben kötelezték magukat, hogy »mivel az adásztevelyi helvetica confessión levő reformata ecclesiának ép és erős boltozatos templomának nagyobb része az újonnan miáltalunk Felsőes királyi udvarnak kegyelmes resolútiója szerint már is építettett és egészben is felépítendő új oratóriumnak vagyis templomnak hozzátoldásával elbomol, tehát assecuralljuk megirt adásztevelyi helvetica confessión levő és leendő compossessorokat, hogy sem mi magunk, sem maradékink semmi uton módon nem kívánnjuk a templom építésére tett és teendő kölcségnék visszafizetését, hanem ha szintén oda nem járnánk is isteni szolgálatra, mégis minden követelés nélkül

őkegyelmeknek birtokokban hadgyuk, hogy maguk és maradékaik a megírt épületet úgy-mint oratóriumot vagyis templomot békével birhassák örökösen«. Ezen felül szerződésileg kötelezték magukat arra is, hogy sem az istentisztelet rendjében, sem az egyház igazgatásában semmi változtatást nem tesznek, — a templomi ülés rendjében a teveliek jogait tiszteletben tartják, sőt még arra is, hogy a pápaiak közül senki sem vesz Tevelen telket vagy házat, nehogy ezáltal teveli birtokossá válván, bele szólási jogot követeljen magának az ügyekbe.

Ezzel a szerződéssel aztán helyre is állott a béke a pápaiak és teveliek között. A pápaiak 1754 június végére készültek el a templomépítéssel. Mint az egyház számadásai mutatják, az egész építkezés belekerült a pápaiaknak 4500 forintjukba!

Hogy pedig a tevelieknek abban sem lehessen nehézsége, hogy urvacsoraszítás alkalmával az ő felszerelésüket használják a pápaiak, — mindjárt az együttes vallásgyakorlat megkezdésekor kivitték e célból Tevelre egy nagy aranyozott ezüst födeles kannát, két aranyozott ezüst poharat, három ón kannát, két ón tányért, s három urasztali terítőt. Sőt kivitték az iskola tornyában levő legnagyobb harangot is, amelyet a megépült templom mellett, haranglábon helyeztek el.

Ma is áll a pápaiak által épített teveli templom, amelyikbe az árvaság 30 esztendeje alatt jártak a pápaiak a teveliekkal együtt!

A második prédikátor és a magasabb iskola

A templom felépítése után — az 1753 július 9-ai királyi rendelet alapján — megkísérelték a pápaiak, hogy engedélyt nyerhessenek Tevelen egy második prédikátor beállítására és magasabb iskola létesítésére.

1754 nyarán be is adták ez irányban kérvényüket a királynőnél. Kérésüket a második prédikátorra nézve azzal indokolták, hogy bár van Tevelen egy prédikátor, de az az összes funkciók elvégzésére most már elégtelen, mivel a pápaiak kétszer annyian vannak, mint a teveliek — s a pápaiaknak maguknak is két prédikátoruk volt a vallásgyakorlat megszüntetéséig. Az iskolára nézve pedig azzal, hogy az egész Dunántúl nincsen felsőbb iskolája a reformátusoknak, ahol fitozófiát és theológiát tanítaná

nak, így sem papjaikat, sem iskolamestereiket itt képezni nem tudják.

A kérvényre a helytartótanács információt kért a vármegyétől a tekintetben, hogy mennyien is vannak tulajdonképpen a teveliek s mennyien a pápaiak? Valamint, hogy van-e elég anyagi ereje a pápaiaknak a prédikátor fizetésére s a magasabb iskola építésére s fenntartására?

A vármegye tart is vizsgálatokat, de információkat küldenek a veszprémi és győri püspökök is. A pápaiak is ismételten is adnak be felterjesztéseket az egész ügy megvilágítására.

Beigazolódik e vizsgálatokból, hogy Tevelen mintegy 700, Pápán pedig csaknem 1200 a reformátusok száma. Arról is meggyőződést szerez a vármegye, hogy a pápaiaknak több, mint fele, valóban Tevelre jár istentiszteletre s a teveli prédikátor szolgálatát veszi igénybe keresztelésnél, esketésnél, temetésnél. Azt is kimutatják a pápaiak, hogy bár sokat elköltöttek eddig vagyonukból a templomépítésre, kérvényezésekre, de még mindig eleget tudnának tenni a prédikátor fizetése s az iskola építése és fenntartása tekintetében, különösen is, ha elvett épületeik becsárát megkapnák, valamint ha a Szondy Zsuzsánna alapítványából a pápai prédikátorok és iskolamester fizetésére szánt összeget Tevelre is megnyerhetnék.

De a pápaiak érveivel szemben beérkezik a helytartótanácshoz a győri püspök ellentmondása is, amelyikben azt vitatja, hogy semmi szükség a második prédikátorra, mert egy prédikátor is elégséges a teendő elvégzésére, annál is inkább, mert van még Veszprém vármegyében elég nagy számmal vallásgyakorlattal bíró hely s ha a teveli prédikátor nem volna elégséges, vigyék a gyermekeket máshova keresztelni. Vagy ha jobban tetszik, van Pápán is, Nagytevelen is plébános, az is elvégezheti a keresztelést. A magasabb iskola felállítását is teljesen feleslegesnek tartja a püspök. Elég a prédikátorok képzésére a reformátusok fennálló két kollégiuma. A nemes úrfiak meg tanulhatnak a pápai pálos gimnáziumban is. A pápaiak anyagi erejét is bírálat tárgyává teszi a püspök, mert az épületek becsárát tudomása szerint nem hajlandó megfizetni a pápai földesúr, s e kérdésben még nem ért véget a vizsgálat. A Szondy-alapítvány pedig nem az új teveli templom építési költségeire tételt, sem pedig arra, hogy abból Tevelen bármit fel lehetne használni. Ezt tudhatják jól a pápaiak is. Viszont az összes

iskolai, valamint egyéb egyházi járulékot, egyházi adót a pápai plébánszonak s a római katolikus tanítónak tartoznak fizetni a pápaiak, így nem igen van elégséges erejük még Tevelre is fizetni a magukéból. Hogy meg gyűjtést tartsanak akár Pápán, akár más helyen is, az a reformátusok clerótlenedése miatt nem lehet credményes.

De nemcsak a győri püspök volt ezen a véleményen. Maga a teveli prédikátor, Ferenczi János is ellene volt egy második prédikátor beállításának, — s bizonyára anyagi indokokból! És ő még arra is képes volt, hogy a pápai plébános útján adja be ez ellen tiltakozását! És nem helyeselték a pápaiak törekvését a kívülálló nemesurak sem. Különösen is a Szondy alapítvány gondnokai helytelenítették azt. Ezeknek egyike parcellával is megvádolta a pápaiakat. Túlságos soknak tartotta, hogy egy falusi templom építésére oly sokat, — több mint 4000 forintot költöttek. Ez természetesen nagyon kimerítette a pápaiak erejét. De megelégedhettek volna kisebb templommal is. Még a magasabb iskola állítását inkább indokolt tervnek tartották, mint a második prédikatori állás szervezését. Bár e tekintetben is az volt a meggyőződésük, hogy a magasabb iskola csak annál jobban ki fogja hivni a hatalom zaklatását. Jobbnak tartották volna vagy más, még meglevő dunántúli alsóbb fakú iskola bővítését, így különösen a szentgáliét, vagy még inkább a szintén nehézségekkel küzdő debreceni kollégium erősítését. A Szondy-alapítványnak a pápaiak céljaira való felhasználását pedig lehetetlennék tartották, főként azért, mert a végrendelet szövege ismeretes a királyi udvarnál is, a gondnokok számadással kötelesek ott is, s nem tudnák semmivel sem indokolni a teveli vallásgyakorlat bővítésére esetleg teendő kiadásokat. Az egyik kurátor, Chernel László levelében — válaszulván a pápaiak hozzá intézett kérésére, — többek között ezt is írja: »Az oratórium vagy publicum exercitium elvétele után nem tudom, mit szólott szegény Méltóságos grófné, hanem azt tudom, ami a testamentumban vagyon és arra is jól emlékezem, hogy parancsolván kért is az első testamentumát amidőn írtam, hogy pápai lakos uraiméknak (ezt hitemre mondom) dispositiójára s kezekre még kölcsön is ne concredáljunk«, mert csak az alapítványokban bizakodnak és maguk nem akarnak résztvenni az egyház fenntartásában.

Ilyen körülmények között hiábavaló is volt a pápaiaknak megmegújuló kérvényezése és gyakori Bécsbe járása, az ágensnek adott tiszteletdíj s egyéb tetemes költségek kifizetése — hiába kezdtek teljesen elől a kérvényezést 1759-ben — semmi eredményre nem vezetett az. Meg kellett elégedniök a teveli prédikátor szolgálatával s azzal az alsóbbfokú ügynevezett grammatikai iskolával, amelyik Tevelen egy preceptor keze alatt működött.

Az épületek becsára

Az 1753 július 9-én kiadott rendelet intézkedett a reformátusoktól elvett épületek felbecsülése s a hivatalosan megállapított becsár megtérítése iránt is. Mivel az épületeket a földesúr vette birtokba, a földesúr volt köteles megtéríteni a becsarat is.

Még 1753 nyarán megtörtént a hivatalos becslés, mint már említettük. Csak annyit fűzünk itt az elmondottakhoz, hogy a hivatalosan eljáró alispán, aki ismételen is ki volt küldve a reformátusok ellen foganosítandó rendelkezések végrehajtására, — mint több forrásból kitűnik, — jó indulattal volt a pápai reformátusok iránt. Ennek egyik jele az is, hogy a becslést végző szakemberek, sőt maga a vármegyei küldöttség, az alispánnal együtt, az egész becslési eljárás alatt elfogadta a pápai reformátusok vendégszeretetét. Magát az alispánt különben ajándékokkal is elhalmozták ekkor a pápaiak. Általában már itt is megemlítjük, hogy a hosszú, 30 esztendőös árvaság idején, a pápai reformátusok — látva, hogy a felsőbb helyeken az igazságnak milyen kevés meggyőző ereje van — a »meggyőzés« eme másik eszközét: az ajándékozást elég gyakran s elég bő mértékben gyakorolták. A becslés alkalmával s még inkább a vele kapcsolatos hosszúra nyult eljárás során az alispán ismételen is tájékoztatja a helyzetről s a további tennivalókról is a pápai reformátusokat.

Az első becslés eredményét úgy Esterházy Ferenc földesúr, mint a pápai reformátusok is, nem tartották helyesnek. A földesúr arra az álláspontra helyezkedett, hogy neki a telkekhez s a rajta levő épületekhez is joga van, azokért semminémű térítéssel nem tartozik a pápaiaknak. A reformátusok viszont keveselték a hivatalosan megállapított becsarat, különösen is azért, mert abban a templom és a torony mint alig valamit

erő kőhalmaz szerepelt. Pedig állításuk szerint a templom ugyan erősen romladozott, de még mindig használható volt, hiszen a diákság is használta megtárnak, a torony pedig erős, ép kőépület volt. De a földesúr mindegyiket még a becslés megtörténte előtt széthányatta.

Ezért aztán újabb vizsgálatok következtek, először a telkek s a rajta levő épületek tulajdonjoga körül, majd a templom és a torony felértékelése körül. Éveken keresztül tart azután az eljárás, a földesúr ismételt ellenmondásai ellenére is. Közben az újabb hivatalos becslés alkalmával, 1754-ben már 2825 forint és 22 dénárta értékelték az épületeket, s végleg ez az összeg volt a kérdéses becsár, mert ezt az újabb becslést valamennyi fórum, sőt végső fokon maga a királynő is jóváhagyta.

A pápaiak közben megépítették a teveli templomot. Újabb kérvényezést indítottak a második prédikátor beállításáért s magasabb iskola engedélyezéséért. Mindez igen nagy költségbe került. A Szondy-alapítványból nem kaptak semmit. Szükségük lett volna hát az épületek becsárára. E célból ismételten is egyezkednek az uradalommal. A közben elhalt Esterházy Ferenc utódja a földesuraságban Esterházy Károly püspök lett, aki egyúttal a helytartótanácsnak is tagja volt. Mikor ennél a földesúrnál követségben jártak a pápai reformátusok az összeg kifizetését kérvén, azt felelte nekik, hogy a becsárat nem hajlandó megfizetni, sőt fel is szólította őket, hogy az összeget ők maguk önként engedjék el. És meg is fenyegette őket, amint a küldöttség jelentése mondja: »hogya ebben kedvét szegjük és ezen követelésünket örökre el nem engedjük, abban bizonyosak lehetünk, hogy az instantiánknak cursusát annyira megakasztja, (tudniillik a teveli második prédikátor és a magasabb iskola engedélyezéséért ekkor már ismételten beadott kérvényről van szó), hogy azt soha a fölséges pozsonyi consiliumrul ki nem vihetjük, ha ő felségétül hat parancsolatot hozunk is eránta; e felett pedig azt cselekszi velünk, hogy mindjárt a következő Szent György napkor minden protestánsok által ezen városban birt földesúri eredetű fundusokat visszavesz, ez után minden evangelicust (reformátust!) az ő fundusáru kiírt és kivexál«.

A püspök eme fenyegetése nagy veszedelem volt a pápai reformátusok számára. Igen sokan voltak nemesek és nem nemesek is ilyen fundusokon. S mint maguk a reformátusok mondá

ták, 1760 január 7-én Sándor Gergely házában tartott ünnepélyes és rendkívüli közgyűlésükön: »ha ezen fenyegetését a gróf véghezvinné rajtunk s e városból kivexálna és elszélesztene, az után az instantiánknak végét sem érhetnénk el, mert ha község nem lenne, sem praedicator, sem iskola nem kellene«. Épen azért azt határozták, hogy lemondanak a becsár összegéről, viszont a gróf ígérje meg, hogy nem háborgatja őket, sőt a helytartótanácsnál levő kérvényük teljesítését is elősegíti.

Készítettek is kétféle szerződés vagy kötelezvényfélélet is, amely ezt a lemondást és a gróf ígétét tartalmazta. Azonban a gróf egyiket sem fogadta el, hanem azt kívánta, — előbbi, lemondásra vonatkozó követelésével ellentétben, — hogy a pápaiak adjanak neki nyugtát, mintha a pénzt felvették volna, ellenben ő semmiféle írást nem ad, hanem elégedjenek meg »az ő szóbeli és papi hitre való« ígétével. Azonban a pápaiak sokszor megtapasztalták már, hogy még az írásban adott kötelezés is sokszor végre nem hajtható, — azért ezt az elintéztést nem tartották jóhiszeműnek, »hanem vagy rászedésnek, vagy megkísértésnek«, azért felhagytak a további egyezkedéssel.

Sőt még ezen is túlméntek. A pénzre szükségük volt, de azt is érezték, hogy ha felveszik a pénzt, — nem is gondolva a gróf fenyegetésével, — ez azt is jelentheti, hogy feladják vele jogukat elvett pápai épületeikhez s talán vallásgyakorlatukhoz is! Ezért több tekintélyes világi férfit megkérdeztek, mitévők legyenek. Domokos Márton debreceni prókátor a debreceniek nevében azt felelte nekik: »semmiképen nem javalhatjuk, hogy kegyelmetek a tudott summa pénzt felvegye, mert az a simónia valami jele nélkül a mi értelmünk szerint meg nem eshetnék, melyet Isten bosszuállás nélkül nem hagyyna, mert azt a pénzt is elvonná kegyelmetektől, amellet pedig sujtoló kezeit más képen is megnehezítené kegyelmeteken, mert kegyelmetek a maga sebéet ezáltal gyógyíthatatlanná tenné, a jövendő dolgok Isten titkában vagynak elrejtve, megsegíthet bennünket, ha az igazságnak útában találtatunk, ha pedig egyszer a szent dolgokból kótyavetyét csinálunk, feddésre méltók vagyunk, nem jobb-e egy kevés pénz nélkül ellenni, mintsem magunk előtt az utat örökösen bevágni«. A debreceniek nem hisznek a gróf fenyegetéseiben, nem gondolják, hogy ok nélkül alkudozik a pápaiakkal, ha a pénzt nélkül is megtarthatná, de alkudozása arra mutat, hogy »tart idővel valamitől, de talán maga is tud valamit«

s ezért ijeszgeteti a pápaiakat! »Hogy pedig kegyelmetek valami írást adjon magáról, távoztassa az Isten, mert jövendőben is a lenne bizonyosság kegyelmetek ellen és maradéka ellen, jobb fegyvert soha nem adhat kegyelmetek a maga saját nyakára. Nem mienk tudni az időket és azoknak alkalmatosságait, mert az Isten magának hagyta, hanem bátran elmondhatjuk amazt: *Ridendo sortem dic, non erit semper sic.*« (Nevesd ki a sorsot s mondd: nem lesz ez mindig így!)

A pápaiak újabb évtizedes küzdelmükben valóban rászólgáltak és rá is szorultak erre a komoly kioktatásra. És Domokos Márton levele különösen jókor jött most, amikor már-már csakugyan beleestek az általa kárhozottatott hibába. S midőn a gróf a vázolt kétszínű eljárással még csalásra is rá akarta őket venni, teljesen abba hagyták a becsár követelését, s abban többé semmi lépést nem tettek.

A helytartótanács azonban időnként ismételten is előveszi az ügyet. 1762-ben arra nézve kér feleletet a vármegyétől, hogy mennyire jutott az egyezkedés a gróf és a pápaiak között? Majd 1768-ban újból érdeklődik a dolog állásáról.

Hogy közben mi történt, nem tudjuk. De az bizonyos, hogy 1768-ban a vármegye közvetítésével a földesúr felajánlja a pénzt a pápaiaknak. S ekkor a vármegye nagy méltatlankodással kénytelen jelenteni a helytartótanácsnak, hogy a pápaiak — írásban is — benyújtott válaszukban kijelentették, hogy az épületek árát nem fogadják el, mert 1752-ben a vallásgyakorlat megszüntetésekor is, nem az épületek árát kérték, hanem az elvett épületek visszaadását és vallásgyakorlatuk helyreállítását! A pápaiak ekkor beadott írása összefoglalja mindazokat az érveket, amelyek az elmúlt vizsgálat alkalmával felmerült vádak és elutasítások cáfolására valók. Egyúttal nagyon komoly és határozott hangon érveltek az épületekhez és a vallásgyakorlatukhoz való jogaik mellett!

Ez az eddigi kérő, sokszor rimánkodó, minden szalmaszálaban kapaszkodó kérvények hangjától elütő beadvány nyilvánvalóan mutatja, hogy a pápaiak megfogadták Domokos Márton tanácsát. Vártak és türtek. S mikor kérdezték őket, akkor méltóságosan és gerincesen feleltek. A pápai árva egyház élére ekkor már Sándor Gergely került, s az ő erős egyénisége mutatkozik az általa fogalmazott felterjesztésben. Azonban az is tagadhatatlan, hogy az idők is nagyot fordultak! A felvilágosó

dás erősen terjedt már nyugat felől s a trónörökös és társuralkodó József mindig több befolyáshoz jutott a királynő mellett. A pápaiak megérezték, hogy talán rövidesen nagy változások fognak történni. S ennek is tulajdonítható az, hogy elérkezettnek látták az időt arra, hogy felhagyva az eddigi kérvényező, ki-lincselő magatartással, jogaikat: legszentebb jogaikat követeljék.

Természetesen a helytartótanács még nem akart tudomást venni az új idők hajnalhasadásáról. Az »eretnekek pörölye«, — amint a helytartótanácsot nevezni szokták —, hallatlanná tette a pápaiak követelését. De az, hogy egyszerűen csak nem vett tudomást róla, s nem indított megtorló eljárást, mégis azt mutatja, hogy a helytartótanács sem mert fellépni a pápaiak ellen. Egyszerűbbnek s tanácsosabbnak vélte szorosán a folyó ügy mellett maradni. Azért 1769-ben újabb rendeletet adott ki, amelyikkel utasította a vármegyét, hogy az épületek becsárát fizesse ki a pápaiaknak. De 1770-ben több ízben is meg kell újítani úgy a helytartótanácsnak, mint a vármegyének is a felhívást, s az eredmény mindig ugyanaz: *a pápaiaknak nem kell a pénz, hanem az épületeket követelik.* 1770. novemberében aztán a helytartótanács úgy rendelkezik, hogy ha a pápaiak egy év, s egy napon belül a vármegye pénztárába már befizetett pénzt fel nem veszik, akkor az egyház nevére a kamarai pénztárban fogják azt elhelyezni, s ott a pápaiak javára fog kamatozni.

Igy is történt. A pápaiak nem vették fel a pénzt, s 1772. tavaszán a pozsonyi sókamara átveszi azt, mint a pápaiak részére kamatozó tőkét!

A pápaiak tehát az összeget, amelyet pedig eleinte annyira sürgettek, hagyják a sóhivatalnál! Többet jelentett nekik bár milyen nagy összegnél az, hogy végre magukra találtak, s a pénz körüli sok bajoskodás következtében újra önmagukhoz és multjukhoz méltóan — jogaikat követelhatték. A becsár körüli alkudozások így vezettek el a vallásgyakorlat visszaszerzésére irányuló újabb próbálkozásokhoz.

A vallásgyakorlat visszaszerzésére irányuló próbálkozások

Láttuk, hogy a pápaiak vezető emberei 1752. óta mennyit kérvényeztek, mennyit jártak Bécsbe. S mindezeknek eredménye a teveli templomépítés és a teveli alsóbb fokú iskola volt. Ter-

mészetesen ez is nagy dolog volt, s ez is sok fáradságba és sok költségbe került. Azonban, mint az már szokott történni, a pápai reformátusok közül a szegényebbek sehogy sem voltak megelégedve az »urak« eljárásával. Kitűnik ez abból is, hogy azt sem tartották helyesnek, hogy éppen Tevelen építettek olyan költséges nagy templomot, holott Pápához közelebb is volt vallásgyakorlattal bíró hely, Kéttornyulakon, s talán ki lehetett volna azt eszközölni Borsosgyőrön is. A szegényebb pápaiak nem is jártak Tevelre templomba, hanem a közelebbi Kéttornyulakra. Sőt azt is tudjuk, hogy maguk között gyűlést is tartottak, maguk között gyűjtést is rendeztek, hogy ők maguk kísérleljék meg, az egyház vezetői nélkül, nekik megfelelő eredményt elérni.

Történt pedig ez abból az alkalomból, mikor József trónörökös, ki már ekkor társuralkodó volt, 1768-ban Pápán keresztül utazott, amikor is az elégedetlenkedő egyháztagok küldöttségileg jelentek meg előtte, s élő szóval is, írásban is benyújtották kérelmüket. Elpanaszolták helyzetüket, hogy vallásgyakorlatuktól megfosztatván, mintegy 17 esztendő óta távoli helyekre kell istentiszteletre járniok, gyermekeiket pedig nem taníttathatják, s így azok tudatlanságban nőnek fel. Arra kérték a trónörököst, hogy eszközölje ki a királynőnél, hogy Pápán iskolamestert tarthassanak, aki naponként könyörgést végezhesen, a gyermekeket pedig az elemi tudományra taníthassa.

A küldöttség vezetőjétől Bende Pétertől át is vette József a kérelmet. De aztán nem történt semmi. Amint Sándor Gergely feljegyezte, eljutott az a kancelláriára is, de a kancellária egyszerűen félretette az egész kérvényt.

Ez a kísérlet, mint láttuk, nem az egyház vezetőitől indult ki. Ám az egyház vezetői nem voltak kárörvendők. Mikor megtudták a történeteket, s azt, hogy az ifjú császár magával vitte a kérvényt, magukévá tették az ügyet ők is és az ágens figyelmét is felhívták rá. Az ágens válaszában megírta, hogy »az Öfelségének beadott instantia oly móddal, mint történt, jól nem esett, de különben is félretétetett«. S fel is hívja figyelmüket, hogy ha kérvényezni akarnak, akkor ne tanítót kérjenek, hanem kérjék a teljes vallásgyakorlat visszaállítását. De alaposan indokolják, bizonyítékokkal ellássák a kérvényt, főleg a reformátusok számát családonként összeírva mutassák ki. Jelmező az ágens — az elhalt Dömjén Gergely helyett most már

Nagy Sámuel — levelében az a részlet, mely egy esetleg Bécsbe felmenendő küldöttségről ír. Eddig mindig a legelőkelőbb nemes urak jártak fel Bécsbe. Most azonban a helyzet átalakulásban volt. A nép között járó fiatal társuralkodó császár magától a nép kiküldöttjétől akart tájékozódni a helyzet felől. Ezért írja Nagy Sámuel: »Ha azon fundamentális instantiát akarnák a pápaiak megindítani, tisztas két öreg embernek szükséges volna megjelenni, aki ha szükséges volna, az audientián is tudna deákul szólni, bátor nem cifrán is, legalább, hogy meg lehetne érteni. A harmadik pedig jó volna ha jó tanult uriember jönne...«

A pápai vezetők 1768-ban megkísérlik azt is, hogy a vallásgyakorlatot a közelebb fekvő Borsosgyőrött nyerjék el. De ez irányban beadott kérvényüket a helytartótanács a többi pápai kérvények közé tette, sem egyikkel, sem másikkal nem foglalakozott.

1770-ben indítottak újabb kérvényezést a pápaiak, és pedig most már a teljes pápai vallásgyakorlat visszaállításáért. Ismételten küldötteik járnak fenn Bécsben, tárgyalnak a: ágenssel, audientián fordulnak meg a királynőnél, s a fiatal császárnál. 1772-ben pedig több kérvényt be is nyújtanak ügyük érdekében.

Korai volt a próbálkozás. Még nem sikerülhetett! Újabb kísérletet aztán nem is tesznek. Az idők járása mégis nekik kedvez. S alig egy évtized múlva kérés nélkül is megnyerik azt, amiért évtizedekig hiába mozgattak meg mindent: a türelmi rendelet visszaadja a pápai reformátusok szabad vallásgyakorlatát is!

Az árva egyház élete

Tagadhatatlan, hogy az árva egyház legfontosabb élettevékenysége az volt, amiről eddig szólottunk: a teveli engedély megszerzése, az ottani berendezkedés és újabb kísérletek a vallásgyakorlat helyreállításáért. Azonban nem kell azt gondolnunk, hogy csak ennyi lett volna 30 esztendő egyházi élete. Ha akár milyen nehézségek között is, az egyház élt, s életéről igen sok esetben jelt is adott.

Amint úgyahogy nyugvópontra jutott az árva egyház, 1755-től kezdve újra szervezett egyházi élet képét mutatja! Valami egészen sajátágosan kettős élet képe ez. Az istentisztelet gyakorlása, a sákramentumokkal való élés kint folyik Tevelen.

Az egyház igazgatása azonban nem folyhatik ott. A teveliekkel kötött szerződés nem ad erre lehetőséget. Viszont a pápaiaknak van elég ügyük, amiket el kell intézniök. És bár az árva egyháznak nem lehet semmiféle szervezete — még *egyház* sem lehet hivatalosan —, mégis minden törvény ellenére is működik a presbiterium, szabályszerű jegyzőkönyveket vezetnek, anyagi és egyéb téren intézkedéseket hoznak. Tehát nemcsak, mint »pápai református lakosok«, hanem mint *egyház* tartanak gyűléseket. A jegyzőkönyv címlapja is így szól: »A pápai helvetica confessión levő szent ecclesiának és nemes communitásnak protocolluma, melyben ab anno 1755 lett közönséges végzése az emberi emlékezetre és a közjóra nézve feljegyeztettek«. Kezdette pedig vezetni ezt a jegyzőkönyvet Sándor Gergely, aki később a főkuratori tisztet is viselte. Egykét esetben előfordult az is, hogy az egyház igazgatása a teveli és pápai előjárók együttes tanácskozását kívánta, ilyenkor Adásztevelen tartottak közös gyűléseket, pl. új tanító vagy új lelkipásztor választásakor, vagy a templomépület javítása kérdésében. Egyébként azonban gyűléseit mindig Pápán tartja a presbiterium.

A presbiterium

A vallásgyakorlat megszűnése után az egyház eddigi előjárói természetesen továbbra is felelősséget érezvén az egyház iránt, úgy folytatták működésüket, mintha nem is árvaságban lett volna az egyház. Az évek multával, mikor különleges helyzetük állandósága egyre nyilvánvalóbb lett, szabályszerűen presbiteriummá alakulnak, s némi rendtartást is készítenek ennek működésére.

1757 szeptember 26-áról ezt olvassuk a jegyzőkönyvben: »A régi elinknek dicséretes rendtartása, de anno 1660. kezünkbe kerülvén mostanában és azon szép rendtartását ezen pápai evangelica ecclesiának közöttünk elolvassván, az, kinek kinek megdetszett és elfogadtatott«. A jegyzőkönyvben fel is jegyzik egész terjedelmében az általunk már ismert 1660-ai rendtartást. Mindenesetre megható, hogy az árvaegyház vezetői, akiknek sem templomuk, sem lelkészük, sem iskolájuk, sem tanítójuk — sőt hivatalosan semmiféle életlehetőségük nincs — elfogadnak egy olyan rendtartást magukra nézve kötelezőnek, amelyikben mindezekről szó van. A vágyakozást az elvesztett után, a remény-

séget annak újra megnyerésére nézve, az életakarást mutatja ez a pár szó. Azét az életét, amelyiket így árvaságukban törvény ellenére is folytatni akarnak, s folytatnak is.

Ugyanez év december 24-én tartott gyűlésükben megint felolvasták az 1660-i szabályzatot, s akkor a következő határozatot hozták: azt »megolvastván és vizsgálván, emellett pedig azt is elménkre vévén, hogy minden dolognak a feje és lelke a szép rend, azért illendő, sőt szükséges dolognak találtatott, hogy ezen mi időnkbeli ecclesiánkban is választassanak és legyenek bizonyos számbul és személybül álló rendszerint való előljárók és patrónusok, kik ezen ecclesiának külső és belső javára, előmenetelére, javaira és egyszóval minden dolgára szorgalmasan vigyázzanak, tehetségek szerint javát munkálkodják, sőt erre magokat jó lélekkel kötelezzék is fogadással.«

És választanak is 12 rendes presbitert és hat számfelettit — most úgy mondanánk, hogy pótpresbitert — valamint hatot olyat, akik nem laktak állandóan Pápán, de ott házuk, vagy birtokuk volt. Az első presbíter Torkos János lett, aki Cseh Csuzi Pál főkurátor halála óta a vicekurátorságot viselte. A többiek is nagyobbrészt olyanok, akik már eddig is, s ezentúl is az egyház ügyesbajos dolgai között állandóan forgolódtak, vármegyéhez, helytartótanácshoz, sőt a királyhoz is küldöttségben jártak. Eöri Mózes, Borsos Márton, Sándor Gergely, Eöri János, Szalóki András, Torkos József, Véghelius Sándor, Eöri Mihály, Eöri Ferenc, Bende Péter és Bóné Ádám voltak a rendes presbiterek. A pótpresbiterek pedig Kelemen Márton, Prágai Péter, Átal Ferenc, Átal István, Pados Mihály, Szöllösi István. Távollakó presbiterek lettek: Soós István, Sándor László, Sándor József, Sárközi Gábor, Soós Márton és Oroszi István, olyan férfiak, akik tekintélyükkel és befolyásukkal sokat használtak az egyháznak. Ma bizonyára tiszteletbeli presbitereknek neveznék őket.

Ehhez a választáshoz hozzáfűzik azt a határozatot, hogy minden szükséges alkalommal a kurátor hívassa össze a rendes presbitereket, s a távollévők közül is azokat, akik az adott esetben Pápán volnának. A számfölöttieket pedig csak akkor, ha vagy ünnepélyes és rendkívüli gyűlést akarnának tartani, vagy ha a rendes presbiterek közül igen kevesen volnának itthon, vagy közülük elhalnának, azok helyébe. Kimondták azt is, hogy érvényes gyűlés tartáshoz legalább öt presbíter jelenléte

szükséges, s ha szavazásra kerülne a sor, annak, aki a gyűlésen elnököl, duplán számíttassék a szavazata. Külön rendtartást aztán nem készítettek, hiszen egyrészt elfogadták az 1660-ikiből azt, amit gyakorolhattak, másrészt a választás előtt általánosságban ugyan, de mégis körvonalazták a presbiterium teendőit: az egyház külső-belső javaira, előmenetelére, s minden dolgára való vigyázás.

Minden esetre igen érdekes és pártját ritkító megvalósítása a Kanizsai által alkotott presbiteriumnak ez a prédikátor nélküli és igazi egyház nélküli presbiterium.

A régebbi szokás szerint is, az egyház pénztárnoka a vicekurátor volt. Volt aztán egyházi is, Eösz Mihály, aki már 1752 előtt betöltötte ezt a tisztséget, s az új korszakban is megtartotta azt.

A presbiteriumot 1768-ban alakítják újjá, amikor a jegyzőkönyv szerint a presbiterek közül sokan meghaltak. Ekkor újból 12 presbitert választottak, de most sem pót, sem tiszteletbeli presbiterekről nincs már szó. Új neveket a következőket találjuk: Torkos Pál, Szokolai György, Baranyai Ferenc. De a 10 év előtti pótpresbiterek közül is három rendes presbiter lesz ekkor. Ugyanekkor közfelkiáltással főkurátorrá választották Sándor Gergelyt, a lemondott vicekurátor helyett pedig Torkos József lett az új vicekurátor.

Ez alkalommal a főkurátor kötelességét és tisztét is bővebben körülírták: »Tiszti pedig ökegyelmének főképen az léssen, hogy a sz. ecclesiának mindennemű javaira különösen vigyázzan, azt tehetsége szerint gyarapítsa. Az ecclesiában levő defectusokat orvosolja, mikor szükségesnek látszik az ecclesiának előljáróit, s presbitereit összehivassa, és ökegyelmekkel a közjőba munkálkodjon. Az ecclesiának levelei és prothocollumi ökegyelménél álljanak, az interestekre és capitálisokra vigyázzon, ha rossz helyen volnának, incassáltassa, a cassált pénzt pedig kihelyeztesse.«

A vicekurátor kötelességét így körvonalazták: »Hogy a sz. ecclesiának capitálisát és egyéb javait, s ezüstneműit keze alá vévén, azokat jó lélekkel tehetsége szerint administrálja és azokról esztendőnként számot adjon, az interesteket minden esztendőben incassálja, capitálisokat pedig főcurátor és presbiter uraimék hiték és akarattjok nélkül, akik oly alkalmatossággal jelen

lehetnek, ki ne adjon és több előjárókkal az ecclesiának dolgáiban is fáradjon.«

A presbiterekre nézve a következőket írták elő: »Mindnyájan egyetértvén curátor uraimékkal az ecclesiának mind javait, mind dolgait összevetett vállal, s egy erővel, s akarattal munkálkodják, az ecclesiában tapasztalható hibákat és ellenkező dolgokat egymásnak megjelentsék és orvosolni igyekezzenek, mely végre midőn főcurátor uram hivatándija, kiki minden maga vonyogatása nélkül megjelenjen.«

Ugyanezen a gyűlésen választottak új egyházfiakat is Kereskes Márton és Miklós Sámuel személyében. Ezek kötelességét is feljegyezték a jegyzőkönyvbe: »Hogy a ecclesia gondviselőivel mindenekben egyet értsenek és ha valamire fáradságok kívántak, curátor és presbíter uraimék hivatják, meg ne fogják; — a nehéz betegek, nyomorgó szegényekre és a hitben gyengélkedőkre is vigyázzanak, ha olyanokat észrevesznek, ahol illik, meg jelentsék. A communióhoz (úrvacsorához) való borrhul és kenyérrül szorgalmatoskodjanak és azok eránt curátor uraimékkal egyet értsenek. Az urnak szent asztala körül is a communio alkalmosságával, amidőn szükség kívánja, forgolódjanak.«

Érdekes összevetni a négyféle előírást. Általában mindenütt inkább anyagi ügyek kezelési utasításáról olvasunk, s az egyház egyéb dolgainak intézése csak mellékesen van felemlítve. Kivéve az egyházfiakat, akik valóságos diakonusi szerepet töltöttek be (nem hiába hívják mai napig is Pápán, s Dunántúlon az egyházfiakat »dékán«-oknak, anélkül azonban, hogy ma ilyen tisztet töltenének be). A betegek, szegények, sőt még »a hitben gyengélkedők« is az ő felvigyázásuk alá tartoztak. Kár, hogy nincs bővebben megmondva, hogy mi volt az a fórum, »ahol illik«, ahol az ilyeneket be kellett jelenteniök.

Majd 1776-ban olvasunk megint új presbiterek választásáról, amikor is Eöri Szabó József, Horváth Margarics József és Oswald Zsigmond lettek az új presbiterek, akik »a sz. ecclesia szolgálatjára és gondviselésére magokat jó lelkiismeretük szerint kezük beadásával ajánlották és kötelezték«.

A tisztség elfogadásának, s a megerősítésnek ugyanilyen formájával találkozunk a félévvel később választott új egyházfi, Miklós János beállításánál, aki »a sz. ecclesia körül való forgolódásra magát kéz beadással kötelezték«.

Megemlítjük még, hogy a jegyzőkönyvek szerint igen különböző időben tartottak gyűléseket, valóban úgy lehetett, hogy amikor a szükség kívánta. A gyűléseket rendszeren valamelyik presbiter házánál tartották éspedig vagy Sándor Gergelynél, vagy Eöri Jánosnál, vagy a Torkos-család curiáján. A gyűléseket a főkurátor vezette. Egy alkalommal, s éppen az 1768-i tisztújítás alkalmával olvassuk, s nem kis meglepetéssel, hogy a gyűlés elnöke, Torkos Jakab teveli prédikátor, a püspök volt. A gyűlést Pápán tartották és ha éppen a Torkos-kúrián volt is az, akkor is igen kockázatos dolog volt a teveli püspök-prédikátornak Pápa pára bejönni, s itt hivatalos ügyben tevékenykedni. Ezt t. i. a királyi rendeletek igen szigorúan tilalmazták. Ugy látszik azonban, Torkos Jakabnak ehhez is megvolt a bátorsága.

A templom

A teveli templomépítésről már szólottunk. Külön csak azért emlékezünk meg róla, mert a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, — ha a templom használatára nézve megegyezésük is volt a teveliekkel, s azoknak jogait teljesen biztosították is — a templomot az árvaság idején teljes tulajdonjoggal magukénak tartották a pápaiak. Amint láttuk, nemcsak felépítették, de felszereléséről is gondoskodtak, úrasztali edényeket vittek ki, sőt kivitték egyik harangjukat is.

Maguk gondoskodtak a pápaiak a templom jó karbantartásáról is. Így, mivel a templom nagyon szűk térre került, a templom szegleteihez fákat állítottak, mivel a teveliek »igen eldörgöltetik a templom szegleteit a szekér tengelyekkel«.

1757-ben előkerítették valamelyik pápai reformátustól »a tíz parancsoltnak két tábláit, melyek az oskola mellett levő templomunkban voltak«, s Eösz Mihály egyházfival kivittették Tevelre, s a templomban a katedra fölé fölszegeztették.

A jegyzőkönyvekből arról is értesülünk, hogy a templom padlása csak deszkázva volt, s nem volt sárral és téglával be rakva. 1758-ban el is határozták, hogy ezt is elvégeztetik, már csak azért is, hogy egy esetleges tüzi veszedelem a templom belsőjében kárt ne okozzon. De aztán még sem csináltatták meg ekkor, s a templom úgy maradt.

Csak 1765-ben került sor a templom padlásának megcsináltatására, akkor, amidőn a tetőt is javíttatni kellett. Azonban ez

a javítás nem történhetett meg csak úgy, egyszerűen a saját elhatározásukból. 1745-ben tudniillik egy olyan királyi rendelet adatott ki, amely beleszólt a templomépületek javításába is. A rendelet szerint azokon a helyeken, ahol a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatuk volt, templomaikat csak úgy javíthatták meg, ha erre a vármegyétől engedélyt kaptak. A javításért kérvényt kellett beadni a vármegyéhez, amely vizsgálatot rendelt el abból a célból, hogy szükség van-e valóban a javításra.

A körülményeket nem ismerjük, csak egy jegyzőkönyvi pontból értesülünk a dologról, amely szerint »a teveli oratoriumnak teteje reparatiója eránt meg lévén már az indultum a N. Vármegyétül még a mult ősszel, azért azon reparatióhoz Torkos János v. curator uram mentül elébb hozzá lászson«.

Ezeken túl magáról a templomról az árság ideje alatt többet nem tudunk. Megemlítjük még, hogy a Tevelre ki nem adott urasztali szerek, főleg terítők, néhány évig egyes pápai reformátusoknál voltak őrizet alatt, később aztán a presbiterium összeszedetett mindent s egy ládába elrakva, a főkurator őrizetére bízta.

A prédikátorok

A második prédikátor beállításáért indított kérvényezés teljesen siker nélkül maradván, a mindenkori teveli prédikátor szolgálatával élt a pápai reformátusok legnagyobb része. Egy kisebb rész, mint említettük, Kéttornyúlakra járt istentiszteletre s az ottani prédikátorhoz jártak kereszteltetni s esküvőre is.

A természetes az lett volna, hogy mivel ezek a prédikátorok nem a pápaiak szolgálatára állítottak be elsősorban, azért azok változásába ne is szóljanak bele a pápaiak. Kéttornyúlaknál nem is volt erről szó sohasem. Nem úgy Tevelen. Itt már nagyon is döntő módon befolyásolták a teveliek elhatározását a prédikátor választásánál.

Ferenci János prédikátor, mint ismeretes, nem nagyon örült a pápaiak csatlakozásának, sőt mindent elkövetett az ellen. Majd mikor mégis bekövetkezett e csatlakozás, akkor meg a második prédikátor beállítása ellen dolgozott, annyira, hogy még a vármegyénél is tiltakozott ez ellen a pápai plébánoson keresztül, azt vitatván, hogy ő maga is el tudja látni a megnövekedett szolgálatot is. Mindaddig, míg ezt meg nem tette, — ha nem is valami

jó viszonyban voltak vele a pápaiak, mégis igénybe vették szolgálatait, sőt 1755-től bizonyos fizetési hozzájárulást adtak neki a stólán felül is. De a plébánosnál való áskálódása után minden követ megmozgattak, hogy Tevelről elhelyeztessék. Maguk a teveliek sem helyeselték Ferenczi eljárását s 1756-ban kijelentették, hogy »Ferenczivel tovább lelkeket nem gyötrik«. Hogy a pápaiak milyen érzésekkel voltak vele szemben, kitűnik Cseh Csuzi Pál főkurátor egyik leveléből, amelyet Abáról, ahol földbirtokán tartózkodott ekkor, Pápára, Sándor Gergelyhez írt, válaszul a történekről tudósító levélre: »aminémű alattomban való járásáru írt kegyelmed, ott kellene megfogni és azután mint gonosztevőt könnyen el lehetne mozdítani, sőt maga is lemondana...«

Sikerült is a pápaiaknak elhelyeztetni Ferenczit s akkor — bizonyára a teveliekkal való megegyezés alapján, Felsőbányai Allós István esperest vitték Tevelre prédikátornak. Azonban az esperessel sem nyertek semmit, mert nemhogy várakozásuk szerint, ügyüket segítette volna, hanem ugyanúgy járt el, mint előzőleg Ferenczi. Valószínű, hogy már kezdettől sem voltak jó viszonyban s mikor a második prédikátorért s a magasabb iskoláért újra megindították kérvényezésüket a pápaiak, akkor Bányai kijelentette a teveliek, sőt a pápaiak előtt is: »Megmutatom, hogy a pápaiaknak Tevelen oskolájuk nem léssen, magokat pedig a Biró Mártony kezébe adom... olyant cselekszem, hogy nemcsak a pápaiaknak, hanem az egész Dunáninnend való ecclesiának is megcsendül belé a fülük, Ferenczi titkon ment a plébánushoz, de én nyíltan megyek Biró Mártonyhoz...« A tevelieket pedig arra akarta rábírní, hogy menjenek fel a helytartótanácsához, hogy a pápaiak tiltassanak el a Tevelre való járástól. S többször kijelentette, hogy megmutatja, hogy a pápaiak nem járhatnak Tevelre!

Nem tudjuk miért, de bizonyos, hogy Bányai nem szenvedhette a pápaiakat, »nyusztos pápaiaknak, ebláncos mentéseknek, rókatorkos hallgatónak« nevezte őket. Sőt egy ízben a pápaiak ellen átokszóra is fakadt! Így hovatovább a helyzet, alig félévvel azután, hogy Tevelre került, annyira tűrhetetlenné vált, hogy a pápaiak magánál az egyházkerületi közgyűlésnél jelentették fel, s elmozdítását kérték. Az egész dolog háttérében ott állt Kun János, egykori pápai iskolarektor, ekkor csöglei prédikátor, aki miért, miért se, még jobban Bányai ellen ingerelte a pápaiakat,

írván nekik egy alkalommal: »Reményilem pedig, hogy kegyelmetek is gyűlöli az Antichristust, aki ül az Isten házában és magát felemeli, mind az ellen, valami mondatik Istennek...« Sőt Kun János azzal is csak jobban mérgesíti a helyzetet, hogy igéri, hogy elmegy velük Peremartonba a püspökhöz, de ezt ilyen szavak kíséretében: »legyen kegyelmetek már egyszer ura a magok szavának« — »hapedig szokása szerint kivonja kegyelmetek magát...« — A vége aztán a feljelentés beadása, majd Bányainak előbb az esperességtől való megfosztása lett (Kun János lett utána esperessé!), végül pedig 1759-ben Tevelről is menni kényszerült s tapolcafői prédikátor lett.

Igy megint új prédikátorválasztásra került a sor. És bár a pápaiak ekkor már esztendőnél régebben tárgyalásban voltak az 1752-ig Pápán működött Torkos Jakab superintendenssel, mégis, most négy presbitert küldenek ki Tevelre, hogy »a teveliekkel a jó egyezséget megtartván, egyenlő akarattal más jó alkalmas embert választassunk és invitálhassunk is... ezen dologban a teveliekkel tractáljanak és concludáljanak...«

A tracta tudott vége az, hogy Torkos Jakab hamarosan elfoglalja a teveli prédikátorságot és 1760 elején már annak rendje és módja szerint »marasztalják« őt a pápaiak, további szolgálatra. S ettől kezdve számos feljegyzést találunk az évek elején, amelyek arról szólnak, hogy a pápaiak részéről is marasztaltatt.

Torkos Jakab 1775-ig viselte Tevelen a prédikatori hivatalát. Ez évben a prédikátorságról leköszönt, de a püspöki tisztet tovább is gyakorolta, Tevelen maradván továbbra is. Helyette akkor Szathmári Ács Andrást választotta a két presbiterium prédikátornak, aki a türelmi rendelet kiadásáig, illetve a vallásgyakorlat Pápán való újra megkezdéséig viselte teveli hivatalát s 1783-ban ment innen Köveskálra.

1759-től kezdve sem Torkossal, sem Szathmárral a pápaiaknak többé semmi kellemetlensége nem volt.

Annak jellemzéséül, hogy a teveli prédikátort egyúttal pápai prédikátornak is tartották, megemlítjük, hogy pl. Szathmári Ács András 1808-ban, szentgáli prédikátor korában írt önéletrajzában *pápa-teveli* prédikátorságot is viselt embernek írja magát.

Mint írtuk, a pápaiak hozzájárultak a teveli prédikátor fizetéséhez éspedig 1755-től kezdődőleg. Eleinte Ferenczinek és Bá-

nyainak évi 6 körmöci aranyat adtak, Torkos Jakabnak pedig 1760-tól kezdve 12 aranyat. Szathmári ugyanennyit kapott évenként. Megjegyzendő, hogy az arany pénzértéke ekkor darabonként 4—5 forint volt. Vagyis Ferenczi és Bányai körülbelül 25, Torkos és Szathmári pedig 50 forintot kaptak évenként a pápaiaktól. Szathmári 1775-ben mint nőtlen ember került Tevelre, — akkor jött haza Hollandiából a franekeri egyetemenről — s ekkor a teveliek tartózták »étellel, itallal«. Hogy a pápaiak is résztvegyenek valamiképen az ő eltartásában, presbiteri határozattal küldtek neki 4 és egynegyed akó bort 8 forint 50 dénár értékben!

Mivel a hivek egy kisebb része a közelebb fekvő Kéttornyúslakra járt istentiszteleltre, azért a laki prédikátor fizetéséhez is hozzájárultak a pápaiak, fizetvén neki 1757-től kezdve évenként 2 körmöci aranyat.

Hogy stólát mennyit fizettek, arról ezidőkből nincsenek feljegyzések.

Hogy azonban tényleg fizettek stólát a teveli, esetleg a laki prédikátornak, arra nézve van egy közvetett bizonyítékunk. Nevezetesen Csernel György Csernelházán 1758-ban kelt végrendeletében 300 forintot hagy a teveli egyháznak, abból a célból, hogy annak évenkénti 15 forintot kitevő kamata a teveli prédikátort illesse, »azért, hogy ő kegyelme a pápai Helvetica Confessió levő hiveknek és atyafiaknak ökegyelméhez kivitetendő kised gyermekeket tartozék ingyen és minden más fizetés nélkül megkeresztelni«.

Ez a hagyaték nyilván megmutatja, hogy mindeddig a keresztelésért is s bizonyosan egyéb funkciókért is fizettek a pápaiak stólát. Egyúttal azonban igen érdekes bizonyíték e végrendelet mellett, hogy ezelőtt majd kétszáz esztendővel is voltak már olyan egyháztagok, akik nem helyeselték a stólafizetést, különösen is a sákramentom kiszolgáltatásáért, — de nem akarták azt egyszerűen eltöröltetni, hanem gondoskodni kívántak arról — s Csernel György példát is adott rá, hogy a prédikátorok amúgy sem nagy jövedelme a stóla nemfizetés miatt ne csökkenjen. Csernel György ez alapítványával elintézte a keresztelési »stóla megváltás« ügyét a Tevelen keresztelt pápai kisedek után. Sajnos, példaadása — követés nélkül maradt.

A királyi rendeletek értelmében minden keresztelés, esketés és temetés után meg kellett fizetniök a stólát a pápai plébános

nak, s csak ennek letétele után végezhetővé a szertartást Tevelen vagy Kéttornyulakon az ottani prédikátorral, de a prédikátorok a szertartások végzésére Pápara be nem jöhettek.

A pápai plébános részére fizetniök kellett az árva egyház tagjainak az úgynevezett dáciát is, de ennek nagyságáról szintén nincsenek adataink.

Az árva egyház keserves életét semmi sem illusztrálja jobban, mint a szertartások körüli helyzet. Vagy a plébánossal kellett azokat végeztetni, vagy — miután előbb stólát fizettek a plébánosnak — idegenbe kellett menni, hogy vallásuk szerint végeztethessék azt! Valóban nem nehéz elképzelni, hogy miért újíztották meg minduntalan kérvényezésüket a pápaiak, hogy ezen a keserves állapoton változtassanak.

Az iskola

Az 1753 július 9-én kiadott helytartótanácsi engedély alapján állíthattak a pápaiak Tevelen egy kisebb, úgynevezett grammatikai iskolát, ahol taníttathatták gyermekeiket. Tevelen volt alsóbb fokú, ma: elemi iskola és volt a tevelieknek iskolamesterük is. Természetesen, ez nem volt azonos a pápaiak Tevelre engedélyezett iskolájával. A vallásgyakorlat megszűnése óta az engedély kiadásáig több mint egy esztendő telt el, eddig az ideig a pápai gyermekek sehol sem tanultak, s amint egy 1768-ban készített kérvényből tudjuk, tovább is nagy nehézségeket okozott az elemi iskolázás. Pápán csak róm. kath. iskola volt, ebbe járhattak volna református gyermekek is, de — mint az említett kérvényből tudjuk, — nem vették igénybe ezt az iskolát. Tevelre kijárni apró gyermekeknek nagy nehézséget jelentett. Adatok hiányában nem is tudjuk elképzelni, hogy mi történt a pápai gyermekekkel. Említettük, hogy Tevelen iskolamester volt és arra vannak adataink, hogy a teveli iskolamestereknek a pápaiak is adtak fizetést, többször azonban mint kántori fizetés szerepel ez és ebből arra lehet következtetni, hogy ha jártak is a teveli kisiskolába pápai gyermekek, nagyon kevesen lehettek.

1753 nyarán, amikor a vallásgyakorlatot megkezdhatték, a pápaiak Tevelen felállították az engedélyezett grammatikai iskolát is. Ez lett volna a pápai főiskola utódja. Az elnevezés a latin iskolák különböző fokai szem előtt tartásával történt, mert a szerint, hogy a diákok milyen mértékben tanulták a latin nyelvet,

nevezték az iskolát pl. grammatikainak, ami azt jelentette, hogy a latin nyelvtan úgynevezett alaktani részét is tanulták. A mai értelemben ez két vagy három osztályú középiskolának felelt volna meg. Így a pápai főiskolából egy nagyon is letörpült, alsó fokú középiskola lett.

Emlékezzünk arra is, hogy a pápaiak megkísérelték egy magasabb fokú iskola elnyerését is, hogy Tevelen egészen a theologiaig végezhessek a diákok tanulmányaikat. De láttuk azt is, hogy ez a próbálkozásuk teljesen siker nélkül maradt. Meg kellett hát elégedni a letörpült iskolával.

Egynéhány esztendőig nem volt a pápai iskolának helye Tevelen. Csak 1761-ben építettek külön iskolát a pápaiak. Nyilvánvalóan azért is nem, mert reménykedtek abban, hogy megnyerhetik a főiskolatartás jogát is, akkor pedig egy nagy épület állítására lett volna szükség. Amikor azonban látták, hogy minden próbálkozásuk hiábavaló e tekintetben, mégis csak be kellett rendezkedniök erre az állapotra. Eddig az ideig a pápai diákok a teveli kisiskolában tanultak, hogy milyen beosztásban, azt nem tudjuk, de bizonyára váltakozva jártak iskolába a teveli gyermekek és a pápai diákok. Az iskolának a vezetésére még 1753-ban beállították Nagy Mihályt, aki a pápai iskola elvétele előtt is már mint preceptor működött és ugyanilyen minőségben vezette a teveli iskolát harminc esztendőn keresztül. Megérte a türelmi rendelet kiadását és a majd újra megnyíló pápai főiskolában még egy évtizedig tanított.

Az iskolázásnak említett beosztása lassanként tarthatatlanná vált. A pápaiaknak gondoskodni kellett külön iskolaépületről annál is inkább, mert az eleinte csak nagyon kevés számú diákok mégis többen lettek. Nem volt könnyű a dolog, a pápaiak és teveliek között 1754-ben kötött szerződés megtiltotta azt, hogy a pápaiak Tevelen telket vagy házat szerezzenek. De a helyzetet megértve, a teveliek segítségére jöttek a pápaiaknak és elég komplikált eljárás után mégis telekhez juttatták a pápaiakat, de csak kifejezetten az iskola céljaira használható telekhez. 1759-ben tehát a pápaiak birtokába jutott az a telek, amelyiken a teveli iskola ma is áll. 1761-ben aztán erre a telekre felépítettek egy kb. 12 méter hosszúságú tartermet és építettek a preceptor számára is egy kétszobás lakást. Megépítették az egészet 50 rhénes forint költséggel. Amikor egy évtizeddel előbb a templomot építették, 4500 rhénes forintba került, ezzel szemben az iskola

kiállott nem sokkal többől, mint 50 forintból. Csak úgy tudjuk elképzelni ezt az óriási értékkülönbséget, ha elolvassuk azt a szerződést, amit az építést végző molnármesterekkel kötöttek. E szerint tehát 50 forintot fizetnek nekik azért, hogy a telken »egy 18 sing hosszúságú classist és egy szobát az utca felől ex fundamento újra mind oldalát, mind tetejét, a régi szobának és konyhának pedig csak tetejét és a konyhának egyik oldalát állítsák fel jó fából, egyedül csak ami a fa-munkát illeti sárzason és nádverésen kívül«. Ebből megérthetjük, hogy miért volt olyan olcsó az iskola. Vesszővel font, sárral vert oldala, náddal rakott teteje és földes padlója volt ennek. Bizony semmiképpen sem hasonlított az elvett pápai főiskola akkori viszonyok között nagy-szerű épületéhez.

És ebben az iskolában tanított ettől kezdve Nagy Mihály mindaddig, amíg egy évtized múlva romladozni kezdett ez az épület. A sövényfal, még ha iskola is, bizony nem időálló. Eleinte reparálgatták, de aztán 1776-ban elhatározták, hogy »mivel a teveli oskolánknak sövényfalai igen megromladoztak és majd ki is dülnek, azért elvégeztetett, hogy a nyáron kőből rakattassék föl«. Úgy is történt. 1776 nyarán megépítették az új köiskolát. Ennek nagyságáról csak nagyon gyér adataink vannak. Mindössze annyi pontos tudomásunk van, hogy 30 □-öl követ használtak fel hozzá, 5 ablaka volt és 200 forintba került, de a teteje most is csak szalmából készült. Mégis ez már egy állandó jellegű épület volt, amit azonban nem sokáig használtak már. Néhány év múlva visszatérhetett az iskola Pápara.

Nagy Mihály preceptor, amikor kikerült Tevelre, még legény ember volt és így kevés fizetés is elég volt neki. Szállást, ágyruhát és ételmet is a pápai egyháztól kapott. Valami csekély tandíjat a diákok is fizettek. Mikor 1756-ban megházasodott, lakodalmát a pápai egyház tartotta ki, adván neki erre 15 font húst és két akó bort. Díjlevelét csak 1761-ből ismerjük s e szerint a fizetése volt ekkor 50 forint készpénz, minden diáktól a pápai vásárok alkalmával egy garas, — 15 mérő gabona, egy hold szántóföld és 12 font faggyú. 1764-től kezdve kapott még ehhez félmázsza húst, 25 font sót és egy 2 forint értékű sovány disznót évenként. Ezenkívül az egy hold földnek a művelésére felhasználhatott a diákok közül tizet, akiket aztán ennek ellenében mentesítették a vásárpénz megfizetése alól. Majd a következő években átváltják természetbeni járandóságait kész-

pénzre, 80 forintra, amelyet 1773-ban 100 forintra emelnek. Bizony, ez nagyon csekély fizetésnek látszik. Még ha tudjuk is, hogy az a bizonyos sovány disznó 2 forintba került, egy pár ökrnek az ára pedig 20 forint volt.

A diákok száma a teveli iskolában nem volt állandó. Néha ötvenre, sőt 70-re is emelkedett a számuk. Leginkább pápai és teveli szülőknek a gyermekei, de voltak a környékbeli községekben is diákok. Bár az iskola grammatikai volt, már 1769-től kezdve szintaxist (mondattant) is tanított Nagy Mihály, úgy hogy ekkor kb. négyosztályú középiskolának felelt meg a teveli iskola, sőt 1773-tól kezdve még a német nyelvet is tanítja diákjainak Nagy Mihály. Tekintettel arra, hogy Sopronban tanult, könnyen megoldhatta ezt a feladatát.

Ennél többet nem tudunk a pápaiak teveli iskolájáról. A multhoz képest csak vegetálás volt ennek az élete és valóban nem volt több, mint Dunántúlon elég számos községben fennállott, jó preceptor keze alatt működő, magasabb falusi iskola. Jelentősége inkább csak azért van, mert fennállása valamilyen mértékben biztosította a pápai iskola működésének folytonosságát.

Sopronban tanuló pápai diákok

Volt már róla szó, hogy 1732-ben Telekesi Török István felesége, Komáromi Kata nagyobb alapítványt tett a pápai egyháznál abból a célból, hogy annak kamataiból az egyház diákokat taníttathasson Sopronban. Említettük, hogy ennek 1752-ig csak azért volt jelentősége, mert így a pápai diákok közül kijelölt stipendisták Sopronban a német nyelvet elsajátíthatták. Egészen más lesz azonban a jelentősége ennek az alapítványnak akkor, amidőn megszűnik a pápai főiskola és nemcsak Pápán, de az egész Dunántúlon sincs lehetősége annak, hogy magasabb tanulmányokat végezhesse református iskolában a diákok. Egész Dunántúlon nem volt a tevelinél magasabbfokú iskola, a teveléhez fogható került ugyan jóegynéhány, de még a komáromi kollégiumban is csak szintaxist tanulhattak a diákok. Aki prédikátorságra készült, annak Debrecenbe vagy Patakra kellett menni tanulni. Filozófiát tanulhattak ugyan Losoncon is, ahová a pápaiak át is adták az iskola könyvtárának jórésztét és átengedték legációikat és szupplikációikat is, de Losonc messze kívül esett a tulajdonképpeni Dunántúlon, még ha a dunántúli egyházkerü-

lethez tartozott is. Éppen ezért nő meg a jelentősége a soproni ú. n. Török-alapítványnak a pápaiak szempontjából.

A soproni evangélikus liceumban szintén tanítottak filozófiai s így azok a pápai diákok, akik tanulni akartak és az egyház támogatására érdemesek voltak, nem voltak kénytelenek olyan messzire menni, mint Patak vagy Debrecen, vagy akár Losonc is. 1757-től kezdve állandó feljegyzéseink vannak arról, hogy a pápaiak erre az alapítványra kétévenként 3—3 diákot küldöttek, fizetvén az alapítvány kamatából minden tanulási költségüket. Hogy mennyi lehetett a stipendiumnak az összege, arról nincsenek adataink. Az alapítólevél nem is volt meg a pápaiak birtokában, az egész alapítványt Sopronban kezelték s a pápaiaknak nem volt más feladata, minthogy a stipendistákat kijelöljék.

Feltűnő, hogy több esetben találunk olyan presbiteri határozatot, amelyek arról szólnak, hogy a stipendisták nem jól viselik magukat, nem tanulnak és »magukat korhelységre adják«, ha ilyenek jöttek tudomására, az arra méltatlan diákot megfosztották a stipendiumtól. Egyébként pedig az egyház vezetői személyesen is több ízben ellenőrizték a diákok viselkedését s annak ellenőrzésére a soproniakat is megkérték. Ezenkívül pedig a diákok írásban tartoztak magukat kötelezni, hogy állandóan Sopronban lagnak és szorgalmasan tanulnak. 1765-től kezdve már nincs is többé panasz a diákokra.

Bármilyen nagy szolgálatot tett is a Török-alapítvány, végterményében nem sok diák élvezhette azt. Éppen azért segítségére jött a diákságnak nemes Lampérth Mihály homokbödögei birtokos, aki végrendeletileg 400 forintos alapítványt tett abból a célból, hogy annak a kamataiból egy református diák tanulhasson a soproni ev. liceumban. (A végrendelet 1759-ben kelt, az alapítólevél pedig annak alapján 1774-ben.) Lampérth Mihály végrendeletéből tudjuk, hogy az alapítványnak 6% kamata volt fordítható egy diák taníttatására és az akkori viszonyok között ez a 24 forint valóban elég is lehetett erre.

1773-tól kezdve tudunk egy »Kovácsiána Fundatióról« is, amelyik szintén pápai diákok taníttatására szolgált. Ennek az alapítványnak eredetéről semmit sem tudunk, csak 1779-ben olvastunk a jegyzőkönyvben annyit, hogy annak alapját egy ház képezte és pedig Boné Adámnak a háza. Az említett évben ugyanis azt olvassuk, hogy »a Kovácsiána Fundatióba assignált Bónésház mivel leégett, míg az fel nem épül, az ifjak segítése

szünetek. 1780-ban ugyan szó van róla, hogy ez az elégett ház továbbra is jövedelmez és így lehet erre az alapítványra továbbra is kijelölni diákokat, mégis ettől kezdve többet nem olvasunk erről az alapítványról. Egyébként ennek az alapítványnak az összege 48 forint volt évenként, amelyikből nem Sopronban, hanem Debrecenben tanítottak évenként egy-egy diákokat.

A türelmi rendelet után megint kisebb jelentőségűvé válik a soproni alapítványok ügye, de az árvaság 30 esztendeje alatt igen jó szolgálatot tettek és néhány pápai vagy pápamelléki diáknak lehetővé tették vagy megkönnyítették a további tanulást.

Szegénygondozás

A régi ispotály elvétele után a szegénygondozást alapítványok kamataiból végezte a pápai egyház. A történet folyamán számos olyan alapítólevélről szólottunk, amelyekben említés történt a szegényekről is. Hogy milyen arányú gondozást tudtak ez alapítványokból végezni a pápaiak, vagy voltak-e egyéb forrásaik is erre a munkára, arról mindaddig, amíg az egyház virágzó volt, nincsenek adataink. Egészen sajtáságosan, a rendszeres szegénygondozás az árvaság idején indul meg és pedig a Szondy Zsuzsánna végrendeleti hagyatékának felhasználásával.

Szondy Zsuzsánna végrendelete 1753-ban vált érvényessé, akkor azonban a pápai egyházi előljárók a kérvényezésekkel és a teveli berendezkedéssel voltak elfoglalva, úgy hogy talán eszükbe sem jutott az alapítványhoz való amúgyis kétséges jogok érvényesítése. Kétségesnek mondjuk azért, mert bár az alapítvány a pápai, losonci, rimaszombati és debreceni református szegények javára tétetett, de azzal, hogy a kamatokból Pápát illető 100 forint évenként a prédikátor vagy kurátor kezébe adassék. Már pedig Pápán 1752 óta prédikátor nem volt s így nem lehetett kinek a kezéhez a 100 forintot kifizetni. Amikor azonban 1755 óta az árva egyház újra szervezett életet kezd élni, sor kerül az alapítványhoz való jogok érvényesítésére is. 1757 januárjában fel is keresik az akkor Peremartonban lakó Torkos Jakab superintendenst, valamint a bécsi és pozsonyi ágenseket is, az alapítvány kamatainak kieszközléséért s az ágenseket azért is, hogy a felsőbb helyeken ehhez a jóváhagyást megnyerjék.

Magát az eljárást nem ismerjük, azonban az tény, hogy 1758 óta rendszeresen megkapják a pápaiak a Szondy-alapítványt és

ettől kezdve szegénygondozásra is fordítják. 1758-ban csak arról olvasunk, hogy a kurátor ossza ki a pénzt »aszerint, amint már elrendeltetett«, ekkor azonban semmi egyebet nem tudunk a rendelésről. Később olvasunk arról, hogy egyes név szerint megnevezett szegények kapnak ebből az alapítványból, így pl. 1758 június 9-éről ez áll a jegyzőkönyvben: »A szegény bolondos Katának mivel sem fehér ruha, sem külső ruhája nincsen, azért mint hitünk cselédjének Eősz Mihály uram vegyen neki a szegények számára való pénzből. Ugy a szegény Körmendinének is adassék valami«. 1763-tól kezdve aztán arról olvasunk, hogy bizonyos »házi szegények« voltak, akiket az alapítványból rendszeresen segítettek. Sőt később arról is van tudomásunk, hogy ezeknek a házi szegényeknek meghatározott számuk volt és csak akkor vettek fel közülük újat, ha valamelyik meghalt közülük.

Előfordult, hogy a kamat nem érkezett meg pontosan, sőt volt idő, amikor öt esztendeig is elmaradt. Mindazáltal ilyenkor is fizették a szegények járandóságát s majd az utólag beérkezett pénzből pótolták azt helyre. A szegények pénzét épúgy, mint egyéb pénzeket is, a vicekurátor, aki egyúttal pénztárnok is volt, kezelte.

Semmit többet a szegényügyről adatainkból meg nem tudunk. Az árvaság 30 esztendeje alatt csupán egyetlen olyan alapítvány tétetett a pápai egyháznál, amelyekben a szegényekről is van megemlékezés és pedig Sebe Ferenc 1761-ben kelt végrendeletében ezt írja: »Az ártatlan, vallásunkon Helvética confessio lévők számokra is hagyok 100 forintokat és annak az érdekül a szegény eklézsia kuratori minden esztendőben személy különbség nélkül felosszák«. De ha nem volt is egyéb alapítvány, sőt ha egyéb anyagi forrás nem állt is rendelkezésére a pápaiaknak, a Szondi-alapítvány évi 100 forintja minden hiány nélkül elégséges volt a szegények gondozására.

Még csak azt említjük meg, hogy amint az 1768-iki tisztújítás alkalmával elhatározták, a szegények nyilvántartása az egyházfiaknak a feladata volt.

Anyagi ügyek

1755-től kezdve rendes számadásokat vezetett az árva eklésia. Ezekből a számadásokból alkothatunk némi képet az egyház anyagi helyzetéről.

Megállapítható, hogy 1752-ben, a vallásgyakorlat elvételekor, volt az egyháznak tőkepénze, mintegy 10.000 rhénes forint, emellett pedig az egyetlen megmaradt malma Kovácsiban ért mintegy 600 rhénes forintot. Amikor 1755-ben először készítenek az árvaság idején számadást, akkor már csak 5600 rhénes forint tőkéje van az egyháznak. Jóllehet az elmúlt három esztendő alatt befolyt kamatokból s a malom jövedelméből és némi egyéb adományból mintegy 1000 forint s készpénze is volt az egyháznak a pénztárban majd 1000 forint, mégis ez években felmondtak és beszedtek a kamatra kihelyezett tőkéből, 4700 forintot. Szükség volt a pénzrel. Az ekkor tartott számadások szerint 1752 májusától 1755 februárig 6500 forintot fizettek ki! Dehát ebből fizették a teveli templom építési költségeit, s ebből fedezték a kérvényezéseket és a bécsi utakkal járó igen tetemes költségeket is! Így ha nem tarthattak is fenn egyházat, nem kellett is nekik prédikátorokat, professzort, preceptorokat fizetni, diákokról gondoskodni, mégis felemésztette a sok egyéb kiadás tőkéiknek csaknem felét, s az addig befolyt kamatokat is.

Legközelebb 1761-ben készítették újból számadást. A közben eltelt hat év alatt megint beszedtek a tőkéből 1700 forintot, kaptak ezévből Eöri Szabó Ferencné Csernel Erzsébettől egy 1000 forintos alapítványt (mely tulajdonképpen az eddig oratóriumnak használt ház újból a család birtokába vételekor adott, s egyszersmindenkori használati díj volt), a kovácsi malomból ekkor becsültette ki őket az uraság, s e címen is befolyt 612 forint, kamatokból és egyéb adományokból is beszedtek vagy 300 forintot, mégis új kamatozásra csak 1600 forintot adtak ki, 1800 forintot újból elköltöttek!

1768-ban is alig változott a helyzet. Az ekkor tartott számadásból is az tűnik ki, hogy az eltelt időben beszedtek 2570 forintot, kamatokból befolyt 2623 forint, s egyéb adományt is nyertek 470 forintot, vagyis összes bevételük 5670 forint volt.

s ebből mindössze 2600 forintot adtak ki kamatozásra, mintegy 1100 forint készpénz maradt a pénztárnoknál, majdnem 2000 forint pedig újból elfogyott »holmi szükséges kiadásokra, ki templomra, ki iskolára, ki predikátorok fizetésére!« Ugyhogy a nagy bevételek ellenére a tőkék állapota 1755-től kezdve jóformán semmi változást nem mutat.

Ettől kezdve azonban megváltozik a helyzet. Időközben már felhagytak a költséges kérvényezésekkel, s a még költségesebb Bécsbe járással. Ugyhogy 1771-ben a befolyt 500 forint tőkével szemben már 1200 forintot helyeznek ki, 1773-ban is 600 forinttal több a kihelyezés, mint a beszedett tőke, a további években pedig egyre nagyobb a különbség a kettő között. A tőkék pontos kimutatása hiányzik ugyan az árvaság végéről, mégis az utolsó, 1777-ből való pontos kimutatás 9294 forintnyi tőkét mutat, ami még tovább is emelkedik!

Ugyhogy a türelmi rendelet idején az egyház éppen olyan tőkével indulhat neki az új életnek, mint 1752-ben amennyi volt!

A vagyoni helyzetnek ez a hullámválsága, a teveli templomépítéssel egyrészt megmagyarázható. De megvilágításra szorul az, hogy hova fordították ezenkívül azt az ezrekre menő összeget, ami kamatjövedelmekből, s egyéb bevételekből időnként befolyt? El lehet ugyan intézni ezt egyszerűen azzal, hogy a kérvényezésre, bécsi küldöttség járásra, ágens fizetésére ment az el! De ismerve az akkori pénz igen nagy értékét, nagyon is felületes dolog volna ezzel megelégedni!

Éppen azért ki kell térnünk e kiadásokra, hogy nyilvánvaló legyen előttünk, vajjon nem voltak-e valóban pazarlók a pápaiak, amint ezzel őket még 1754-ben megvádolta a Szondy-alapítvány egyik kurátora?

Nincsenek itt sem mindenre kiterjedő részletes adataink, — de beszéljenek a meglevők!

Kezünk közt van Cseh Csuzi Pál főgondnoknak az 1752—54. évekről készített költség kimutatása, amelyben minden kiadási tételt, amit küldöttségjárásai alkalmával eszközölt, pontosan feljegyzett. E számadás szerint Cseh Csuzi maga 530 forintot adott ki költségeire, amelyek ez években tett bécsi, pozsonyi, győri, veszprémi és sümegi utakra kellettek. Ez mindenesetre nagy összeg, mégha tudjuk is, hogy rendesen hárman mentek. Bár azt természetesnek tarthatjuk, hogy a kocsibér, szállás és

koszt költségeit az egyház pénzéből fizették, — az valahogy már furcsa színben tünteti fel eljárásukat, amikor ilyeneket olvasunk az elszámolásban: »6. January 1752. Sós István és Torkos János uraimékkal Győríg magam lovain és kocsiján menvén, kocsi bér Győríg 3 forint!« Azután több ízben is: »Vitettem az utra 17 icce bort, mely krajcárjával számlálván 1 for 8 kr.« — vagy: »sört hozattunk naponként a sörházbul (Bécsben), hol két pinet, hol három iccét hat nap alatt, egy garason iccējét: 1 for. 15 kr.« Azonban ha méltatlankodva olvassuk is, hogy a küldött ségjáró nemes urak, ha saját kocsijukon utaznak, akkor is felszámítják a kocsi bért, s ha magok borát viszik is a hosszú útra, azt is az egyházzal fizettették meg, sőt még naponkénti sör adagjaikat is az egyház számlájára írják — végül is ez az egész összevéve is nagyon csekély összeget tenne ki. Ellenben Cseh Csuzi Pál számadásaiban ilyen kitételekre is bukkanunk: »Bécsben adtam in specie 47 aranyat és hogy kétszáz forintot tegyen, adtam hozzá fejer pénzt 2 for. 36 kr. = 200 forint.« — »Ágens uram kezéhez két helyre adandó 4 aranyat, facit 16 for. 48 kr.« — »Pozsonyban secretárius uramnak 25 for.« — »Adtam Anonymusnak 8 for.« — »Apró perec ára, melyet cancellár számára süttettem 2 for. 27 kr.« — »István deákomtul egy urnak Pozsonyban küldöttem fel 3 akó 1 fertály somlai bort à 4 for. = 13 for.« — Azután a cancellisták »bizonyos fáradságáért«, kocsisoknak, inasoknak borralaló stb. szintén igen szép összegekre felment. Ugyhogy ezek a költségek az egész számadásnak több, mint felét teszik. S ezeken kívül fel vannak sorolva azok az összegek is, amelyeket a helytartótanácsi, cancelláriai, vármegeyi határozatok és rendeletek kiváltásáért fizettek!

A többi küldöttek elszámolásait nem ismerjük, de bizonyára azokból is ugyanez a kép tárulna elénk!

Ellenben az ágensek levelezésében van még egy pár figyelemre méltó adat, a tekintetben, hogy mire is költötték a pápaiak a kérvényezésekkel kapcsolatosan pénzüket.

Először is e levelezésekből bizonyos, hogy az ágensek maguk is sok pénzt kaptak a pápaiaktól. Sokszor van szó leveleikben honoráriumról, »kis pénzecsskérről«, amelyet vagy kérnek, vagy megköszönnek. 1752 december végén Dömjén ágens 180 forint fizetésének megadását kéri. 1756-ban Nogell István pozsonyi ágens köszöni meg 50 forint salláriumát.

A levelek ezenfelül nyilvánvalóan mutatják — ami már Cseh Csuzi Pál számadásaiból is kitetszett —, hogy a pápaiak nemcsak kérvényezési, küldöttségjárási, de valóságos megvesztegetési hadjáratot is indítottak vallásgyakorlatuk érdekében. 1752 november 9-én Dömjén ágens arról tudósítja a pápaiakat, hogy a kancellár részére adandó 150 mérő zabot megvette! Ugyanő 1753 február 9-én a kancellár »bejáró embereivel« való megbeszélés után 50 font csokoládét vett, s adott a pápaiak nevében a kancellárnak, mivel a »bejáró emberektől« úgy értesült, hogy erre volna szükség a kancellár házánál! 1755-ben ugyancsak Dömjén figyelmezteti a pápaiakat, hogy »egy nagy helyre valamit kéne offerálni«, sőt azt is megírja, hogy ő már tett is bizonyos ígéretet, sőt az a bizonyos »nagy hely« már kétszer is figyelmeztette őt ígéretére, — de nem mer a pápaiak nélkül cselekedni. Egyik következő leveléből aztán megtudjuk, hogy előbb 20 öl fával akartak »kedveskedni« ama »nagy helyen«, később e helyett mégis inkább 4 mázsa vaját vettek 100 forintért! És Dömjén ekkor nyíltan megírja, hogy az ilyet bizony meg kell tenni, mert ez csak annyit tesz, hogy »adok, hogy adj!«, »ezt pedig ámbár azért cselekedjük, de mégis úgy kell cselekednünk, hogy kézzel foghatóan szándékunk ki ne tessék!«

Biz ez nem volt más, mint vesztegetés, az igazság szekerkerékének kenetése! És ki tudja meddig ment volna ez így — emésztvén egymásután a száz forintokat — hiába, ha egyszer az orrukra nem koppintottak volna a pápaiaknak éspedig éppen legnagyobb ellenfelük, maga Esterházy Károly gróf.

1756 szeptemberében, amikor a teveli második prédikátorért, s az ottani magasabb iskoláért javában folyt a kérvényezés, a pápaiak, a már gyakorolt mód szerint felküldték Eöry Jánost Pozsonyba 4 akó jó somlai borral, hogy azzal a helytartósági titkárnak kedveskedjék. A titkár el is fogadta az ajándékot, s házához is vitette. Azonban Esterházy Károly, aki a helytartótanácsnak tagja volt, tudomással bírt valami pápai üzenet útján a dolgról, s a titkárt a tanácsban megtámadta érte, hogy a választási tárgyalások idején ajándékot fogad el. Ugyhogy a titkár végül is kénytelen volt a bort a pozsonyi római katolikus ispánba beküldeni, s mindezt Eörynek Páparra megírta! Később a titkár az ágens előtt ugyan megmondta, hogy besugás történt Esterházynál, és — hajlandó is lett volna csendesebb időkben elfogadni a megújítandó ajándékot —, de a továbbiakban a pá

paiak felhagytak ezzel a módszerrel, ami eddig is nagy költsé-
gükbe került, s mégsem sokat használt. Bár még egyszer 1762-ben
megírják az ágensnek, hogy az esetre, ha kedvező döntést kapnak,
»a száz aranyakat bizvást megígérheti az úr«, de most már csak
ígértek, s utólagosan akartak fizetni! Azonban így sem, vagy
így még kevésbé lett sikere a kérvénynek! Ha pedig mindebben
a költsékezésben volna megszólásra méltó, az nemcsak a pápaiakat
illeti, vagy nem elsősorban őket! Úgy látszik, a korszaknak álta-
lános jellemzője volt az a hiedelem, aminek Dömjén ágens ki-
fejezést is adott, hogy még az igazságnak is ára van, mindent meg
kell fizetni! Szomorú bizonyíték, hogy még embereket is meg-
lehetett fizetni.

Bármint történt is, a pápaiaknak súlyos anyagi áldozatokat
jelentett a kérvényezések hosszú sora, de a Szondy-alapítvány
már többször említett gondnokának vádoló szavai mégsem érin-
tették érdemtelenül a pápaiakat, különösen is a tekintetben, hogy
minde költségek fedezésére, — a templomépítés költségét is belc-
értve —, csak a készhez nyúltak, csak tőkékét költötték, s maguk
áldozatot azért nem hoztak. Ez utóbbit nemcsak Cseh Csuzi Pál
költségjegyzékéből állapíthatjuk meg. Találunk erre jegyzőkönyvi
határozatot is. 1757 július 22-i dátummal olvassuk a követke-
zőket: »Mivel még eddig csak a közösből attuk a prédikátor
uraiméknak a honoráriumot, már a község is el szokik a fizetés-
től, a közjó is kevesedik és kell az instantiánkra is: azért kikül-
detnek Bóné Ádám és Eősz Mihály uraimék avégre, hogy a
predikátor uraimék honoráriumára szólítsák meg a községet és
a ki, mit maga jó szántábul s indulattyábul ad, azt szedjék
össze és adják bé«. Ez nyílt beismerése a tényeknek. A felhívás
és kiküldetés aztán némi eredménnyel járt is, mert ettől kezdve
»különböző vegyes bevételek« című tétellel is találkozunk a
számadásokban, s úgy gondoljuk, hogy talán ez foglalja magá-
ban az ilyen adományokat.

A magyar református ember jelleméhez úgylátszik a mult-
ban is hozzátartozott, hogy bizonytalanra és különösen ha kéz-
zel fogható hasznát nem látta, nem szeretett önként adakozni.
De egy ponton akkor is meg lehetett találni az adakozási kedvet,
ha olyanról volt szó, amiben egyháza emelkedését, gyarapo-
dását látta. Ennek jelét láthatjuk abban, hogy mikor az ágensek
azzal bíztatták a pápaiakat, hogy a második prédikátort, s a
magasabb iskolát akkor talán megnyerhetik, ha kimutatják, hogy

azok fizetésére elegendő tőkájük, vagy jövedelmük van, akkor egyszerre megnyíltak a szívek és az erszények. Eddig nem buzdította őket az, hogy a teveli prédikátor s egy kis iskola számára adakozzanak. De az a második prédikátor: pápai prédikátor lett volna, tehát, ha Tevelen lakott volna is, teljesen az övéké. S a magasabb iskola már méltó dicsekvése lehetett volna az árvaságra kényszerült gyülekezetnek. És erre a célra a pápai egyháztagnak önként »csupán Isten dicsőségéhez való buzgóságból« fel is ajánlanak csaknem 3000 forintot, vagyis annyit, amennyinek kamatából éppen annyi fizetést tudtak volna biztosítani a prédikátornak, mint amennyit Pápán kapott 1752 előtt.

A második prédikátort nem nyerték meg, így a felajánlás csak felajánlás maradt, aminek emlékét csak a kötelezvények őrzik. Mégis ékes bizonyossága annak, hogy pápai reformátusokból azért mégsem halt ki az adakozás lelke, s amikor magukénak éreztek valami ügyet, azért tudtak áldozni és adakozni.

Az árvae gyház ingóságai

A tőkéken kívül voltak az egyháznak ingóságokban levő értékei is. Nemcsak a templomi felszerelések gazdag sora, hanem egyéb értéktárgyak is.

Említettük, hogy úrasztali készségeiket Tevelre küldték ki. Ehhez most még hozzáfűzzük, hogy Kéttornyulakra is adtak ki bizonyos eszközöket, így »egy szent asztalra való aranyos keszkenőt ajándékba«, valamint ajándékba adták »az ecclesiának egyik csöngettyüs erszényét is«.

Ezeken felül is maradt még a pápai előljárók őrzésében több eszköz is. 2 ezüst kehely, 3 ezüst tányér, önből való keresztelő medence és kanna, 1 réz keresztelő medence, 10 úrasztali terítő, s 2 »újkeresztvény korsó« az úrvacsorához. Azután templomi felszerelés volt még a csöngettyüs erszény, 2 perzsaszőnyeg és egy koporsóra használt, fekete posztó. Ezeken kívül pedig számos az iskolához és templomhoz tartozó bútor, könyv stb.

Azokból az értéktárgyakból, amelyeket Szeli György »memoriále«-jából ismerünk, már csak egy-két darab volt meg. Ez időkből is kaptak ugyan néhány darabot: ezüst kupákat, párta öveket, egy gyémántos keresztet. De ezek is lassanként az ötvösöz vándoroltak, aki a régi aranyláncért 300, a gyémántos kereszt-

tért 225 forintot adott, de egy ezüst kardtokért mindössze csak 24 garast, mert kisült, hogy a vékony ezüstlemez alatt vas volt a tok.

Igy, a templomi felszerelésen kívül, az értékes ingóságok szintén a tőke egy részének sorsára jutottak. Benyelte azokat is a nagy Moloch: a kérvényezés, a küldöttségjárás, s az ajánlékozás.

Egy kis reménység

Az árvaság lassanként már megszokott ködös életébe egy kis reménysugár is villant. 1775-ben Siskei Oroszi Mihály egy kötelező nyilatkozatot adott a pápaiaknak, amelyben kijelentette, hogy »meggondolván mindkét ágon levő eleinknek ezen Pápa városában hajdan virágzott Helvetica confessión levő ecclesiához gyakorlott szeretetbéli magok viselését, én is az már most exercitium nélkül levő azon ecclesiához eleinknek példájok szerint vonzó szeretetemet megmutatni akarván, magamat... kötelezem arra, hogy midőn az Ur Isten ezen nevezett Pápa városában még valaha is remélt exercitiumot helyre állítaná, tehát az ily exercitiumban leendő ezen pápai ecclesiának ugyan a pápai határban levő földeink közül nyolc posonyi alá való földeket én, vagy... az örökösök ingyen való szives jóakaratunkból ajándékozni tartozzanak«.

Ehhez az ajándékozási ígérethez a jegyzőkönyv hozzáfűzi, hogy ezt azért tette Oroszi Mihály, mert régi tradícióból úgy hallották, hogy »ezen ecclesia midőn nagy háborgatásban volt«, amikor a templomot, parókiát, s malmokat elvették — tehát 1660-ban — »akkor a prédikátoroknak négy hold földet az Orosziak házához csatolta az ecclesia, hogy megtarthassa és mái nap is ahoz bíratnak«...

Érdekes ez a hozzáfűzés! Hiszen 1660 után néha elég nyugodalmas időket is élt a pápai egyház, s mégis csak most, több mint száz év múlva jutott ez eszükbe? De nem keressük ennek az okát, s nem is azért említettük fel. Hanem azért, mert — bár ekkorra már minden kérvényezésük kárbaveszett — minden kérvényük elsüllyedt a helytartótanácsnál, alig lehetett reménységük kedvező változásra, vagy éppen arra, hogy magában a városban nyerhetnek még valaha szabad vallásgyakorlatot, s mégis ez a kötelező nyilatkozat s a vele foglalkozó jegyzőkönyv

azt mutatja, hogy a pápaiakban nem halt ki a reménység. Vagy amikor már-már lemondtak is róla, akkor Isten akaratából jött egy ilyen biztató reménység, mint Oroszi Mihály levele, s ez új életre keltette, ébren tartotta a reménységet.

Aki pedig reménykedik, az meg nem szégyenül. Közeledett és néhány év múlva el is érkezett a nagy fordulat, amikor szinte egy csapásra, szinte váratlanul, minden megváltozott. Jött a türelmi rendelet, s elérkezett a pápai egyház számára az új élet napja. S megadatott nekik, hogy az újnak a dicsősége nagyobb, nyugodalmasabb lehessen a réginél.

V. A TÜRELMI RENDELET

A türelmi rendelet

II. József trónralépése hozta meg a rég óhajtott változást a magyar protestánsok, s köztük a pápai reformátusok számára is. 1781 október 29-én kiadta II. József az ú. n. türelmi rendeletet, amellyel Magyarországon minden keresztyén vallás szabad gyakorlását megengedte. Megengedte, hogy azokon a helyeken is, ahol eddig csak magános vallásgyakorlat volt — tehát ahol nem lehetett gyülekezeti istentiszteletet tartani, ahol nem lehetek prédikátorok — ott is építhetnek templomot, iskolát, tarthatnak prédikátort és tanítót. S egyébként is sok elvett jogot visszaadott a protestánsoknak. Mindössze annyi megszorítást tartalmazott a rendelet, hogy a templomhoz tornyot nem építhetnek, harangot nem használhatnak, s a templom ajtaja sem nyílhatik utcára. És az is meg volt szabva, hogy legalább száz családnak kellett lenni egy-egy helyen, ahol templomot akarnak építeni, s hitelesen ki kell mutatni, hogy az építésre is, s a prédikátor eltartására is elégséges pénze van a gyülekezetnek.

Nem volt tehát teljes vallásszabadság, csak vallási türelem! De ez is mit jelentett akkor!? Mit jelent a nagy betegnek, mikor felkelhet s kimehet a levegőre! Ha nem teljesen egészséges is, ez már a gyógyulás útja! S a türelmi rendelet is az lett a magyar protestánsok számára is.

Csak egy hiba volt. Az nevezetesen, hogy mindezt királyi rendelet adta meg a magyar protestánsoknak és nem törvény! S ez olyan hiba volt, ami az első nagy öröm után sok keserőséget is hozott a szabadságot annyira óhajtó protestánsoknak. Mert a magát megkoronáztatni nem akaró s rendeletekkel kormányzó II. József szemben találta magát a vármegyékkel. A vármegyéknek saját területükre önállóságuk volt s csak azt a rendeletet lehetett végrehajtani egy-egy vármegye területén, amit a vármegyei gyűlésen kihirdettek. S most II. Józsefben alkotmányellenes uralkodót látván, a vármegyék szembehelyezkedtek a királyi rendeletekkel s azok végrehajtását megtagadták. Csodálatos dolog, hogy ugyanezt tették a türelmi rendelettel is! Pedig már

hosszú évtizedek óta, mikor a protestánsok ellen adták ki a rendeletek, akkor nem tartották alkotmányellenesnek s minden esetben kihirdették azokat. S most, amikor a rendelet a protestánsokra kedvező volt, akkor egyszerre az alkotmány sáncai mögé húzódtak s így akarták meghiusítani a királyi rendelet kedvezéseit.

De érthető. Érthető az is, hogy az alkotmányellenesen uralkodó II. Józseffel szemben meg akarták védeni az ősi magyar alkotmányt s — érthető az is, hogy a türelmi rendelettel sem tettek kivételt. Sőt ez még inkább érthető, mint az előbbi. Hiszen a vármegyei tisztségek betöltői mind s az ott résztvevő nemesek nagyrésze is katolikus volt. Az alkotmányhoz való ragaszkodás vallási türelmetlenséget takart s e ponton éppen ez a türelmetlenség adja meg a kulcsot a türelmi rendelet körül támadt viharokhoz. Csak II. József erélyének köszönhető, hogy lassan mégis megtört az ellenállás s a türelmi rendelet lassanként mindenütt érvénybe lépett.

A türelmi rendelet és Veszprém vármegye

Torkos Jakab, a Tevelen lakó dunántúli superintendens már a rendelet megjelenése előtt értesült annak elkészüléséről. Éspedig a pozsonyi ágens Mihályfalvi Jánostól, aki október 20-i levelében értesítette őt arról, hogy a rendelet ismertetése már megjelent a bécsi és pozsonyi ujságokban. Mihályfalvi az ujságközleményt is leírta Torkosnak.

Igy a pápai reformátusok is felkészülve várták a vármegyei gyűlést. S mielőtt még a rendelet leérkezett volna a vármegyére, már kérvényt is adtak be az evangélikusokkal együtt a vármegyéhez, vallásgyakorlatuk helyreállítását kérvén. Természetesen a vármegye még csak nem is foglalkozott ezzel a kéréssel.

Amikor leérkezett a rendelet, az 1782 január 15-i gyűlésen bemutatták azt. Azonban annak kihirdetése ellen maga a vármegyei ügyész, Kun László emelt óvást s a vármegye ki is monddotta, hogy annak kihirdetését és végrehajtását felfüggeszti, mert a vallásügy rendezése nem a király, hanem az országgyűlés jogai közé tartozik. Tehát a legközelebbi országgyűlés majd tárgyalja le azt s annak a törvényét végre fogja hajtani a vármegye. A jelenlevő protestáns nemesek minden tiltakozása ellenére is, másnap fel is küldték a vármegye határozatát a helytartótanácshoz.

Mikor ezen a gyűlésen a pápai reformátusok kérték a rendelet írásban való kiadását, ezt nem tagadták meg és hiteles alakban kiadták részükre a rendeletet.

Január 23-án kézhez véve a rendelet szövegét, a január 25-i gyűlés elé már beadvánnyal fordultak a vármegyéhez és pedig a Veszprém megyei protestánsok nevében, amellyel most már írásban is tiltakoztak az ügyész óvása s a vármegye felfüggesztő határozata ellen, s kimutatták, hogy tulajdonképpen nem ez a királyi rendelet adja meg nekik a szabad vallásgyakorlatot, mert azt békekötések és törvények már sok ízben biztosították s ez a rendelet most már csak azoknak a hatályát állítja némiképpen vissza. Hiábavaló tiltakozás volt. A vármegye haladt a maga útján. A tiltakozást ugyan felolvasták a megyegyűlésen, de még jegyzőkönyvbe sem engedték vezetni, hanem a protestánsoknak még ott a gyűlésen visszaadták.

A Veszprém vármegye területén élő protestánsoknak nem maradt más feladata, mint külön-külön egyházanként fordulni a királyhoz és külön intézkedéseket kérni. A vármegyén maga a türelmi rendelet sohasem hirdettetett ki.

A pápai reformátusok kérvénye

A pápaiaknak sem volt más tennivalójuk, minthogy vallásgyakorlatukért külön folyamodjanak a királyhoz. El is készítették kérvényüket. Ebben a kérvényben először arra utaltak, hogy vallásgyakorlatuk helyreállításáért 1772-ben beadott kérvényükre még mindig nem kaptak választ. Úgy látszik ez a beállítás — a kérvénynek ilyen kezdése — arra való volt, hogy ez által is érzékeltessék, hogy nemcsak a türelmi rendeletbe kapaszkodva kérik szabadságukat, eddig sem nyugodtak bele helyzetükbe, kérték annak megváltoztatását, csak döntést nem kaptak semmilyen sem. Előadják kérvényükben, hogy egyházuk a reformáció óta meg volt, 1526-ra teszik annak kezdetét és pedig Lampe egyháztörténetét idézve! Szabadon gyakorolták vallásukat 1681-ben is, amely évszám azért jelentős, mert az akkor tartott országgyűlés állapította meg, hogy mindenütt, ahol az országgyűlés idején szabad vallásgyakorlat folyt, tovább is birtokában maradhatnak annak.

Ennek ellenére mégis sorozatos zaklatásban volt részük. Részletesen is ismertetik az 1718 óta történeteket — s azt is, hogy 1752-ben miként fosztották meg őket mindentől.

Kérik most vallásgyakorlatuk helyreállítását s épületeik visszaadását. Az előterjesztett történeti háttér megrajzolása mellett a következő indokokat sorolják fel kérésük mellett: Vallásgyakorlatuk 150 évvel régebbi volt, mint amikor végvár címén mondatott az szabadnak. Sőt meg volt már akkor is, mikor Pápán még végvár nem is volt. 1718-ban, illetve 1719-ben s 1730-ban is királyi megerősítést nyertek annak folytatására és pedig azzal az indokolással, hogy a végvár megszűnése a vallásgyakorlat szabadságát nem befolyásolhatja. 1752-ben helytelen alapon, meghallgatásuk nélkül hozatott meg és hajtatott végre a megfosztó rendelet. Fundusaik szabad fundusok voltak, mégis elvette azokat a földesúr. Az öregek és betegek sohasem járhatnak — távol lévén a templom Pápától — istentiszteletre, s az egészségeseket is sokszor gátolja ebben az időjárás. Pápán iskolájuk nem lévén, a gyermekek nagyobb része tudatlanságban nő fel, s az egész vidéken nincs magasabb fokú református iskola. Van elégséges anyagi erejük az építkezésre. Számuk, sok tehetőses nemes is van köztük, ezer lelken felül van. Mindezek bizonyítására okmányokat is csatolnak, s amennyiben szükséges lesz, a maga helyén és idején, további bizonyítékokat is tudnak felmutatni.

Az itt vázlatosan ismertetett kérvényben legfeltűnőbb az, hogy hangja nem a régi, megalázkodó, könyörgő hang. Méltóság, határozottság és egyszerűség jellemzi azt. Úgy látszik, másként kellett a királynőnél kérvényezni s másként a felvilágosított királynál!

Ezt a kérvényt két pápai református egyháztag és pedig Sándor Gergely főkurátor és Eöry János presbiter maguk vitték fel Bécsbe és II. Józsefnél kihallgatást nyerve, személyesen nyújtották azt be az uralkodónak.

Kihallgatás az uralkodónál

1782 február 26-án volt az emlékezetes kihallgatás, amely — ugyan még hosszúra nyult idő után, — meghozta a döntést a pápai reformátusok számára. A kihallgatás lefolyását Sándor Gergely feljegyezte. Ez a leírás annyira eleven és szemléletes, hogy jónak látjuk azt szövszerinti fordításban itt leközoelni.

»Miatán a kérvényt, térdet hajtva átnyújtottuk, azt kérdezte *Öfelsége*: Honnan jöttök? *Felelet*: Pápa városából. A

császár: Miért kérvényeztek? *Felelet:* A mi régi vallásgyakorlatunkért, iskolánk, fundusaink és épületeink visszaadásáért. *A császár:* Keljetek fel és jöjjetek utánam! (És akkor vezetett minket egy kis szobába, ahol megállapodva kérdezte:) Olvastátok vallásügyi rendeletemet? *Felelet:* Elolvastuk felség! (És akkor szünetet tartva a kérvény külsején lévő összefoglalást elolvasta öfelsége.) *A császár:* Mikor vétetett el tőletek a vallásgyakorlat? *Felelet:* 1752-ben felség! *A császár:* Miért vétetett el? *Felelet:* 1718-ban azért háborgattak Esterházy József és Ferenc grófok, mintha vallásgyakorlatunk csak a véghely miatt ismertetett volna el valamikor, megszűnván pedig a véghely, szerintük ennek is meg kell szünni. Mivel azonban őseink kimutatták, hogy a véghelyi állapottal kapcsolatos engedélyt vallásgyakorlatunk 150 évvel megelőzte, 1719-ben megnyertük az engedélyt a vallásgyakorlat folytatására és ennek a rendeletnek a következtében 1752-ig birtokában is voltunk annak. Ez évben olyan indokolással, mintha az 1718-i rendelet nem hajtatott volna végre, a grófok új intézkedést kértek — jöllehet az 1718-i rendelet 1719-ben bizonyos mértékig hatályát veszítette —, hogy az a rendelet hajtassék végre rajtunk, aminthogy, mi előre semmit sem tudva, végre is hajtották, úgy, hogy bennünket bezártak, kérésünkkel meg sem hallgattak, a kiküldött megbízottak által pedig vallásgyakorlatunk elvételét. *A császár:* Hát fundusaitokat és épületeiteket mikor vették el, ekkor, vagy később? *Felelet:* Ugyanazon alkalommal, a mi távollétünkben, prédikátoraink a parókhiából, a professzor és a tanuló ifjúság az iskolából minden késedelem nélkül távozni kényszerültek, s nemesi fundusaink ingyen elvételtek. *A császár:* Kie most azok a fundusok? *Felelet:* Felső, az egri püspöké, anélkül, hogy fizetett volna értük valamit. *A császár:* Artikuláris volt az a hely? *Felelet:* Igen, felség. Pápa város az 1681-i 26. törvénycikkben kifejezetten meg van nevezve. *A császár:* Mennyien vagytok? *Felelet:* Felső, több mint ezren vagyunk. *A császár:* Ez mind református? *Felelet:* Igen, felség! — Erre így felelt a császár: Jól van, a vallásgyakorlat nem kérdéses, de a fundusokról és a telkekről közelebbit kell megtudnom. Amint elolvasom ezt a kérvényt (amit jobb kezében tartott), rögtön küldöm a magyar kancelláriára, a kancellária elküldi a pozsonyi helytartótanácsához, ti pedig onnan megkapjátok. *Felelet:* Igen, felség. (Ezzel öfelsége kissé meghajolt, belé-

pett a másik szobába, kérvényünket jobb kezében vitte, — mi pedig eltávoztunk.)«

A pápai egyház kiküldöttei megnyugodva térhettek haza. Hiszen királyi szó biztosította őket arról, hogy vallásgyakorlatuk nem kérdéses, meg fogják kapni. De az az út, amelyiket maga az uralkodó kijelölt: kancellária, helytartótanács és persze a vármegye, — hosszú út volt s a pápai reformátusok ügyének kétszer kellett ezt a hosszú utat megtenni, míg végre az eljárás sikerre vezetett.

Vizsgálatok az épületek ügyében

1782 május 21-én tárgyalta a vármegye a helytartótanáctól leérkezett királyi rendeletet, amely a pápaiak kérvénye alapján a telkeket illetőleg vizsgálatot rendel el. A vármegye ki is tűzte a vizsgálatot augusztus 26-ára. Három hónapi időt tartott szükségnek a vármegye ahhoz, hogy foganatosítsa a királyi rendeletben foglaltakat. De hát szükség volt erre az időre. Mert a vármegye kötelességének tartotta, hogy értesítse a történetekről a földesurat: Esterházy Károly egri püspököt, a földesúrnak pedig a maga tisztartójával és ügyészével össze kellett szedetni a dokumentumokat, amikkel meghíusíthatják a telkek visszakövetelését.

S lefolytatták a vizsgálatot. Tanuvallomások hangzottak el, hogy a kérdéses telkek mindíg a református egyház birtokában voltak. Hogy ott állt az emeletes parókhia, amelyben a két prédikátor lakott, amelyben most a gróf zsellérei laknak, hogy az övéké volt s iskola volt az az épület, amelyben most a gróf tisztartója lakik s a professzori ház, amely most az uradalmi kasznár lakása. Tanuk bizonyították, hogy ott állt az udvaron a kőtemplom s a torony, ahol most az uraság istállót s kocsiszínt épített!

Másik vizsgálatot is tartottak, a volt prédikatori házról. Azt a gróf Csuzy Gáspárnak adta, arról pedig utódaira szállt. Csuzy nem maga lakott a házban, zsellérek laktak benne, akik az árendát a Csuzy-örökösöknek fizették. A Csuzy-örökösök a házat osztályos egység tárgyává tették maguk között. Mikor a pápai reformátusok kérésére a vármegye figyelmezteti őket, hogy ne osztozzanak azon a házon, mert ők annak visszanyeréséért kérvényeztek, az örökösök azt felelik rá, hogy nekik ahhoz semmi közük, ők a földesúrtól kapták azt, intézzék el a reformátusok a

földesúrral, ha bajuk van vele. A tiltakozás hiábavaló volt ekkor is, meg akkor is, mikor a grófot figyelmeztették, hogy hagyja abba az új istálló építését az egykori templom helyén! S a vármegye már szeptember 6-án értesítette a földesurat, hogy olyan információt terjesztett fel, amelynek következtében a pápai reformátusok nem nyerhetik meg a telkeket.

A reformátusok ekkor újabb kérvényt adtak be a királyhoz s telkeikhez való jogukat részletesen leírva újra kérték azok visszaadását.

Kérésük azonban hiábavaló volt. Csak 1785-ben kaptak végleges döntést, amely arról szólt, hogy az épületeknek a kamarai sóhivatalnál elhelyezett s részükre mindeddig kamatozó becsárát felvehetik.

Nem volt más tennivalójuk. Örökre búcsút kellett venni a sok szenvedéssel megszentelt telektől. S meg kellett elégedniök az épületek becsárával.

Vizsgálatok a vallásgyakorlat ügyében

Az 1782 május 21-ai vármegyei gyűlés arról is intézkedett, hogy augusztus 26-án arra nézve is vizsgálatot kell tartani, hogy a pápai reformátusok meg tudnak-e felelni a türelmi rendeletben előírt feltételeknek? Erre nézve ugyan kifejezetten nem szólt a helytartótanács felhívása, mivel azonban beadott kérvényükre volt abban hivatkozás, meg volt az alapja ennek a rendelkezésnek is.

S a vármegye kiküldöttei erre nézve is megtartották a vizsgálatot. Összeírták hivatalosan, hogy a városban 129 házbirtokos nemes család van s olyan nemes család, amelynek háza nincs, van 49. Nem nemes család pedig 119 van. Így ez a 297 család messze felül haladja a türelmi rendeletben megállapított számot. Azt is megállapította a bizottság, hogy az összeírtak az építkezéshez felajánlottak a hatóság előtt 1302 forint 76.5 dénárt, a prédikátorok fizetéséhez évenként 165 forint 46.5 dénárt, valamint 112 pozsonyi mérő gabonát. Mindez, tekintettel arra, hogy az egyháznak 10.000 forintot meghaladó tőkéje volt s a vallásgyakorlat visszaállításakor haszonélvezeti jogába lép a Szondyalapítvány 10.000 forintjának is, — alapos bizonyíték volt amellest, hogy az egyház képes építkezni és képes hivatalnokait s intézményeit ellátni s fenntartani.

A vármegye jelentésének felküldésekor a pápaiak szeptember 7-^{én} említett felterjesztésükben mindegyik szintén kitértek.

A még májusban bekért jelentések így csak szeptemberben küldettek fel, de a helytartótanács még ekkor sem terjesztette fel azt a kancellária elé úgy, hogy a kancellária október 18-^{án} megsürgeti a pápaiak ügyében a helytartótanács jelentését.

De 1783 február elején újból meg kellett azt sürgetni, míg végre felterjesztették. És ekkor tűnt ki, hogy miért volt ez a hosszú várakozás! A kancellária a helytartótanács jelentése alapján *nem javasolta* a pápaiak részére a vallásgyakorlat megengedését és pedig azzal az indokolással, hogy van a környéken elég református templom és iskola, gyakorolhatják ott vallásukat a pápai reformátusok is.

Március 14-^{én} került ez a javaslat az uralkodó elé. Az uralkodó pedig az egész javaslatot áthúzta, megsemmisítette s határozatát az áthúzott javaslat alá odáírta: »A pápaiaknak a vallásgyakorlatot az iskolával együtt megengedem«.

Hiábavaló volt hát az idő húzása, a sok tanácskozás, a körmonfont javaslat, s indokolás kieszelése. A király döntött. S döntése ellen nem volt appelláta!

A kancelláriának s a helytartótanácsnak végre kellett hajtani a király döntését. És két hónap múlva, 1783 május 6-^{án} Veszprém vármegye gyűlése Veszprémben minden ellenmondás nélkül kihirdette a királyi engedélyt, megállapítván, hogy május 11-^{én} a reformátusok Pápán megkezdhetik szabad vallásgyakorlatukat.

Eöry János ott volt a megyegyűlésen. Amint a kihirdetés megtörtént, azonnal leveleket írt a kiszemelt s már meg is hívott pápai prédikátoroknak, Zsoldos Jánosnak Köveskálra, s ifjabbik Torkos Jakabnak Csöglére, hogy május 11-^{én} délután legyenek Pápán s délután mindketten prédikáljanak.

1752 május 12-^{én} némították el a pápai prédikátorok ajkán az igehirdetést s pontosan 31 esztendővel később, 1783 május 11-^{én} délután zendült az meg újból! 31 esztendő minden keserves küzdelme, gyásza és szomorúsága véget ért, — óh bár ki lehetne törölni még emlékezetét is!

A széttört bilincs

1782 január 26-án kapták kézhez a vármegyétől a rendelet hiteles szövegét a pápai reformátusok, ennek birtokában indult meg a másfélésztendeig tartó eljárás a vallásszabadság tényleges megnyeréséért. Igaz ugyan, hogy a vármegye nem hirdette ki a rendeletet s így nem lehetett volna annak intézkedéseit foganatosítani, — ám a pápai reformátusok, mint a börtönből szabadult rabok, nem győzték, nem tudták s nem is akarták kivárni ügyük nem kétséges, de hosszadalmas kimenetelét. Különösen is, amikor az uralkodó február 26-án biztatással bocsátotta el küldötteit magától, úgy cselekedtek, mintha már kezükben is lett volna az engedélyező parancs! Sándor Gergely főkurátor már március 10-én azt írta Ráday Gedeon egyházkerületi főkurátornak: »Pápára mi már behozzuk a prédikátort, mind gyónatni (úrvacsorát osztani!), mind keresztelni, mind temetni prédikázióval is, egyéb akadályunk még nem volt, hanem a plébános protestált, a vármegye pedig inhibeált, és minthogy excessusnak tartya, megírta a consiliumnak, de azért csak continuáljuk az usust, mind Pápán, mind a falukon«.

Ez a levél is tájékoztat, de egyéb adatok is megerősítenek benne, hogy valóban már 1782 elején bejárt nemcsak a teveli, de a tapolcafői prédikátor is Pápára, funkciókat végezni! A pápai plébános ezt törvénytelenségnek tartotta, mert szerinte az itt fungáló református prédikátorok az ő parokhiális jogaiba avatkoznak, és természetesen a neki járó stólát veszik el! Ezért már február 20-án feljelentette a pápai reformátusokat a vármegyénél s panaszolta, hogy a reformátusok azokat, »akik az ő szektájukból elhalnak, a maguk prédikátoraival temettetik Pápán«, s amikor ő tiltakozik s jogaira hivatkozik, akkor a reformátusok gúnnyal válaszolnak.

E feljelentésre a vármegye nem is késik — azonnal — vizsgálatot elrendelni. Március 2-án már tanukihallgatást is tartanak a plébános által panaszolt eset miatt. A tanuk egyező értelemmel vallják, hogy Csepeliné nemes asszonyt a tapolcafői prédikátorral temettették a pápai temetőben s mikor a halottat már a sírhoz kísérték, akkor megjelent a plébános s megállítva a prédikátort, kérdőre vonta, »ki engedelméből cselekszi, hogy az ő parochiájában temet?« Amire a prédikátor azt felelte, hogy »az őfelsé»

géjéből«. Amire a plébános azt felelte, hogy »az engedelem még ezután fog lenni és tiltakozott a prédikátor cselekedete ellen«. Természetesen a gyászoló közönség izgatottan figyelte ezt a szóváltást, nagy tolakodás támadt s egyesek bele is szóltak a beszédbe s ilyen szavak hallatszottak: »Itt van a pápai plébános«, amire megint ilyen válasz hangzott: »ha itt van, amint jött, elmehet«. Kosár Ferenc nevű református pedig egyenesen a plébánosnak mondta, egyesek szerint: »elég van az úrnak, bár azt győzze«, — mások szerint pedig azt mondta volna: »elég van plébános úrnak úgyis, csak azt rághassa!« A plébános látta, hogy szembeszállnak vele, visszafordult s a temetés megtörténhetett.

A vármegyei vizsgálat megállapította, hogy egyetlen szavakat nem használt senki, de azt is megállapította, hogy ami történt, az kihágás a fennálló rend ellen, azért az ügyet feljelentette a kancelláriának. Azonban a kancelláriától a királyhoz került az ügy, s a király viszont nem látott semmi kihágást, töröltette az egészét.

Hiába jelentette aztán a plébános gróf Esterházy Károlynak is, hogy a pápai reformátusok szembeszállnak vele, nem igénylik szolgálatát, sőt idegen prédikátort hoznak, ezzel sem segíthetett a dolgon.

Különben a pápai reformátusok nem késtek hasonlóképen informálni a felsőbb helyeket, hogy miért nem kell nekik a plébános szolgálata. Amellett, hogy a türelmi rendelet erejében is bíztak, előadták, hogy egy református gyermeket a hozzátartozók kívánsága ellenére, temetési beszéd nélkül akart eltemetni a plébános, s mikor a temetésen kérték a beszéd tartására, akkor a gyászoló gyülekezetet »csordá«-nak nevezte s egyébként is káromolta őket!

Lehullott a bilincs a pápai reformátusokról s szabadnak tudták magukat! Nem törődtek sem a plébános panaszával, sem a vármegye vizsgálatával. Tudták, hitték, hogy szabadságuknak többé semmi sem fogja útját állani!

Felekezeti türelmetlenség a céhekben

Ugyanennek a szabadságérzésnek jelét látjuk a céhekben, a református iparosok viselkedésében is. A türelmi rendletről, különösen mióta a vármegye kiadta azt a páapiaknak, természetesen egyre szélesebb körök értesültek. Sőt adataink szerint is, azt igen sok példányban leírták s kézen forgott az mindenütt! És minden református úgy érezte, hogy az a rendelet minden vallási kényszertől megszabadítja őket.

Igy gondolkoztak a céhekben levő református iparosok is. Az elnyomatás idején már egy század óta a céhekben bennmaradt református iparosoknak részt kellett venni a római katolikus egyházi szertartásokon s magán a misén is. Amikor a türelmi rendelet kézről-kézre járt, a református iparosok nem mentek többet a misére. Mikor legelőször történt meg az, hogy a szabó céh testületileg vonult a »kántor misére«, s a reformátusok nem mentek el, nagy felzúdulás támadt a céhben. És bár a távolmaradó református szabók megadták a kötelező 5—5 garas offertoriumot, a céh az elmaradókat a maga szabályai szerint egy forintra büntette. Azonkívül pedig számon is kérte tőlük Sajnovics Mihály céhmester, hogy miért nem mentek velük. S akkor Nyul János szabómester kezébe adta a rendelet magyar szövegét s kijelentette, hogy ez a rendelet felmenti őket a misére járástól, mert benne van, hogy senki sem kényszeríthető idegen istentiszteleten való részvételre. Hogy mennyire ingerült volt a hangulat, mutatja, hogy az érdemes céhmester — bizonyára nem magától, hanem már feltűzelve, azt mondta erre: »ez csak olyan parancsolat, mint amilyent Kassa Domokos eresztett ki, akit Pesten felakasztottak, azt is ott akasztják fel, aki ezt eresztette ki, a csizmám talpa is többet ér ennél, ilyent én is tudnék iratni, — ha azt akarják, hogy a misére ne parancsoljam, nekem küldjön a császár levelet«.

Hogy a céhgyűlés folytatása tumultusba fulladt, verekedés támadt s a református céh tagokat mind kihányták, — az már a kezdetből következett. De a céhmester szavaiból az is kiténik, hogy a katolikusok nem hitték el, hogy ilyen rendelet van, a Nyul János példányát hamisítványnak tartották, különben elképzelhetetlen lenne az a felségsértés, amit a céhmester elkövetett.

De ez a helyzet is nagyon szomorú képét mutatja a nagy fordulat idejének! Mert azt is mutatja, hogy a kor katolikusai nem tekintették magukkal egyenrangú embereknek protestáns embertársaikat. Eltelt hosszú évtizedek beléjük nevelt elfogultsága következtében csak a katolikusokat tekintették embernek, s hallani sem akartak arról, hogy ez a helyzet megváltozzék, s ezen túl a protestánsok is, vallásukat megtartva is, éppen olyan emberek számba menjenek, mint a katolikusok. Nem mernénk tagadni, hogy nem játszott bele mind ebbe a kenyérkérdés is!

A vallásgyakorlat megkezdése

Az előadott eset, amihez több hasonló is volt, azt mutatja, hogy a város katolikus lakossága mesterségesen is fel volt izgatva a reformátusok ellen. S erről az izgalomról a vármegyén is tudtak. Ennek bizonyossága is van. Mikor a végleges engedély megjött, s a vármegyén kihirdettetett — s a vármegye március 6-ai gyűlésén március 11-re állapította meg a vallásgyakorlat megkezdését —, akkor a vármegyei főbíró vízei Tallián Ferenc hivatalos rendeletet küldött Kolosváry Ferenc esküdt útján Ruszek János Pápa városi bírónak. Ebben a rendeletben értesítik a főbírókat az engedély kihirdetéséről. Egyúttal pedig figyelmeztették őket, s rajta keresztül az egész várost, »hogy elkezdvén exercitiumukat a feljebb írt atyafiak, legkisebben őket akadályozni ne merészeljék«. Ez a figyelmeztetés bizonyára nem volt ok nélkül való! S a derék városbíró meg is tette kötelességét. S az okos szó is megtette a maga hatását. Mert Eöry János ezt írja a vallásgyakorlat megkezdéséről 1802-ben: »...azon időközben a régi imádságos helyünk, ahol most fekszik az ujonnan épült templom, kitisztítván, május hónapnak 11. napján Anni 1783. elkezdtük Pápán az isteni tiszteletet, első prédikátorunk lévén Tiszteletes Soldos János és Torkos Jakab urak és ugyan ő kegyelmek által vitettek végbe az első prédikációk is, az összegyűlt nagy sokaságnak nagy örömeivel és vigasztalásával és senki minket megháborítani nem merészelt«.

A főtéren befejezéséhez közeledett az épülő pompás új katolikus templom, nem messze tőle, a kitisztogatott félszerben »melynek egyik része fölszéről fasindöllel, másik része pedig alszéről a régi forma szerint náddal volt befödve« — örvendező sokaság dicsérte a kegyelmes Istent. Nem háborgatták őket. A

jó érzésű katolikus lakosság megértette, hogy abban a félszerben imádkozó embertestvérek öröme nekik nem okozhat kárt. És talán már feléledt a régi élet képe, hogy folytatódjék most már időtlen időkig, amikor békességes testvéri érzésben élhetnek együtt egy városban azokkal, akik más templomban, de éppolyan lélekből fakadó imádságban dicsérik az Istent, mint ők!

Elhárult minden akadály és indulhatott az új élet új, szebb jövő felé!

VI. A TÜRELMI RENDELET ÓTA

Új élet

A vallásgyakorlat megindulásával új élet kezdődik! Ez az élet különösen eleinte élénk, mozgalmas, szinte mohó. Később a megszokás erejénél fogva kiegyensúlyozottabb. Néha nagyon ellanyhul, máskor — vagy külső események hatására, vagy egy-egy buzgóbb lelkipásztor, vagy főkurátor kezdeményezésére neki-nekilendülő!

Aprólékosan nem akarjuk ismertetni ezt az életet. Hiszen úgynevezett »nagy eseményt« nem sokat találunk. Hála Istennek, az egyháznak nem kell többé a lét, vagy nemlét, annyiszor próbált, irgalmatlan kérdését megoldani. Igaz, hogy az élet, a mindennapi szürke élet apró eseményei is mind nagyon fontosak a maguk idejében, — de kevés olyan szempontot mutat a történet számára, ami korszakalkotóvá tehetné.

Nem is akarjuk azonban azt sem, hogy egy nagy általános képhez összesűrítve intézzük el ennek a másfél századnak a történetét. Ez azzal a veszéllyel járna, hogy talán meg színtelesebb képet rajzolnánk, mintha az apró események krónikaszerű leírását adnánk. Ezek helyett azt a megoldást választjuk, hogy az egész másfél századot kisebb fejezetekre bontjuk s e külön kis részekben ismertetjük röviden az intézmények történetét, szervek működését stb.

Előljáróban mégis meg kell említenünk, hogy a türelmi rendelet után következő néhány év, vagy évtized fellángolása hamarosan a felvilágosodás nyomán támadó liberalizmus hatása alá kerül. Ennek következtében az életet lassanként elnyomja, megbénítja az anyagi kérdések folytonos felszínén létele, az adminisztrálás egyre fokozódó teendői. Maga az élet mélyen a hamu alatt parázslék, hogy időnként kikitörve adjon életjelt magáról s hogy az egyházat a tetszhalálszerű állapotból felrázza. Csak a XX. század elején — szintén az általános helyzet változása, a liberalizmust felváltani igyekvő, elevenebb életet kívánó áramlat következményeként kezd színesebbé válni, mé-

lyülni az egyház élete, amely így nagy elhatározásokra jut, nagy feladatokat vállal és végez, — de kiteljesedéséhez még napjainkig sem jutott.

A következő lapokon ez az élet kisebb darabokra széttörve próbál elképzelést nyújtani a türelmi rendelet után következő másfél évszázadról. A kisebb darabok nem külön, — de együtt adják meg ennek a másfél százados történetnek vázlatos, de mégis általános képét.

A templomépítés

A vallásgyakorlat megkezdésekor már tisztában voltak vele a pápai reformátusok, hogy 1752-ben elvett telkeiket vissza nem kaphatják. Oda, lerombolt templomuk helyére újat nem építhetnek. Másik helyet kellett hát keresni az új templomnak. Sokat nem válogathattak. A felszer, ahol most megkezdték az istentisztelet tartását, egészen megfelelő helyen áll. Nemesi funduson is, a város közepén is. Azért úgy határoztak, hogy templomukat ugyanezen a helyen építik meg és így június elején arra az időre, amíg a templom elkészülhet, az alsó városban Baranyay Molnár Ferenc házávégeiben, a Sátyrfamilia nemesi fundusán tartották tovább az istentiszteleteket egy pajtában.

A templomépítés tehát az Eöry-Szabó-féle funduson kezdődött. Ez a telek, amelyiken a fedelest állott, régi adományként a pápaiak tulajdona volt. Az árvaság idején ugyan Eöry-Szabó Ferencné vissza váltotta azt a reformátusoktól, de úgy, hogy az 1000 forintot, a visszaváltási árat, nem fizette le, hanem csak kötelezvényt adott róla azzal, hogy a nyilvános vallásgyakorlat jogának megnyerése után, a kötelezvény ellenében újra vissza fogja engedni azt a reformátusok javára. Most elérkezett az az idő. Azonban egy állandó templomépítésre a telek nem volt elég. Tudjuk, hogy csak udvarban állhatott a templom, így a teleknek első részén parókiát szándékoztak építeni. Hogy pedig a templom elég nagy lehessen, az Eöry-Szabó családdal megegyeztek és a család a szomszédos fundusból 47 és fél négyzetöl területet átengedett a templomépítésre. A telekátengedési szerződést 1783 június 25-én írták alá az Eöry-Szabó család tagjai és az egyháznak a vezetői, köztük a két prédikátor, Zsoldos János és ifjabb Torkos Jakab

is. Ebben a szerződésben benne foglaltatik, hogy a reformátusok az Eöry-Szabó telkekből a maguk telkéhez csatolnak és pedig örökös joggal 47 és fél négyzetölet és ott építhetnek templomot. Ugyanakkor a templomba való szabad bejárás céljából megengedi az Eöry-Szabó család, hogy saját kúriájuknak úgy alsó, mint felső kapuját örökösen szabadon használhatják és ezt semmimódon sem ők, sem maradékaik, sem senki, aki a kúriát tőlük átveszi vagy megveszi, meg nem gátolhatja. Benne van még a szerződésben az is, hogyha az Eöry-Szabó család a maga fundusát bármikor el akarná adni, a megvételnél a pápai református egyháznak mindenki más felett elővételi joga legyen.

Megindult hát a régen várt nagy munka, lehetett gondoskodni az építéshez szükséges pénzről. Volt ugyan az egyháznak tekintélyes tőkéje, bármikor felvehette a kamarai hivatalnál az idők folyamán most már több mint 4000 forintra megnövekedett becsárat is, tekintélyes pénzösszeg volt ígéletben is. Minden azon fordult meg mégis, hogy maguk az egyház tagjai teljes lélekkel akarják-e a templom építését. Példa volt előttük az árvaság idejéből, hogy a tőkepénz, ha csak ahhoz nyulnak, milyen könnyen elolvad, éppen azért csak a végső szükségben akartak magához a tőkéhez nyulni. De a pápaiakban megvolt nemcsak az akarat, hanem az áldozatkészség is: 1782-ben már bizonyos volt, hogy épülhet a templom. S már akkor több mint másfél ezer forint gyűlt be a hívőktől. A templomépítés elérkezével, sőt az építés alatt is, állandóan szaporodott az adományoknak az összege. Volt eset rá, hogy a tőkéhez is hozzá kellett nyulni, de csak kis mértékben, mert ha az építés ideje alatt nem volt kéznél a szükséges kifizetendő összeg, mindig került olyan egyháztagnak, aki az összeget, ha másképpen nem, kölcsönként az egyház rendelkezésére bocsátotta. Az ilyen kölcsönöket aztán a tőkepénzek befolyó kamataiból fizetgették vissza. Bajos volna felsorolni mindazoknak a neveit, akik kisebb vagy nagyobb adományokkal hozzájárultak a templom építéséhez. De nem is jelentenének a nevek sokat, az előkelő főkurátor 200 forintos adománya ugyanolyan áldozatkészségnek a jele, mint a szegény özvegynek a fillérje. Az egyház jegyzőkönyvében sokszor nem is találunk neveket, hanem ilyen tételeket olvasunk: »Egy szegény jó keresztyén ember küldött egy huszast, egy szentesi ember harminc dénárt, egy borsosgyőri asszony husz krajcárt, a dáakai kasznár hat aranyat, egy köveskáli asszony

két forintot, a veszprémi egyházmegye száz forintot, egy démi asszony egy lázsiás forintot» és így tovább egész hosszú sora a névtelen adakozóknak. A névtelen embereknek az adományai mind be vannak építve a templom falába! Ez áldozatkészségnek az eredménye volt, hogy pénzhány miatt soha egy napig sem kellett szünetelni az építkezésnek.

1783 június elején kezdték el az építést. A munka irányítását Sándor Gergely főkurátor végezte. Ő volt mindenért a felelős és ő volt a templomépítés ügyének leghívebb munkása. Majdnem két évtizedig volt már ekkor az egyház főkurátora. Életének legnagyobb reménysége volt, hogy Pápán újra szabad vallásgyakorlat lehessen, s hogy újra álljon a templom. De a Mózeseknek nem adatik meg az ígéret földének meglátása. Sándor Gergely is meghalt, közvetlenül a templom építésének befejezése előtt. Ám a munkások meghalhatnak, a munkának folyini kell tovább. Sándor Gergely helyébe áll az új kurátor: Eöry János. Elődjének már évtizedeken át hű munkatársa, éppen olyan buzgó, éppen olyan lelkes, aki később az egyház történetének az összeállításával is emlékezetessé tette a nevét.

A főkurátor mellett beállított az egyház két építőkurátort is, és pedig Oroszvári Sándort és Szecsódi Mihályt, »kiknek kötelességük leszen, hogy a főkurátor úrtól kiveendő summa pénzből minden héten a kőműveseket, ácsokat és mindenféle munkásokat s napszámosokat a szerint, amint az épületinspektórok által beadattának, fogatkozás nélkül kifizessék«. Volt két építő inspektor is, Bóné József és Eperjesi Péter, akik állandóan listát vezettek a munkásokról és az általuk végzett munkáról. A rendes egyházfiak mellé még külön négy egyházfit állítottak be, hogy azok hetenként felváltva a szükséges szekerekrekről, lovakról és munkásokról gondoskodjanak. Így felkészülve láttak neki a munkának. Megjegyzendő, hogy a templomépítés intézői között nem találjuk egyik prédikátort sem és pedig azért nem, mert nekik éppen elég munkát adott a három évtizedes árvaság után megújuló egyházban a lelkeknek az építése.

A személyi ügyek elintézése után s a pénz előzetes biztosításával beszerezték a szükséges anyagot is, legelőször is vásárolván egypár ökröt és egy szekeret, fogadván azokhoz egy eklésziái bérest is. A szükséges kőmenyiség kitermelését Tapolcafőn a kőfejtőben kezdték meg és pedig az ottani prédikátor irányítása mellett, tapolcafői munkásokkal. Fát Komáromban tu

Az 1784-ben épült templom.

Rohonczy János gimn. tanuló eszetréza.

tajosoktól vettek, meszet Bödögéről és Ugodból hoztak, téglát Szalókról, Vaszarról, Döbrésről, Vizvárról és így tovább. Nem volt akkor külön építési vállalkozó, de még ha lett volna is, akkor is fáradtságosabb ugyan, de előnyösebb volt mindent magának az egyháznak szerezní be, mert így az ismeretség és a hittestvéri közösség révén könnyebben és olcsóbban jutottak hozzá az anyaghoz. Munkásokat is többfelől hoztak. Érdekes, hogy főleg Sopronból és Győrből jöttek a mesteremberek. Feltehetjük a kérdést, hogy hát vajjon Pápán, ebben a nagy ipari városban, nem lett volna elég mesterember s ha reformátusok nem voltak is elegenden, a katolikusok nem vállalták volna a reformátusok templomépítési munkáját, hiszen Győrből és Sopronból sem hozhattak református mesterembereket. Nem kell azonban elfelednünk, hogy 1771-ben megkezdték Pápán a régi, több mint száz évig református tulajdonban levő templom lebontását s az új római katolikus templom építést és ez az építés még azokban az években, amikor a reformátusok templomépítése megindul, javában tart. Hiszen csak 1786-ra készült az el és legnagyobb irammal éppen 1783-ban folyt annak az építése is. Így megérthető, ha pápai mesteremberekre számítani nem is igen lehetett. De kivették az építkezésből részüket a pápai és az összes környékbeli református falvak gazdái is, mert ahányszor és amennyi fuvar szükséges volt, minden alkalommal ingyen, buzgóságtól indítva hozták meg a szükséges anyagot az építéshez.

A június elején megindított munka gyorsan haladt, úgy hogy augusztusban már állanak az ölesvastagságú falak. Megbeszélés tárgyát képezte, hogy ne emeletes karzatokat építsenek, mint a Sopronban és Győrben az ugyanekkor épült evangélikus templomokban van, de aztán mégis csak az egyes karok mellett döntöttek, de úgy, hogy a karzatok eleje is kőmíves munkából legyen. A téli hónapokban szünetelt az építkezés, 1784. tavaszán folytatták újból. Júniusra maga az épület teljesen kész volt, csak a berendezés hiányzott. Ez a munka valamivel lassabban ment, de novemberben az összes padok helyükön voltak és karácsonyra elkészítették a szószéket is a soproni »képfaragók«. Másfél esztendő munkájával, 1784. karácsonján kész állott a templom és újra megkezdheték a rendes istentiszteletet.

Ennek a templomnak a külseje magán viseli a gyors munka jelét. Egyszerű sima falak, közönséges nyeregtetővel, nincs rajta semmi cifraság, belseje sem díszes, de a karzatok és a tartóoszlopok kiképzése folytán mégis a kor építésének impozáns szép darabja, ma már műemlék számba is megy. Természetesen torony nem épülhetett s nem voltak harangok sem, de több mint 150 esztendőn keresztül torony, harang és utcáranyló ajtó nélkül megfelelt hivatásának. Láta hétről-hétre felgyülekezni a pápai reformátusokat, zengett benne a zsoltár és szólt az Isten igéje éppenúgy, vagy talán közvetlenebbül, mintha megolyan díszes lett volna.

Még csak azt említjük meg, hogy az egész templomépítés beleszámítva a parókhia ugyanakkor épült épületének költségeit is, 5500 rhénes forintba került. Hogy ez az összeg mit érhetett, annak illusztrálására az árak összehasonlítása céljából megemlítjük, hogy az egész szószék beállítva teljesen kézen 58 forintba került, a szószékkel szemben levő padok darabja 1 forint 75 dénár, s a két templomajtó 3—3 forint volt. Ugyanakkor pedig egy kila mész (50 kg.) 40 dénár, egy font vas 10 dénár, 1 öl fa 90 dénár értéket képviselt, egy kézinapszamos napi bére 27 és fél dénár volt, s az eklézsia béresének 1 heti járandósága 1 forint és 25 dénár. Ez összehasonlításból kitetszik, hogy a látszólag csekély összeg mégis igen súlyos kiadást jelentett. De mint mondtuk, megvolt a pénz és adósság nélkül meg is épült a templom.

A templom további sorsa

A templom természetesen ki volt téve az idők viszontagságának. Rendbentartására és az épületekre való felügyeletre úgy intézkedtek, hogy az az algondnoknak legyen a kötelessége. A kisebb szükséges javításokat így minden előzetes és külön tárgyalások nélkül az algondnok végeztette el. Ha nagyobb javításokra volt szükség, akkor természetesen a presbiteri gyűlésre tartozott a dolog, mert volt szükség több ízben nagyobb javításokra is. Előrevaló gondoskodásból már a XIX. század elején u. n. építési pénztárt létesítenek, hogy abból fedezzék a szükséges javításokat. Ez a pénztár adományokkal és alapítványokkal időnként igen szépen növekszik. De szükség is volt rá, mert mint mondtuk, több ízben is kellett nagyobb javítási

munkát végeztetni. Így 1804-ben a szélvihar okozott olyan nagy kárt, különösen a templomtetőn, hogy helyreállítása az építési pénztárból nem futotta, s ezért kellett bevezetni az 1752. előtt megvolt, de azóta nem használt templomi csengető erszényeket. 1820-ban a tető alatt és az ablakok alatt a peremzeteket fedették be rézzel. Gyökeres nagy javítási munka folyt 1840—41-ben, amikor a megromladozott stukaturt kellett kicserélni. Ez a javítási munka 850 váltóforintba került.

Nagy belső átalakítás vált szükségessé az orgona beállítása alkalmával. Az orgona beállításának a gondolata már 1845. óta foglalkoztatta a pápaiakat. Sőt van adatunk rá, hogy a század elején is szóba került. Akkor azonban a nagy tekintélyű Márton István professzor azzal intézte el a kérdést, amiben a gyülekezet tagjai is megnyugodtak, hogy »minek a templomba dуда«. 1845-ben Kolmár Jánosné végrendeletileg 40 pengőforintot hagyott az orgona felállítására. Eöry Szabó Gábor, Kolmárné veje ugyanakkor ugyancsak 40 pengőforintot adományozott. A jó példa nyomán meg is indult a gyűjtés. De még több mint 10 esztendőnek kellett eltelnie addig, hogy a terv megvalósuljon. Az orgona beállítása ugyanis megkívánta egy külön karzatnak az építését, ami természetesen újra tetemes költséget jelentett és bár az egyháztagok lelkesedése oly nagy volt, hogy ezt is vállalták, önkéntes adakozás formájában és meg is indult erre a gyűjtés — a közbe jött szabadságharc és abszolútizmus évei miatt el kellett odázni megvalósítását.

Csak 1856-ban kerül újra felszínre az orgona felállításának gondolata. Ekkor külön orgonapénztárt állítottak fel, újra megindították a gyűjtést, majd amikor ez nem vezetett kellő eredményre, orgonaadót is vetettek ki. 1858-ban fel is építették az eddigi két karzatot összekötő orgonakarzatot 540 pengőforint költséggel és 1858-ban Seiberth József bécsi orgonaépítő elkészíti és Pápára szállítja a több mint 1000 pengőforintba kerülő orgonát, amelyet 1859 január 16-án ünnepélyes külsőségek között felavatnak, s adnak át rendeltetésének. Ez az orgona 3 méter hosszú, 95 cm. széles, 3 és fél méter magas szekrény, egy játékasztallal, másfélóktávós pedállal, csuszka rendszerű, tíz változatú, s a pedálnak is három változata van. Több ízben foglalkoztak azal a gondolattal, hogy megnagyobbítsák, átépítsék, új változatokat állítsanak be, de ezek a tervek a nagy költség miatt sohasem valósultak meg, mindössze annyi történt, hogy 1897-ben a

pécsi Angster orgonagyáros kitisztította és újból hangolta az orgonát.

A templom belsejében is szükség volt gyökeres javításra. Az állandóan nagy súlyt hordozó karzatokat 1864-ben 3—3 faoszloppal támasztották alá. Később, mivel ez disztelen volt, boltozatra akarták venni a karzatokat úgy, ahogy az orgonakarzatnál történt, azonban ebből nem valósult meg semmi és a tartó faoszlopok ma is ott állnak a templomban.

Végeredményében azonban a karzatok bolthajtásra átépítésének terve vetette fel egy új templom építésének a gondolatát. 1885-ben Barthalos István tett erre vonatkozólag indítványt és akkor az egyház választott is templomépítési bizottságot. De 15 esztendeig ebben a kérdésben semmi jelentősebb lépés nem történt, csak majd 1900-ban, amikor Kis József lett a gyülekezet lelkésze, indul meg újra a tervezgetés, a pénzgyűjtés és jut előre a templomépítés ügye. Legtöbbet az eszméért maga Kis József tett. A világháború végéig össze is gyűjtött erre a célra mintegy 150 ezer aranykoronát, amihez jött volna még az egyházkerülettől és konventtől kilátásba helyezett segély, de a világháború s a pénzromlás következtében ez a nagy farsalaggal gyűjtött tekintélyes tőke teljesen megsemmisült. 1925-ben került újra napirendre a kérdés. Kis József már ősz fejjel újra neki látott a gyűjtésnek, újra felkereste az egyházkerület egyházközségeit, s egyik ilyen gyűjtő körútján szerzett betegsége okozta végeredményében halálát is. Csaknem 30 esztendőt áldozott az új templom megvalósítására, de meg nem érthette azt. Az ő példája lelkesítette utódját, a pápai presbitereket és az egyháztagokat, aminek eredményeképpen mamár ott áll a két tornyú új református templom a Széchenyi téren az ősi Kollégium és a Nőnevelőintézet között.

Templomi felszerelések

A templom belső berendezésében és felszerelésében 150 év alatt nem sok változás történt. Maga a szószék ugyanolyan állapotban van, mint volt elkészítésekor. A koronáján levő felírás »Szent élet nélkül senki sem láthatja az Urat« ma már teljesen olvashatatlan. De maga a szószék remekbe készült darab, ma is erős és szép. Az úrasztala, amelyet a templomépítéskor az asztalosok és az ácsok ajándékoztak a templomnak, egy hosszukás,

kerekded fenyőfa asztal volt. 1887-ben e helyett Ajkay Imréné e célra juttatott adományából új úrasztalát készíttetett az egyház diófából frigyláda formára. Úrasztali terítők és úrasztali edények is szép számmal gyarapodtak az idők folyamán. Még 1783-ban ajándékozott özv. Pados Ferencné Noszlopi Zsuzsánna egy kék selyemterítőt, amely csipkével van díszítve. 1824-ben özv. Eöry Jánosné Torkos Juliánna ajándékozta azt a terítőt, amelyiket úrvacsoraasztások alkalmával ma is használnak. Ez »egy nagy becses veresbársonyból álló és a szélein köröskörül aranyrojtokkal befoglalva, a két sarkán három buzakalász aranyos varrással, a másik két sarkán pedig egy-egy szőlőfej ugyan aranyos varrással felékesítve levő asztalterítő«. E két igen szép darabon kívül még 18 darab különböző terítőt ajándékoztak az egyháztagok az Ur asztalára. Az adakozók nevei közül csak Árki Kató, Mészáros Jánosné, Kovács Kálmánné, Semjén Ignácné nevét ismerjük, valamint tudjuk, hogy az úrasztalán és a szószéken is állandóan rajtalevő terítőket — kék posztóból narancssárga rojttal — a gyülekezet nőtagjai ajándékozták 1854-ben, 1928-ban pedig az arannyal átszőtt kék brokát, aranyrojtos terítőket a leányegyesület ajándékozta. Úrasztali ezüst kelyhet ajándékozott 1886-ban Váry Tóth Vilma és Saáry Lajosné, 1897-ben özv. Pulszky Ferencné, 1935-ben pedig a Jilek-család. 1873-ban Liszkay József lelkész betegek úrvacsorázására való kis úrasztali készletet ajándékozott.

A Szondy Zsuzsánna végrendeletével az egyház számára hagyott nehézesütből való keresztelő edényeket az árvaság idején Chernel László Szondiánus kurátor a felsőöri egyháznak adta át használatra. Csak 1800-ban tudta megkapni ezt az egyház a felsőöriektől, s akkor vétetett az használatba. A ma is meglévő keresztelőkút 1834-ből való és pedig Pálfi Károlyné Szarka Zsuzsánna kisfiának keresztelése alkalmából adta azt az egyháznak.

A keresztelőkút használatba vétele után a Szondy Zsuzsánna által adott felszerelésre nem volt többé szükség. Évtizedekig őrizte az egyház hűségesen és kegyelettel. Mindaddig, míg 1849-ben — az akkori nehéz helyzet következtében — az egyház még meglévő egyéb ezüst tárgyaival együtt ezt is eladták. Évek múlva már igen bánták, de mint 1858-ban a presbiterium megállapította, már nem segíthetett rajta.

1881-ben Barthalos István jogakadémiai tanár ezüst keresztelőtelő kancsót, 1903-ban Máday Izidorné egy ezüst keresztelő készletet, ugyanabban az évben Baranyai Zsigmond egy ezüst keresztelő kancsót ajándékozott a gyülekezetnek.

Énekmutatótáblákat 1834-ben készíttetett az egyház, az orgonakarzatra pedig 1862-ben.

A templom világításáról 1917 óta, fűtéséről pedig 1928 óta gondoskodik az egyház.

Sok gondot okozott az idők folyamán a templomi ülések rendje. Sok székper is keletkezett ebből, az egyháznak több ízben is terveket, ülésrendet kellett kidolgozni, legutoljára 1883-ban, arranéze, hogy a gyülekezetnek a tagjai a templomban rendben helyezkedhessenek el.

Még csak azt kell megemlítenünk, hogy 1884-ben, amikor az evangélikusok új temploma épült, az építkezés ideje alatt az evangélikusok a református templomban tartottak istentiszteletet, mindig a református istentisztelet befejezése után.

Lelkészek

A vallásgyakorlat megindulása után ismét két prédikátort állítottak be a pápaiak, mint említettük is: Zsoldos Jánost és ifj. Torkos Jakabot. Közülük Torkos volt huzamosabb ideig a pápaiak prédikátora. *Zsoldos János*, aki egyházkerületi főjegyzőséget is viselt, még 1784-ben meghalt. Utódja *Halász József* lett, aki 1786-tól kezdve az egyházkerület püspöke is volt, 1787-ben Kocsra távozott prédikátornak. Az utána következő *Buzás Pál* is csak három évet töltött itt, 1790-ben pázmándi prédikátorrá lett.

A fejlődő egyházi élet, az iskola növekedése, az építkezések, nagy teherrel nehezédvén az egyházra, 1790-től kezdve beszűntették a második prédikátori állást. Hogy a magára maradt egy prédikátor mégis ne legyen szükség esetén segítség nélkül, ettől kezdve az iskola professzorainak szolgálatát vették igénybe prédikálásokra, úrvacsoraosztásnál segédkezésre stb.

Torkos Jakab két évtizedre terjedő pápai prédikátorsága alatt indul az egyház az új életnek. A templomépítés, az iskola kifejlődése az ő ideje alatt történt, s mindezekben tevékeny szerepet vitt. 1790-ben a pápai egyházmegye esperese, 1795-ben pedig a kerület püspöke lett. 1813-ban itt Pápán halt meg.

Megjegyzendő, hogy ez ifj. Torkos Jakab, id. Torkos Jakab püspök testvérének, Torkos Jánosnak, a pápai egyház hosszú időn át kurátorának volt a fia.

Torkos Jakab halála után majdnem négy évig volt betöltetlenül a prédikatori állás. A pápaiak szerették volna Tóthpápay József püspököt megnyerni, aki azonban nem jött el »bizonyos fontos okaira nézve« Dadról. Majd egész sora következett a meghívásoknak, de mind siker nélkül maradt. A gyülekezet egy része szeretete volna, ha a helyettesként beállított *Simon Imre* lehetett volna a rendes prédikátor, s úgy látszik, Simon Imre is törekedett erre, azonban az egyházkerületnek volt olyan határozata, amely szerint egy káplán sem lehetett rendes lelkész ott, ahol az állás megüresedése után, mint helyettes szolgált. Ezenkívül a pápaiak is hírnevesebb prédikátort akartak gyülekezetük élére állítani.

Végre is *Tóth Ferenc* pápai professzor személyében jutottak megegyezésre, aki a presbiterium meghívását el is fogadta és 1817-ben el is foglalta állását. Alkalmasabb egyént aligha választhattak volna a pápaiak, mint őt. Alatta az egyház fejlődő életet élt. Különösen is a főiskola emelése, anyagi megalapozása terén szerzett kiváló érdemeket, de az egyház ügyeit is jó rendben tartotta. A Torkos idejében már-már anyagi csődbe jutott egyház pénzügyeit is rendbe szedte, számos alapítványt szerzett, különösen is fontos volt a kezdeményezésére indított egyházfenntartási alap gyűjtése, az úrvacsorai kenyér és bor-alapítvány létesítése stb. Ő vezette be 1817-ben a konfirmációt és a feledésbe ment hetedszaki prédikációk némi pótlására adventben hetenként kétszer a Bibliamagyarázat tartásokat. Nagyszerű szervező egyéniség volt, ő dolgoztatta ki a pápai egyház igazgatásának szabályzatát, lelkesített, buzdított mindig, mindenben. Különösen is nagy emberismerete révén szinte állandó feszültségben tudta tartani az egyház vezetőit, ünnepélyes istentiszteletek tartásával (pl. a reformáció háromszázados ünnepe egy egész napra való programmal, kántorbeállításkor, kántor temetéskor és egyéb esetekben alkalmi istentiszteletek tartásával, s nem hallgatjuk el, hogy az uralkodóház iránti lojális érzés következtében tartott »hódolati« istentiszteletekkel is!), az emberek hiúságának való kedvezések révén sok jó dologba bele tudta vinni a gyülekezetet, sokszor úgy, hogy maga teljesen a háttérben maradt. Mint tudós theologus már professzor

korában is nagy szolgálatot tett a pápaiaknak azzal, hogy 1808-ban nyomtatásban is kiadta »A pápai reformata szent eklézsiának rövid históriája« című munkáját. E munkának különösen az 1718-tól 1783-ig terjedő történeti része nagyjából Eöry János kurátor 1802-ben írt és kéziratban maradt »A pápai evangelica reformata Helvetica confession levő ecclesiának rövid históriája és sokféle fatumai« című munkájának átírása, de a reformáció kora, s a lelkészek élete az ő értékes kutatásai alapján készült és sok tekintetben ma is forrásértékű. Nincs rá térünk, hogy sokoldalú és nagyterjedelmű theologiai tudományos munkálkodását itt ismertessük. Azt is csak megemlítjük, hogy többszáz kézíratos prédikációja és óriási levelezését magában foglaló leveles naplója maradt ránk. Munkáiból csak egyet emelünk még ki éspedig a »Keresztyén kis katechismus« címűt, amely mint konfirmációi káté a dunántúli egyházkerületben egy teljes évszázadig használatban volt, s amelyet az idősebb egyháztagek még jól ismernek. Értékes munkáját az egyházmegye, egyházkerület, sőt az egyetemes egyház is igénybe vette. Már 1816-ban egyházkerületi főjegyző, 1823-ban a pápai egyházmegye esperese, 1827-ben a dunántúli egyházkerület püspöke lett, a híres 1821—22. évi egyetemes konventnek jegyzője volt. Mikor 1844-ben meghalt, a presbiterium így örököltette meg emlékét jegyzőkönyvében: »Érzékeny fájdalmának kijelentésével adta elől főgondnok úr, néhai Istenben boldogult főtisztelendő Tóth Ferenc úrnak, a dunántúli reformált egyházkerület superintendensének és a pápai gyülekezet felejthetetlen lelkipásztorának elhunytát, a ki is f. évi Sept. 2-ik napján örök nyugalomra csendesesen elköltözvén, e szomorú eset által nem csak a helybeli gyülekezet, hanem az egész egyházkerület majduem pótolhatatlan veszteséget szenvedett. A boldogultat ugyanis senki nem ismerhette anélkül, hogy hasonlíthatlan jószívét, fedhetlen erkölcsét, bölcs kormányzói tehetségét, mély belátását, nyájas leereszkedését s egyéb elszámolhatlan szép tulajdonait, erényeit is egyszersmind ne ismerte volna s így egyházunk is elhunytát gyászolván s legnagyobb veszteségnek méltán tartván, érzékeny fájdalmának e jegyzőkönyvbe leendő kijelentését is főkötelességének tartotta, szép emléke az élők s a maradékok szíveibe különben is állandóan fentmaradván. Béke lengjen porai felett«. Sírja ott van a pápai alsóvárosi temetőben, hatalmas vörösmárvány obeliszk mutatja a kegyeletos emlékezés jelét!

Tóth Ferenc halála után megint évekig nem volt rendes lelkész. Mikor Nagy Mihály, az új püspök a komáromiak meghívását fogadván el, nem jött el, — a pápaiak mindaddig várakoztak az állás betöltésével, amíg a már Tóth Ferenc idejében megindult mozgalom, mely a főiskolát Komáromba akarta áthelyeztetni, el nem dőlt. Ez idő alatt *Liszkay József* főiskolai tanár, majd *Perei János* s *Dömjén Ferenc*, szintén főiskolai tanár voltak helyettes lelkészek.

Végre 1848-ban *Liszkay Józsefet* választották meg rendes lelkésznek, aki hét nehéz esztendő telt itt 1855-ig. A szabadságharc, majd a következő abszolutizmus első évei voltak ezek, amikor alkotni, tenni alig lehetett, s a megievők megtartása is óriási feladat volt. Erre az időre esik a kollégiumból kiszorult elemi iskolások elhelyezése, részükre tanító beállítása, mindez a háború utáni nagy drágaság idején. Mikor *Liszkay* 1855-ben Győrbe megy lelkésznek, — nem ok nélkül köszönte meg neki a presbiterium »az eklézsia ügyek körüli hűségét és fáradozását«. Maga az a tény, hogy a hírneves pedagógust, *Halasy Istvánt* szerelte meg és hagyhatta már itt tanítónak, valóban nagy szolgálata: jelentett a pápai egyháznak.

Eltávozása után megint kezdődik — ezúttal már harmad ízben — a sokáig tartó lelkész-szünet. S megint amiatt, mert a pápaiak püspököt szerettek volna lelkészül. Nagy Mihály püspök eleinte tartózkodó a pápaiak meghívásával szemben, 1856 novemberében megígéri, hogy elfoglalja az állást, de aztán két esztendeig halogatja jövetelét úgy, hogy a pápaiak felhagyva a törekedéssel, hogy püspök legyen a pápai lelkész, *Széky Béla* erdőcsokonyai lelkészt s belsősomogyi esperest hívják meg a lelkészi állásra, aki egyszersmind az egyházkerület főjegyzője is volt.

A közben eltelt időben előbb *Kis Gábor* kollégiumi tanár volt a helyettes lelkész, akinek szolgálata idejére esik az orgona karzat megépítése s az orgona beállítására való gyűjtés, s aki egyébként is sok egészséges változást hoz be az egyház igazgatásába, a pénzkezelésben, isentiszteleti sorrendben stb. *Kis Gábor* nak Losoncra való távozása után *Jády József* szintén kollégiumi tanár lett a helyettes lelkész, egészen addig, míg *Széky* 1859 elején el nem foglalta állását.

Széky Béla lelkészsége elején zajlik le a híres pátens-küzdelem, amelyiknek egyik tevékeny részese volt ő is, aki gerinces magatartása miatt az állami hatóságokkal is összeütközésbe ke-

rült. Az ő idejében a gyülekezet élete nem sok mozgást mutat. A presbiterium különösen a kiegyezésig, alig jár el a gyűlésekre. Az egyház nagyon rossz anyagi helyzetét is csak a kiegyezés után tudják úgy-ahogy rendbe hozni. Nehéz időkbën, majd az átalakulás idején volt ő itt lelkész, aki 1865 óta a pápai egyházmegye esperesi tisztét is viselte. Sok csapás is érte itt, felesége, gyermekei meghaltak. A gyülekezet kiváló szónok-lelkésze iránt érzett szeretetét sokszor, de különösen a csapások idején megható módon mutatta ki iránta! Hogy az egész városban közszeretnek örvendett, mutatja, hogy mikor 1871-ben meghalt, temetésén a plébános a római katolikus templomok harangjait is meghuzatta!

Utána egy évig *Szabó Lajos* kollégiumi segédtanár volt a helyettes lelkész. A gyülekezetben most is megvolt a szándék a választás elodázására. És bár semmivel sem indokolta, mégis 1872 elején azt kérte a presbiterium az egyházkerülettől, hogy ne legyen kénytelen az előirt hat héten belül lefolytatni a választást, hanem kapjon erre egy esztendei haladékot, »miután még egyházunk maig sem juthatott oly helyzetbe, miszerint ily fontos egyházi állomás betöltése tekintetében már most határozasson«. Azonban az egyházi felsőség nem adott haladékot s az egyháznak választani kellett. Éspedig — most először — az egész gyülekezet közgyűlésen választott, — eddig a lelkészválasztás jogát is a presbiterium gyakorolta. A választó közgyűlésen sok név szóba jött, »azonban a közgyűlés a közegyetértést különösen fenntartani kívánván, a lelkészi állomásra egyedül az egyháznak hosszabb ideig volt köztisztelet és szeretetben álló lelkészét, *Liszkay Józsefet* jelölé ki«. S ebben a jelölésben az egész közgyűlés egyhangulag megnyugodott.

Igy került másodszer is a gyülekezet élére *Liszkay József*. Újabb öt évre terjedő szolgálata megint főleg az elemi iskolánál jut érvényesüléshez. Második tanítói állást szervez s erre megint igen jó tanerőt szerez *Csaby Karola*, a későbbi *Széky Aladárné* személyében. A templomudvar hátulsó részén pedig új kéttantermes iskolát épített. Ő buvárolta át legelőször a pápai egyház értékes levéltárát, az egyes okmányokról tartalmi ismertetést készített s a három év munkáját igénylő katalogust nemcsak elkészítette, de nyomtatásban is kiadta. Ez a munka ilyen formájában is szinte a pápai egyház teljes történetét magában foglalja.

Nagy szolgálatot tett ezzel Liszkay az egyháztörténeti tudomány-
nak is, de különösen a pápai egyháznak.

Liszkay már 1876-ban lemondott állásáról. Lemondását a
presbiterium is, a közgyűlés is »mély megilletődéssel« fogadta.
s megkísérelte őt ismételten is elhatározása megmásátására bírni.
Mikor ez sikertelen maradt, akkor »az egyház és iskola szellemi
és anyagi ügyei előmozdítása körül szerzett bokros érdemei
fölött« elismerését nyilvánította s azokat jegyzőkönyvében meg-
örökítette. Liszkay még egy ideig Pápán maradt, majd 1877-ben
Budapestre költözött s ott halt meg 1888-ban.

Liszkay lemondása után előbb Pap Gábor püspököt hívták
meg a pápaiak, majd mikor ő nem fogadta el, a választásra két
évi haladékot kértek, de a jegyzőkönyvben nincs feljegyezve,
hogy milyen indokolással. Azonban a kérést most is elutasította
az esperes. Ekkor aztán a gyülekezet egyhangú meghívással Kis
Gábor tatai lelkészt és esperest hívta meg, mint a meghívó levél
mondja, a volt helyettes lelkész iránt érzett »határtalan bizalom,
tisztelet és szeretetteljes ragaszkodásból«. A közben eltelt több
mint egy évi idő alatt *Németh István* főiskolai tanár látta el a
helyettes lelkészi teendőket.

Kis Gábor 1878 júniusában foglalta el állását. Az ő lelkész-
kedése idejére esik a legutolsó küzdelem a főiskola székhelyéért
s annak Pápán maradhatása érdekében nagy tevékenységet fejt ki
Kis Gábor. Hogy az egyház tagjai az anyagi helyzetről s általa-
ban az egyház ügyeiről állandóan tájékozódva legyenek, 1880-tól
kezdve évenként gyülekezeti Értesítőt ad ki. Lelkészkedése idején
indulnak meg a belmissziói munkák, előbb Jilek Ferenc tanító-
buzgólkodása következtében megalakult az énekkar 1896-ban,
majd 1897-ben már a Nőegylet is működik. Kis Gábor kezdi
meg a szegények karácsonyi felruházási akcióját is 1894-ben. A
folyton növekedő kiadások az egyház pénzalapjait idők folyamán
nagyon megapasztván, 1882-ben megkezdik ezek helyreállítására az
egyházi pénzalap gyűjtését s számos alapítványt nyervén, igen
tekintélyes tőket gyűjt össze, majd mikor ez még nem elég,
az egyházi adó felemelésétől sem riad vissza. Megszervezi a har-
madik tanítói állást is. Az ő idejében vetődik fel az új templom-
építés terve is, amely tervnek ő is egyik munkása lesz. 80 éves
koráig, állandó munkában élve, szolgálta a pápai egyházat, 1899
július 18-án váratlanul bekövetkezett haláláig. Saáry Lajos fő-
gondnok búcsúztatja el őt a presbiterium gyűlésén: »Hiven.

ecseteli a mély gyászt, a nagy veszteséget, mely egyházunkat a megrendítő, szomorú gyászeset által érte, mondván, hogy fejünk koronáját veszítettük el a megboldogultban. Szemeink elé idézi továbbá a korra nézve ugyan agg, de lelkileg és testileg oly fiatal és mozgékony lelkipásztorunknak egyházunk kebelében 21 éven át teljesített áldásos működését, munkásságát és fáradhatatlan tevékenysége által szerzett kiváló érdemeit».

Utána előbb *Németh István*, majd *Kis Ödön* kollégiumi tanár, *Kis Gábor* fia, végzik a helyettes lelkészi teendőket. A gyülekezet pedig *Kis József* theologiai tanárt választja meg lelkészévé, aki állását 1901 március 12-én foglalja el. *Kis József*, mint lelkész, haladt a már megkezdett úton. A *Kis Gábor* által lefektetett alapokra lelkes erővel épített. Megszerezte az egyháznak az Ajkay-féle telket s itt az iskolát és tanítói lakásokat megfelelő helyhez juttatta. A belmissziói munkákat tovább építette. Az ő idejében alakult meg a Leányegyesület s kezdett működni a bibliakör és a vasárnapi iskola. A háború után pedig az ő irányításával kezdte meg működését a gyülekezeti Gondozóbizottság, mely a munkatársak egész seregével végezte a gyülekezet lelki és anyagi szolgálatát. Élete legfőbb feladatának az új templom megépítését tűzte ki. Szinte egész életét ennek a tervnek megvalósítására tette fel. Más helyen már elmondtuk, hogy nem adatott meg neki meglátni az új templom felépítését! De azért a ma már álló új temploméért senki sem tett annyit, mint ő! Méltó helyen van arcképe az új templom mellett épült tanácssteremben. A közegyházi életben is tevékeny munkásságot fejtett ki. 1903-tól haláláig esperese volt a pápai egyházmegyének, 1915-től 1919-ig, a legnehezebb időkben a főiskola gondnoka volt. Tagja volt a zsinatnak, alelnöke az országos lelkészegyesületnek. Egész élete és munkássága nem fér el e szűk keretek között. Hozzá méltó életrajza, mely kiterjedt irodalmi munkásságát is feldolgozni hivatott, megírásra vár. Itt csak egypár sort idézünk még abból a beszédből, amelyet temetésekor 1927 április 26-án dr. Antal Géza püspök tartott felette: »*Kis József* igehirdetésében, a hívek körül való forgolódásában, az egyházi és közcélet szélesebb mezején való munkálkodásban mindenkor úgy érezte, hogy a Jézus Krisztusban való hit erős bizodalommal tölti el... Ez a bizodalom kísérte állandóan...« És *Szücs Dezső* gimnáziumi tanárnak a sírnál mondott beszédéből: »...Mi tudjuk, hogy te élsz. Bár elnémult az ajak, amely annyi határozottsággal

és bátorsággal hordozta a lelki fegyvert: Istennek ígését és sohasem szégyelte a Krisztus evangéliumát, — bár kialudtak a szemnek sugarai, amelyek állandóan ott jártak gyülekezeted virágzó jövőjén s körülölelgették az — egyelőre még tervben élő — új templomnak tornyait... mégis itt a sír szelén végső búcsút csak porréseidnek, hamvaidnak mondunk!...»

Kis József halála után a helyettes lelkészi teendőket *Pongrácz József* theol. tanár látta el. A gyülekezetet ma is vezető lelkész, *Ólé Sándor* 1928-ban választatott meg egyhangú meghívással s azóta vezeti a sokat szenvedett, nagy jövőt váró egyházat Isten kegyelme által.

Meg kell azonban emlékeznünk még itt arról, hogy a pápai gyülekezet 1927-ben megszervezte itt a püspöklelkészi állást s így 137 esztendő múlva újra két lelkésze lett a gyülekezetnek. Ez újabb álláson a mindenkori püspök működik, 1927-től 1934-ig *dr. Antal Géza*, 1935 óta pedig *Medgyasszay Vince*. A püspök-lelkész működése — bár szoros kapcsolatban van is a gyülekezet életével, mégis inkább egyházkerületi vonatkozású, azért itt nem is térünk ki bővebben rá. Már csak azért sem, mert a két lelkészi állás közötti jogviszonyt az egyházközség szabályrendeletileg is meghatározta, aként, hogy sem a gyülekezeti lelkész díjlevelét, sem hivatali jogkörét a püspök-lelkészi állás nem befolyásolja. Így a gyülekezet teljes jogú vezetője maga a gyülekezeti lelkész, a püspök-lelkész pedig azokat a jogokat gyakorolja, amelyeket az egyházkerület bármelyik gyülekezetében is gyakorolni hivatott. Mindenesetre jogosult istentiszteleteket vezetni s felkérés esetén egyéb szertartásokat is, anélkül azonban, hogy ilyen esetekben a gyülekezeti lelkész stoláris jövedelme érintetné.

Segédlelkészei is voltak a gyülekezetnek. Fleinte csak szórányosan, de később, különösen Kis József idejében már, állandóan. Éspedig évtizedeken keresztül a főiskolai széniorok látták el a segédlelkészi teendőket egészen 1934-ig, amikor külön gyülekezeti segédlelkészt állítottak be. Nevüket nem soroljuk itt fel. Csak egyet emelünk ki közülök éspedig *Csomasz Dezső*, későbbi mezőtúri lelkészt. Éspedig őt is azért, mert távozásakor a gyülekezet s a presbiterium impozáns módon búcsúzott el tőle s érdemeit jegyzőkönyvben is megörökítette — amit más segédlelkésszel nem tettek meg. A gyülekezet a templomban, a presbiterium pedig 1901 március 3-án tartott gyűlésén vett tőle

búcsút, »aki szónoki sikereivel, valláserkölcsei tanításaival, fáradhatatlan buzgó ügyszeretetével az egyház kebelében a vallásos érzületet emelte, szelíd, lojális bánásmódjával, kiváló műveltségével az egyházközség osztatlan becsülését és szeretetét biztosította a maga számára...« S a presbiterium emlékül két ezüst gyertyatartót is ad neki! Bizonyára méltán érte őt, a segédlelkészt, ez a megbecsülő szeretet!

A lelkészek helyzete, fizetése

A pápai egyház árvaságának idején, 1778-ban adatott ki az a királyi rendelet, mely a papmarasztást eltörölte. 1784-ben az egyházkerület is hozott határozatot, amely szerint lelkészválasztás az egyházmegye és az egyházkerület tudta és beleegyezése nélkül nem történhetik meg. A további években pedig újabb határozatok is hoztak, amelyek a lelkészválasztásokat szabályozták. Ezek általában abban foglalhatók össze, hogy lelkésszé csak azt lehetett választani, aki — megfelelő képesítés birtokában — felvétette magát az egyházmegye kebelébe, megüresedés esetén az egyházmegye jelölte ki, hogy valamelyik gyülekezetbe vagy a már működő, vagy az előjegyzett lelkészek közül, kit vagy kik közül lehetett választani.

Ezt az általános rendszabályt a pápaiak sohasem követték. Talán épen a főiskola ittléte miatt, különleges helyzetben voltak. Egy alkalommal ifj. Torkos Jakab halála után, a hosszúra nyult lelkészválasztás ideje alatt, módunk van értesülést szerezni arról, hogy a pápai gyülekezet maga állított fel saját magának lelkészválasztási szabályzatot s úgy látszik, ez eljárásába sem az egyházmegye, sem az egyházkerület nem szólt bele. Történt pedig ez 1816-ban, éppen egy évvel azután, amikor pedig az egyházkerület kimondta, hogy választásra csak azokat a lelkészeket lehet jelölni, akik akkori helyükről való eltávozási szándékukat előre bejelentették. Nos, a pápai egyház presbiteriuma nemcsak szabályokat állított fel magának, hanem a meghívandó kiválasztására hét olyan nevet vett fel, akik közül egyik sem jelentette előre távozási szándékát, — igaz, hogy a meghívást nem is fogadta el egyik sem.

Ez a szabályzat nem általános, jövőre is kötelező érvényű. de szempontjai révén mégis követett szabályzat lett később is. E szerint olyan lelkészt kell választani a pápaiaknak, »aki mind

szóval, mind cselekedettel, mind belsőképpen, mind külsőképpen oskoláknak pártfogója, előmozdítója és segítője, eklézsiáknak pedig díszére és előmenetelére legyen«. Ezért a kiválasztandó jól ismerje a »magyarországi oskoláknak administratióját, és a külső oskolákban és academiákban megfordulván és az azokban való tanítás módját és igazgatás formáját jól tudja«. Ezenkívül »jó szívű, jó erkölcsű, tapasztalt és tudományos személy legyen, akinek nemcsak az ekklesiái előljárókhöz és hallgatókhoz, hanem a Tisztelendő papi rendhez is mind külsőképpen, mind belsőképpen jó alkalmaztatása, e mellett pedig illendő autoritása és tekintete is meg legyen«. Ezután kerül sor a kerületbeli lelkészek kijelölésére, ilyen bevezetéssel: »...az előtt is előkelő orthodoxus, igaz református, józan erkölcsű, tapasztalt és tudományos emberek voltak predikátorjaink, és már most annyira megszoktunk, hogy illetén qualitásokkal s tulajdonságokkal bíró papi személyt ezen mi Venerabilis suepintendentiánkban nem találhatnánk fel?« — Érdekes még megnézni az akkor jelölt lelkészeket. Ezek voltak Seregély István takácsi, Zsoldos Jakab mezőlaki, Nagy János balatonfüredi, Ángyán János veszprémi, Kolzmár József révkomáromi lelkészek és Tóth Mihály révkomáromi professzor. Valamint rajtuk kívül az ekkori pápai helyettes lelkész: Simon Imre. Mint említettük, Simon Imrét nem lehetett megválasztani, — a többi pedig nem jött el. Így választották meg később Tóth Ferencet, aki az előírásoknak valóban mindenképpen megfelelt.

Egészen 1872-ig a presbiterium gyakorolta a lelkészválasztás jogát. Ez a kérdés is 1816-ban került felszínre, amikor a gyülekezet tagjai, Simon Imre érdekében, beleszólást kívántak a lelkészválasztásba. Ekkor a presbiterium kimondotta, hogy továbbra is fenntartja magának a választás jogát. Sőt ugyanekkor azt is, hogy az egyházmegyétől szívesen veszi ugyan, hogy megfelelő lelkészt ajánljon, de hogy elfogadja-e vagy nem az egyházmegye ajánlását, — ezt megint magának tartja fenn. 1872-ben már közgyűlésen hívják meg Liszkayt, hasonlóképpen később Kis Gábort is. A továbbiakban pedig már az egyetemesen kötelező Egyházi Törvény volt az irányadó.

Lelkészi jogok és köteleességek meghatározásáról még annyit sem tudunk a türelmi rendelet óta, mint az előző évszázadokban. Csupán két ízben történik erről említés, és pedig először 1786-ban, amikor a két lelkész szolgálati viszonyáról azt határozza a

presbiterium, hogy »ha valamelyiknek valamely szükséges akadály esik, tehát egyik a másik helyett mindenkor szolgálni köteleztetik«. Ez nyilvánvalóan utal arra, hogy szolgálati beosztásuk egyébként az árvaság előtti volt, — hetenként felváltva szolgáltak.

A másik ilyen szabályozást már említettük, az 1927-ben megszervezett püspök-lelkészi állással kapcsolatban.

A lelkészi fizetés ügyét a hatósági vizsgálat alkalmával történt megajánlásokkal kapcsolatosnak kell tekintenünk. Tovább sincs egyéb adat róla. Bizonyos, hogy az akkor megajánlott összegek nemcsak a lelkészek fizetésére, hanem az egyház fenntartására szóltak. Ezenkívül a lelkész fizetésére szolgált a vallásgyakorlat megkezdése után a Szondy Zsuzsanna által hagyott, Debrecen városánál kamatozó 10.000 rhénes forint jövedelme, valamint erre szolgált volna a Komáromi Kata által hagyott 4000 forint kamata is. Az előbbi évenként rendszeren be is folyt. Ez utóbbi tőkét azonban az egyház a templomépítésnél felhasználta s kötelezte magát, hogy kamatait évenként kiadja a lelkészeknek. A fizetés nagyságáról sokáig nem tudunk. 1785-ből van adatunk arra, hogy az eddig kettejüknek kiszolgáltatót 24 öl fa helyett ezentúl 30 frt. készpénzt fizettek. Valamint 1802-ből értesülünk arról, hogy a Csernel György által hagyott keresztelési stólaváltság-alapítvány 15 frt. kamatát is megkapja Torkos Jakab, s keresztelési stólat nem szed. Vannak adataink arról, hogy 1802-ben a lelkész fizetését 300, 1805-ben 400, 1808-ban 500 forintra emelik. A francia háborúk idején ez az emelés csak látszólagos, — a drágaság emelkedése miatt történt az.

1814-ben, Torkos Jakab halála után, lesz ismeretes előtünk a lelkészi díjlevél, amely azonban már a devaluatio után készült s többé nem rhénes, hanem a csak körülbelül harmad részét érő váltóforintban megszabva. E szerint készpénzfizetés volt 500 frt., a keresztelési alapból 15 frt., egyéb stóla körülbelül 60 frt., az ünnepi perselypénzek kb. 10 frt., 50 pozsonyi mérő gabona, egy 9 mérős föld jövedelme s munkáltatása, 12 öl fa, s annak behordása, lakás. Erre a díjlevélre nem jött el Tóthpápay püspök s a többi kijelöltek sem. Ugy hogy mikor Tóth Ferencet meghívták, részére már új díjlevelet készítettek, mely két pontban lényegesen több, mint az előzőleg ismertetett. Éspedig a készpénz 1000 frt., a gabona pedig 100 mérő. A többi épenúgy maradt, mint volt. De jónak látta a presbiterium ehhez a díjlevélhez határozatilag kimondani, »hogy a megígért

Az új templom.

Rohoczy Janos gmn. Munkáló-összetarza.

conventio a mostani környüállásokhoz képest egyedül az ő kegyelme személyére rendeltessék s a prothocolumba ilyen formában béiktassék...« Ez a »váltócédulá«ban megajánlott fizetés, később az ezüst, vagy pengőforint behozatalával átértékeltetett s 352 ezüst forintban határozott meg, amihez jött még 1840 óta Pálffy Pál 2000 forintos alapítványának 48 forint kamata, vagyis együtt 400 ezüst forint.

A szabadságharc után a díjlevél sokszor változik, előbb a drágaság, majd az osztrák forint bevezetése miatt. Széky Béla meghívásakor állít ki új díjlevelet az egyház, mely 300 pengőforint készpénzfizetésről s 50 mérő gabonáról szól s a lelkési föld is 12 mérő. A többi tételek úgy vannak, mint a régebbiben. Megjegyzendő, hogy a 300 frt. készpénznél fel van jegyezve, hogy ez tulajdonképen a Szondy-alapítvány kamata, ami azt is jelenti, hogy az egyház tagjaitól lelkészfizetésre csak gabonát szedtek. Ugyanitt a stóladíjak is külön ki vannak tüntetve, éspedig temetési imáért 2 frt, temetési prédikációért 10 frt, esketésért 48 krajcár, keresztlevél kiállításáért 1 frt, — s ami a legfeljebb, a keresztelésért 30 krajcár, pedig a Csernel-féle alapítvány kamata is megjárta ekkor is a lelkésznek, igaz, hogy a devaluatio folytán, amely a Szondy-alapítvány kamatainak csökkenését is okozta — már csak 6 frt volt ez. De az is igaz, hogy a díjlevélben nincs már kitüntetve, hogy ennek rendeltetése stóla-váltság volt eredetileg!

1872-ben Liszkay másodszori meghívásakor a díjlevél anynyiban módosult, hogy a gabona- és fajárandóságot készpénzben, napi áron állították be.

Módosulást mutat a díjlevél Kis József meghívásakor, amikor az alapítványok kamatait s a természetbeni járandóságok váltságát egy tételben s kikerekítve állították be, éspedig 1100 forintban, amihez jött még a 21.000 négyszögöl föld használata, lakás és stóla. A fizetés 1910-től kezdve drágasági pótlékokkal emelkedik, még inkább a háború alatt és után, úgy hogy e változásokat már figyelemmel kísérni is alig lehet.

Ólé Sándor meghívásakor a díjlevél 2715.80 korona készpénz, 23 q gabona, a lakás, a föld s kert — természetbeni járandóságokból s természetesen stólaból állott.

Istentisztelet, szertartások

Az istentiszteletek rendjéről 1856 óta vannak feljegyzések. Ez évben úgy állapítja meg ezt a presbiterium, hogy hétköznap reggel 7, délután 4 órakor, vasárnap délelőtt 9, délután 3 órakor legyen annak a kezdete. 1892-ben, csak a vasárnapi istentiszteletekről, azt a módosítást olvassuk, hogy tavasztól őszig 9, őstől tavaszig pedig fél 10-kor kezdik azokat. Majd 1901-ben arról értesülünk, hogy vasárnap délelőtt az eddig 2(!) órakor kezdődő istentiszteletek idejét ezentúl fél 3-ra állapítják meg. A legutóbbi években a hétköznap reggeli könyörgések $\frac{3}{4}$ 8, a vasárnap délelőtti istentiszteletek 10, s a vasárnap délutáni 6 órakor kezdődnek. Annak nem találtuk nyomát, hogy mikor szüntek meg a hétköznap délutáni könyörgések.

Említettük, hogy Tóth Ferenc bevezette az adventi hetekben a hétköznap biblíamagyarázatokat, és pedig hetenként kétszer. Ugyanő 1817-től kezdve a konfirmációt a templomban ünnepélyesen tartotta.

Tudjuk, hogy egészen 1819-ig 11-szer osztották ki évenként az úrvacsorát, és pedig a három nagy ünnep mindkét napján, újévkor, böjt első vasárnapján, advent első vasárnapján, azután újkenyérre és újborra. 1819-ben az újbori és adventi úrvacsorákat összevonták s ettől kezdve újborra advent első vasárnapján történt az! Ez a rend mostanig fennmaradt.

Itt kell megelékeznünk arról, hogy az úrasztalának kenyérral és borral való ellátása eleinte úgy történt, hogy azokat felváltva a presbiterak adták. 1819-től kezdve két évenként előre megállapították az erre történő adakozások rendjét. 1836-ban pedig Tóth Ferenc kezdeményezésére kenyér- és boralapítványt létesítettek, s ennek kamataiból fedezték a szükségletet. Később, mikor az egyház anyagi bajok következtében egyebek mellett ezt az alapítványt is elköltötte, a lelkésznek adtak évenként 120 liter bort, aki ebből, illetve ennek fejében tartozott ellátni az úrasztalát borral. Az alapítványok refundálása folytán a kenyéret ismét annak kamataiból süttették. 1895-ben Kis József theologiai tanár mozgalmat indított, hogy esetenkénti megajánlásokkal a gyülekezet tagjai lássák el az úrasztalát kenyérral és borral. Kis József mozgalmát leintette a presbiterium azzal, hogy továbbra is az eddigi mód szerint akar arról gondoskodni.

Mikor aztán Kis József lett a lelkész, megvalósította tervét s azóta a hivek ajándékából láttatott el az úrasztala. Hogy az alapítvánnyal mi történt? — nem tudjuk.

Az iskola

1776-ban építettek új köiskolát Tevelen a pápaiak s alig néhány év múlva már nem volt szükségük rá. A türelmi rendelet következtében az iskola is visszaköltözhetett Pápára. Pápán azonban nem volt semmiféle iskolaépület. Természetesen a vallás gyakorlat megindulása után a templom felépítése volt az első, addig az iskolát ideiglenes bérelt házban kellett elhelyezni. Nehézség volt az is, hogy a gyermekek nem maradhattak egy tanítónak a kezében, hiszen a pápai gyermekek, ha kijártak is Tevelre, a teveli iskolamester keze alatt voltak. Nagy Mihály csak a középiskolásokat tanította. Gondoskodni kellett hát a kisebb gyermekek tanításáról is. Be is állítottak egy kis preceptort Iklódi József személyében, akinek az iskoláját az eklézsia tulajdonát képező és eddig alapítványi célokat szolgáló Bóné-féle háznál helyezték el. Hogy a nagyobb iskola hova került s bejött-e mindjárt 1783-ban, vagy egyideig még Tevelen maradt, nem tudjuk bizonyosan. Csak 1785-től kezdve vannak adataink róla, hogy a Torkos-család a maga Szent László utcai házát — a mostani ökollegium hátsó részét — egyelőre tulajdonjog fenntartásával, átengedte az iskola céljaira. Ezt a házat a családtagok beleegyezésével átalakították iskolának és professzori lakásnak, úgy hogy 1785 májusában készen volt a két tantermes iskola és a gyermekek és a diákok ettől kezdve itt tanultak.

Az iskola megnyitása után, mivel a templomépítés közben befejeződött, — gondolhattak annak fejlesztésére is. Meg is hívták az iskola vezetésére professzornak Járdánházy Gábort, úgy hogy új működését az iskola egy professzor és két preceptor tanításával kezdhette meg. De a fejlődő iskola természetesen újabb áldozatokat követelt az egyháztól. Az egyháztagok vállalták is a terheket, újra adtak kosztot a diákoknak és tartottak bizonyos számú alumnust is. De a pápai iskola nem maradt a pápaiaknak magánügye. Ennek jele, hogy az iskola megindulása után Orosz Mihály dombóvári tiszttartó minden jövedelmének egytizedét ajánlja fel abból a célból, hogy abból somogyi ifjak tanulhassanak Pápán. Kapnak más alapítványokat is. Am

a rohamosan fejlődő iskola egyre nagyobb terhet jelent, úgy hogy az egyház belátja, hogy maga képtelen lesz fenntartani, még kevésbé régi színvonalára fejleszteni a főiskolát. Ezért eleinte patronusokat keresnek, majd a kerülettől kérnek hozzájárulást az iskola fenntartásához.

1788-ban nagy csapás éri az egyházat, a városban pusztító tüzvésznek áldozatul esik az iskola is. Újra nagy költség, nagy fáradság, míg helyre tudják állítani és annál tragikusabb a helyzet, mert az egyháztagok maguk is mind károsultak. Áldozatot alig hozhatnak. Úgy hogy csak kölcsön pénzből tudják helyreállítani az iskolaépületet, egyidejűleg pedig újra segítséget kérnek egyesektől is, egyházmegyéktől is, kerületektől is. Az ekkori rektor-professzornak, Csépan Jánosnak újra kell szervezni az iskolát. A szervezésre azért is szükség van, mert a türelmi rendelet után meginduló új fejlődés következtében Dunántúl öt olyan iskola van már, mint a pápai.

Csépan János azonban nem volt elég alkalmas az iskola olyan megszervezésére, hogy versenyképes is lehessen. 1789-ben itt is hagyja az iskolát. A helyére kerülő Mándi Márton István lesz az a férfiú, aki bámulatos szervező erővel és kitartással megszervezi újra a főiskolát, de egyúttal ő az, aki belátja és beláttatja a pápai egyház tagjaival is, hogy az egyházközség fenntartásában a főiskola nem maradhat életképes. S az ő munkája következtében 1797-ben a pápai főiskola az egyházkerület tulajdonába megy át.

Mielőtt ez megtörtént volna, a pápai egyház megegyezően megmutatta, hogy mennyire szívéhez nőtt a főiskola. Főleg Márton István buzgólkodásával, egy több mint 5000 rhénes forintba kerülő két emeletes épületet állított a főiskolának — a mai önkollégiumot — és ezt a megépített, megszervezett főiskolát adta át az egyházkerületnek.

Csaknem 300 esztendeig tartotta fenn, védte és őrizte tenger viszontagság között a pápai egyház ezt az iskolát. Ha az egyházkerületé lett is, mégis a maga gyermekének tudhatja azt ma is, mindig a pápai ref. egyház, olyan gyermeknek, aki kinőtt a régi kis lakásból, szűk lett neki a régi otthon, de pompájában, megerősödve is, büszkesége és dicsekedése elsősorban az alapító és 300. évig fenntartó pápai egyháznak.

Az iskola igazgatásában, sőt anyagi fenntartásában is egyébként még évtizedeken át részt vesz a pápai egyház. Mindaddig,

míg a mostani főiskolai igazgatótanács meg nem szerveztetett, közvetlen felügyelő hatósága az úgynevezett »egyházi iskola tanács« volt, amelynek tagjai a professzor, majd később a professzorok, a pápai lelkészek s pápai presbiterek voltak. Ez a tanács gondoskodott mint a kerületnek megbízottja, az iskola anyagi ügyeiről, és intézte annak tanulmányi és fegyelmi ügyeit is. Különben az egyházkerület csak a fenntartás gondjainak egy részét vette magára, az igazgatás és felügyelet teendőit pedig az egyházra bízta és sokáig az egyháznak kellett még gondoskodni a professzorok fizetéséről is.

A végleges elkülönülés csak a második székhely-harc után, a szabadságharc táján következik be, s nem utolsó sorban az állam iskolapolitikája következtében. Ettől kezdve már anyagilag csak kis mértékben támogatja a főiskolát a pápai egyház. Elég gondot okoz neki a kisiskolából kifejlődő elemi iskola fenntartása is.

A kis iskolások közül a fiúk egészen 1850-ig a kollégiumba jártak, ahol az elementariusok, vagy ábécédariusok preceptora tanította őket. De külön leányiskolát is tartott fenn az egyház.

A leányok tanítása a vallásgyakorlat megkezdése előtt is folyt a pápai egyházban. 1740-ig a prédikátorok tanították őket, attól kezdve pedig külön tanítójuk volt, az akkor először beállított kántor személyében.

Az árvaság idején a leányok csak szüleiktől tanulhattak. A türelmi rendelet kiadása után a vallásgyakorlat megkezdésekor még 1783-ban állítottak be kántort és pedig egyúttal a leányok tanítására is. Ekkor a leányiskolát bérelt házban helyezték el, de hogy hol, arról nincsenek adataink. 1785-ben, amikor a kollégiumot a Torkos-család házába vitték, a leányiskolát a fiúiskola addigi helyére, a Bóné-házba vitték át s ugyanott volt a kántornak is a lakása, de nem sokáig. A parokhia elkészülése után, ennek a földszintjére került a leányiskola, úgy hogy maga az iskola a mostani KIE-helyiségben volt, a mellette levő szoba-konyhás lakás pedig a kántoré lett.

1783-tól *Ferenczi Sámuel* volt a kántor, akinek a részére ekkor új díjlevelet állítottak ki. E szerint a kántor fizetése volt 45 forint készpénz, 20 mérő gabona és 10 öl fa egy esztendőre. Minden leánytanítvány egy-egy forint tandíjat fizetett. Temetési stólája pedig 6 garas volt a kántornak és övé volt az ünnep másodnapján begyűlt perselypénz is. *Ferenczi Sámuel*ről ezt a

megemlékezést olvassuk az iskolai jegyzőkönyvben: »Ez egy minden tekintetben derék ember volt, mind kántorságában igen kitetsző szép szavú, mind a tanításban meglehetősen szorgalmas, mindpedig erkölcsére szelíd, jámbor és okos magaviseletű«. Ferenczi 1796-ig végezte a kántorságot és a leányok tanítását. Utána egy évig *Nyitrai József* kollégiumi diák látta el a kántori és tanítói teendőket. 1797-ben pedig *Gaal János* lett a kántor. »Ennek igen erős nagy, de minden sváda nélkül való szava volt, a tanítást, kivált utóbbi esztendeiben, felettébb restelte, mivel igen meghízáván, a beszéd is nagy terhére volt, egyébaránt szelíd és jó erkölcséről az egész eklézsiában esméretes volt.«

A kántor fizetése nagyon csekély volt, úgyhogy az egyház több ízben fel is emeli járandóságait, előbb 60, majd 85, utóbb 150 forintra. Sőt egy darab földet is adtak neki. Azonkívül, a tandíj mellett, a leányok fejenként fa- és gyertyapénz címen 12 garast is fizetnek. De még ez a fizetés sem lehetett elég. A francia háborúk s a pénz állandó értéktelenedése következtében egyre nagyobb összegű fizetést kap, míg majd a váltóforint behozásával adnak neki végleges díjlevelet, amely szerint készpénzfizetését 200 váltóforintban állapítják meg. De ez még mindig kevés volt, ezért megengedik Gaal Jánosnak, hogy kiköltözhet a kántorlakásból, miután házat vett és gazdálkodni akart és ekkor a szintén bérbeadott kántorlakás bérét is Gaal Jánosnak adja az egyház.

1819-ben halt meg Gaal János s utána újra egy kollégiumi diák, *Bán András* végezte a kántortanítói teendőket. Majd rendes kántornak *Győri Istvánt* hívták meg, »aki kollégiumbeli diákság által kívül-belül leghíresebb s legjobb kántornak esmértetett«. Győri István egyideig a kántorlakásban lakott, de azután azzal az indokolással, hogy ez a lakás szűk, sötét és egészségtelen, ő is a városban akart szállást fogadni. A presbiterium eleinte méltatlankodott az indokolás miatt, megállapítván, hogy miért lenne alkalmatlan az a lakás, hiszen mindig ott laktak a kántorok. Végül azonban mégis csak hozzájárult Győri kántorlakásához, annál is inkább, mert tanításával nagyon meg voltak elégedve. A jegyzőkönyv jellemzése szerint »ez éneklésbeli szép tulajdonsággal s tanítói talentummal bő mértékkel bírt, noha tanítványaitól soha méltó jutalmat nem nyert«. Hogy Győri csakugyan jó tanító volt, az kitűnik abból is,

hogy nemcsak leányokat, hanem fiúkat is járattak elé, amiből természetesen nagy panasz lett, mert a kollégiumban a sextákat »elemi fokon levőket« tanító preceptor nehézményezte az ilyenformán előálló tandíjsökkenést. A kérdésben a presbiteriumnak kellett rendet teremteni s ez meg is állapítja, hogy a türelmi rendelet óta az a rendszer, hogy a fiúgyermek még a legkisebbek is a kollégiumba járnak, a leányok pedig a kántor iskolájába és ezt a rendet továbbra is meg akarják tartani. Legfeljebb azt engedik meg, hogy »néhány szülék 6 esztendőn aluli kisgyermeküket nem annyira a tanulás, mint a gyermekek közé való szoktatás kedvéért leginkább kisleány testvéreik társaságában, a kántor eleibe járathatják«, szóval óvodai gondot vállalhatott magára.

Győri István azonban nem sokáig bírta a csekély kántori fizetés mellett a munkát, 1824-ben le is mondott állásáról. Utána egy évig megint egy theologus, *Pordán Gergely* volt a kisegítő, majd 1825-ben *Liber Lajos* lett a kántor. Liber Lajos jó tanító és közkedveltségű ember volt, de az egyház annyira igénybe vette mindenféle rendkívüli munkára, hogy e miatt iskolája sokszor volt tanító nélkül, sőt időnként a leányok száma is nagyon megcsappant. 1846-ig működött Pápán, itt halt meg s itt is van eltemetve az alsóvárosi temetőben, sírját egyszerű márványkő jelöli.

Utána nagy változás áll be az iskola életében. Néhány évig diákok tanítanak, majd 1850-től a fiúk tanításáról is az egyház gondoskodik s ekkor úgy a fiúk, mint a leányok tanítását éveken keresztül segédtanítók végzik. Végre 1856-ban újra rendes kántort állítanak be, *Halasy István* személyében, akinek fizetését úgy szabják meg, hogy abból segédtanítót is tarthasson maga mellett. Halasy István kiváló pedagógus és tankönyvíró volt. Emléke még ma is él a pápai gyülekezetben s ennek egyik legszebb jele, a tanítványi hála ama megmutatása, hogy sírját néhány évvel ezelőtt Gyenese János presbiter emlékével jelöltette meg. 1868-ig a kántor és a segédtanító végzik a tanítást. Az új népoktatási törvény aztán gyökeres változást hozott az iskolázás terén is.

1868-ig nem volt hazánkban kötelező a népoktatás, tehát az iskolába járás nem volt kényszer. Az járatta iskolába leányát vagy fiát, aki akarta. E miatt van, hogy a leányok iskolájában a növendékeknek a létszáma időnként nagyon különböző volt.

Volt olyan év, hogy csak 12, de volt olyan is, hogy 60 leány járt iskolába. De jártak gazdagok és szegények egyformán. A szegénysorsú gyermekeknek tandíját is elengedték, sőt időnként könyvekkel, ruhával is ellátták őket.

1850-ig a parókhia földszintjén volt az iskola. Ettől kezdve pedig az ókollégium Szent László utcai részébe került, amelyet az egyház megvett a kerülettől. A népoktatási törvény is ebben a helyiségben találja az iskolát. Az iskola felszereléséről nem sokat tudunk. 1790-ben éppen olyan padokkal látják el, mint amilyeneket ekkor Márton István kívánságára a kollégium számára szereztek be. Volt néhány mappa és falitábla, főleg Halasy ideje óta. Tudjuk, hogy 1820-ban a kisleányok kívánságára egy bibliát is vesznek az iskola számára. »Minthogy ez olyan könyv, melyet minden szülék a maguk gyermekeinek meg nem szerezhetnek«, s hogy ez nem felületes megállapítás volt, mutatja, hogy maga Tóth Ferenc is csak hosszú utánjárással tudott szerezni egy bibliát a leányiskola számára 7 forintért.

Arra nézve, hogy mit tanultak, csak hézagos adataink vannak. Mindenesetre azt is meg kell jegyeznünk, hogy egészen 1819-ig nem is voltak osztályokra elkülönítve. Csak együtt tanultak s talán egy-egy kis lány csak egy évig járt iskolába, addig, míg írni, olvasni, számolni megtanult, megismerte a bibliai történeteket s az énekeket. 1819-től kezdve aztán bevezetik a négy osztályos tantervet — a nemzeti leányiskolák tantervét (nemzeti = nem deák), de akkor sem sokkal ment túl a tananyag a már említetteken, legfeljebb egy kis földrajz, történet, gazdasági ismeretek — s illemtan, egészségi szabályok jöttek hozzá!

Tankönyvről csak kettőről olvasunk. Egyik még az 1793-ban kiadott Láczaiféle iskolai tanítókönyvecske, s a másik Zsoldos Egészségi regulája. Az első magában foglalja mindazt, amit egy elemi iskolában egyáltalán meg lehet tanulni, — a másik pedig versekbe szedi azt, amit a test épségben tartására, az illendőségre, magaviseletre fontos tudni mindenkinek.

Az 1868-i népoktatási törvény elrendelte a kötelező népoktatást. Ennek eredményeként a gyermekek száma erősen szaporodik, úgy hogy 1876-ban már nem elég a segédtanító, aki különben Halasynak a felesége volt, hanem rendes másodtanítót is kell beállítani. Ekkor lesz tanító *Csaby Karola*. 1885-ben az

ő lemondásakor *Kis Mari*, Kis Gábor lelkész leánya kerül az ő helyére.

1888-ban Halasy már nagyon gyengült s ekkor egyelőre az ő helyettesítésére *Jilek Ferencet* állítja be a presbiterium, mint segédtanítót. 1890-ben az egyház Halasynak nyugdíjat állapít meg s helyére rendes tanítónak választja meg *Jileket*, aki ettől kezdve 1929-ben történt nyugalomba vonulásáig végzi tanítói hivatását, tevékenykedvén az egyházi és társadalmi élet egyéb területein is. Az egyház ma is élő nyugalmazott tanítójáról nem volna illendő itt méltatást írni. Csupán csak néhány száraz adatot említünk meg az ő több mint négy évtizedes működéséről. Már 1889-ben 20 forintot szavaz meg részére a presbiterium, némi elismerésképen azért, hogy az egyház ifjait összegyűjtötte, belőlük énekkart alakított s velük szép eredményeket ért el. 1891-ben presbiternek választják s azóta ő, 50 éven keresztül, egyfolytában működő presbitere az egyháznak. 1903-ban a presbiterium igazgatóvá választja, 1912-ben pedig külön igazgatói tiszteletdíjat szavaz meg részére. 1914-ben, 25 éves működése alkalmából a tanfelügyelő elismerő oklevéllel tüntette ki. Nyugalomba vonulásakor a gyülekezet rendkívüli díszközgyűlésen búcsúzott 41 évig működött tanítójától.

A második tanítói állásról Kis Mari 1895-ben lemondott. Helyére a presbiterium *Hetessy Gyöngvikét* választotta meg, majd az ő távozása után 1899-ben *Deák Erzsi* lett a tanító. Ő sem sokáig működött itt, 1903-ban lemondott állásáról. Ekkor a presbiterium özv. *Széky Aladárné Csaby Karolát* választotta meg, »akinek kiválóan sikeres működése élénk emlékezetében van még a gyülekezetnek«. S Székyné 1928-ban történt nyugalomba vonulásáig működött itt. Működésének méltó elismerése volt az, hogy 1922-ben igazgatói címet kapott »a népoktatás terén szerzett nagy érdemeiért«. Székyné az egyházi élet terén is tevékenykedett, ő alapította 1905-ben s vezette 15 éven át a leányegyesületet. A nyugalomban ma is élő Széky Aladárné arcképét a Leányegyesület megfestette, s egyesületi helyiségében helyezte el.

A növendékek szaporodó létszáma miatt 1897-ben meg kellett szervezni a harmadik tanítói állást is, amelyiket ekkor *Cserkuty Sándorral* töltöttek be. Az ő pár évi működése után 1904-ben *Szalisznyó Sándor* lett a tanító; aki azonban már 1910-ben meghalt. Helyére *Gergely Ferenc* szokolyai tanítót

választotta meg a presbiterium, de ő öt évi működés után többre hivattatván, a helybeli állami tanítóképző-intézet gyakorló iskolájának élére került. Utána évekig helyettes tanítónő működtek ez álláson, majd 1918-ban *Tóth Sándort* választotta meg a presbiterium rendes tanítónővé, aki 1926-ban Szennára távozott kántortanítónak. A háború következtében megcsappanó gyermekek létszám miatt ekkor ez az állás egy ideig betöltetlenül maradt.

1912-ben a negyedik tanítói állást is meg kellett szervezni. Ezen az álláson első tanító *Kis Vilma* lett, aki azonban 1917-ben elhalt. Emlékét jegyzőkönyvében örököztette meg a presbiterium, s nevére koszorú-alapítványt létesített. Utódja *Hermann Sarolta* lett, aki azóta — *Lampérth Sándorné* néven — működik, az egyház veteményes kertjének legapróbb palántáit, az I. osztályosokat tanítván.

Jílek Ferenc nyugalomba vonulásakor helyére, az egy évvel előbb Székyné utódjául megválasztott *Kiss Árpádot* helyezi át a presbiterium, az ő helyén pedig *Császár Ede* lesz a tanító. 1929-ben újra felállítják a negyedik tanszéket is, betöltvén azt *Mészáros Lajossal*. Ez idő szerint ők négyen alkotják a pápai református tanítói kart!

A tanítók fizetése idők jártával sokat változott. Rendes fizetést tulajdonképpen csak azóta kezdtek kapni a tanítók, amedőn 1897. óta a tanítói állásokhoz fokozottan megkérte az egyház a fizetéskiegészítő államsegélyt.

Az iskola a népiskolai törvény életbe lépésekor még az ókollégiumban volt elhelyezve. 1876-ban építették meg hosszas tervezgetés után a templom udvar alsó részén az új iskolát. Mikor a harmadik tanítói állást is meg kellett szervezni, 1899-ben, ennek osztályát a régi állami polgári leányiskolában, a *Barát-utcában* helyezték el. De sem ez, sem az 1876-ban épült két tanterem nem volt már sem megfelelő, sem elég nagy, úgy hogy 1901-ben megint az ókollégiumot vették bérbe az egyházkerületről, s ott helyezték el mind a három tanító osztályát. S ott volt egészen addig, amíg *Kis József* lelkeszsége idején 1905-ben az egyház megvásárolta az *Ajkay-féle* házat, s ott építette fel ma is álló iskoláját.

A presbiterium

Emlékezünk, hogy a pápai presbiterium az árvaság idején is rendszeresen működött. Az akkor működésben levő presbiterium intézte az ügyeket a türelmi rendelet után is. 1785-ben került sor az újjászervezésre. A közben elhalt presbiterek helyére újakat választottak, s egyúttal új presbiteri szabályzatot is készítettek. E szerint presbiterek hívő, józan életű és jámbor erkölcsű emberek lehetnek, akik példaadásukkal »másokat is minden jóknak követésére indíthassanak«. Ha botránkozató életű embereket vesznek észre, vagy bármi fogyatkozást tapasztalnak, erről vagy a kurátornak, vagy a prédikátoroknak jelentést tegyenek. A presbiterek maguk nem tarthatnak semmiféle tanácskozást a kurátor nélkül. Ne ingereljék »a községet az előjárók ellen, viszont ezeket amazok ellen«, hanem a közjó munkálására kötelesek. A presbiteri határokat nem szabad »illetlen helyeken« hordozni, vagy kisebbiteni. »Mind a magános társalkodásokban, mind pedig a gyülekezetekben (gyűléseken!), illő hogy a presbiterek kegyességet és szelid okosságot mutassanak, senkivel ne patvarkodjanak, hanem az elől adandó dolgok eránt a magok vélekedéseiket, vagy votumikat szeliden és minden indulatoskodás, annyival inkább pedig illetlen motskolódás, avagy sértegető beszédek nélkül adják elől; különben akik ezen rendelés ellen véténének, két avagy három ízbeli megintés után a közönséges tanácskozásokra mind addig ne hivattassanak, míg magukat a tsendességre hathatósan nem kötelezik, mert ugyanis, aki maga indulatin uralkodni nem tud, hogy tudna a másokat igazgatni és a közönséges dolgokat jó móddal kormányozni«. A gyűléseket a kurátor hívja össze, az ő akadályoztatása, vagy távol léte esetén pedig az első presbiter. A presbiter a rábizott munkát, vagy küldetést vállalni és elvégezni tartozik. »Mely istenes végzéseknak tellyes tehetséggel lejendő megtartására az újonnan állított előjárók az Isten és előjáró társaik előtt magokat kézbeadással kötelezték is.« Ez a szabályzat, s a presbiteri tisztségbe való beiktatás tehát semmi újat nem mond. Egyedül talán a gyűléseken való magatartásról idézett rész kissé komolyabbhangú az eddigiéknél. De ennek oka az volt, hogy a vallásgyakorlat megindulása után az építkezések körül nem sokan tevékenykedtek, s munkájuk sok bírálatban részesült. S talán néha

erős, vagy éles bírálatok voltak ezek, azért kellett most ezt ilyen határozottan tilalmazni.

1792-ben ismét újjászervezik a presbiteriumot, létszámukat 24-re felemlik, s beveszik ezenkívül a presbiteriumba a két prédikátort, a két professzort, a pénztárnokot és az egyházfit. A presbiterium elnöke továbbra is a főkurátor marad. Az ekkor választott presbitereket ettől kezdve felesketik tisztségükre, az ekkor készített »esküvés formája« szerint. Ez igen terjedelmes eskü magában foglalja mind azt, ami az 1785-ben készített szabályzatban benne van. S így végződik: »Egy szóval az Istennek dicsőségét mindenekben jó lelki esmérettel elől mozdítani igyekezem...« A beállított presbiterek választásáról semmi közelebbit nem ismerünk. Csak 1805-ből olvassuk, hogy új presbitereket a főkurátor nevez ki, ezt a kinevezést pedig a presbiterium elfogadja. A továbbiakban maga a presbiterium választja a szükséges új tagokat.

1858-ig változatlanul marad a presbiterium létszáma. A közben kihagyott professzorok helyett ez évtől kezdve a tanári kar két választott tagja is helyet foglal a presbiteriumban. 1872-ben 32-re emelkedik a presbiterek száma. 1883-ban az új egyházi törvények értelmében 16 rendes és 8 pótpresbiteret választanak és pedig ekkor már közgyűlésen, 1902-ben 24, 1907-ben 32 tagú lesz a presbiterium. S ez a létszám marad a legutóbbi időkig.

A presbiterium elnöke, mint mondtuk a *főkurátor* volt. 1810-ben újra megállapítják a főkurátor kötelességeit. Eszerint »minthogy a curator az ekklesiának és oskolának főigazgatója« — az ő kötelessége a gyűléseket összehívni, ott elnökölni, előterjesztéseket tenni és a határozatokat jegyzőkönyvbe mondani. Kötelessége ellenőrizni a határozatok végrehajtását, neki kell ellenőrizni a vicekurátor és az egyházfiak ténykedéseit, felügyelése alá tartoznak a lelkészek és a tanítók is. Ő intézi az egyházi és iskolai ügyekben szükséges levelezést. Ő kíséri figyelemmel az egyház peres ügyeit, ő adhatja ki a prókátoroknak a szükséges irományokat. Gondot visel az egyház levéltárára, azokról tartozik jegyzéket is készíteni, felügyelete alatt állanak az egyház »drágaságai«. A pénztárnokok az ő utalványozása nélkül semmit sem fizethetnek ki. Évenként a presbiterium előtt a pénztárákat megvizsgálni tartozik. »Egy szóval főkötelessége a főcuratornak, hogy az ekklesia és oskola javát minden szabados

utakon módokon elől mozdítsa és ezeknek boldogítását szüntelen szemei előtt tartsa.«

Ekkor már van főkurátori eskűminta is. Ebben a kötelesek rövidre fogott elősorolásán kívül benne van »hogy én a pápai reformata sz. eklesia rendszerént való curatorává választatván, valamint ennek fennállását és minden jussait, úgy abban, mind külsőképpen, mind belsőképpen a jó rendet és isteni félelmet fenn fogom tartani«.

1810-ben azt határozza a presbiterium, hogy ezentúl a főkurátort az egész gyülekezet válassza. Azonban továbbra is csak a presbiterium gyakorolja ezt a feladatot, egészen az 1883-ban életbelépett egyházi törvényekig.

Időnként határozatok hoznak arra, hogy a főkurátorság egy, két, vagy három évig tartson, de rendszeren, újabb megválasztások által huzamosabban is helyén marad egy-egy főkurátor.

Az utóbbi száz évben a pápai egyház főkurátorai a következők voltak: 1848—1858-ig Gombás Mózes, 1858—1860. Pálffy Károly, 1860—1863-ig Nagy Szabó Ignác, 1863—1866. Körmeny Dániel, 1866—1881. Vághó János, 1881—1885. Tóth Lajos, 1885—1889. Baráth Ferenc, 1889—1897. Somody József, 1897—1917. Saáry Lajos, 1917. óta dr. Cseh-Szombathy László.

A presbiteri elnökség tisztét Tóth Ferenc idejében már ketten gyakorolták, a főgondnok és a lelkész. De Tóth Ferenc halála után megint csak a főgondnok egyedül elnökölt egészen 1854-ig, amikor — az abszolút kormánynak az egyházkerületi főgondnokok működésére vonatkozó tilalmát Liszkay József lelkész a gyülekezeti főgondnokokra is értelmezte, s ekkor néhány évig a lelkész maga elnökölt, míg az abszolutizmus enyhülése után újra ketten elnökölnek. Az esetben, ha a lelkész nincs jelen, a gyűlést gyakran megtartják a főgondnok elnöklésével —, lelkész nélkül is! A 80-as évektől kezdve gondoskodnak róla, hogy a lelkész akadályoztatása esetén valamelyik főiskolai tanár helyettesítse őt. S azt is elhatározzák még 1880-ban, hogy a főgondnok helyettesítése gyűlésen is, azon kívül is, az algondnok kötelessége.

Algondnok, vagy vicekurátor már régtől fogva, 1752. előtt is működött Pápán, de ez tulajdonképpen az egyházi pénztárnok volt. 1808-ban mondja ki a presbiterium, hogy mivel a főkurátorok rendszeren »hivatalbéli személyek«, nem tudnak utána járni a sok aprólékos, de azért mégis fontos dolgoknak, nem

tudják ellenőrizni a pénzbeszedők munkáját, azért szükség van rá, hogy »egy vice, vagyis segédcurator választassék a nép közül«, akinek főkötelessége lesz a hivatkozott járó pénz és gabona járadóság behajtása, az egyházi épületekre való felvigyázás és azok szükség szerinti javítása, vagy javíttatása. Megállapítják, hogy ezt a tisztséget egy évig tartozik viselni az, akit erre megválasztanak. Az első ilyen algondnokká öreg Nemes Baráth Istvánt választották meg. Őt még nem, de már utódját, Nemes Klára Sándort, eskütétellel iktatták hivatalába. Az esküformában a már mondottakon kívül, mint vállalt kötelesség: az egyház földjeinek műveltetése is benne van, s így végződik ez az eskü minta: »egy szóval a közbiztonságnak mindenben meg fogok felelni«. 1810-ben az algondnok kötelességeiről is szabályzatot készítenek. Ebben szó van az egyházi épületekre való felügyeletről, azok javításának elvégeztetéséről, továbbá a gabona és pénzbeszedéséről is. De ez utóbbi itt sokkal világosabban van körvonalazva, mint 1808-ban volt. Kötelessége t. i. ellenőrizni az egyházfit, hogy idejében kezdje, s idejében el is végezze a járadóságok begyűjtését. Kötelessége az is, hogy ha valakiről azt jelentik az egyházfiak, hogy fizetni nem akar, »akkor legfeljebb harmadnap alatt a két egyházfit és egy pandurt maga mellé vévén, akár nemes, akár neimenten lakoshoz menjen el és az olyatén embert zálogolja meg, annyi érző zálogot vétetvén tőle, hogy annak árából a tartozáson kívül a pandur napszáma is kikerüljön«. Ha a zálogot egy hónapig ki nem váltják, adja el és teljesítse belőle a szükséges fizetéseket. Minden olyan esetben, ha akár javításnál, vagy építésnél, vagy bármiben fennakadna, tegyen jelentést a főgondnoknak.

Az algondnok kötelességei terhesek, s nem a legkellemeesebbek voltak. Ezért többen vonakodtak elfogadni a megválasztást. Ezért 1817-ben úgy határoznak, hogy az e tisztségre választhatókat névsorba szedik, s sorrend szerint állítják be őket ettől kezdve az algondnokságra. Ha pedig az így sorra kerülő kellő indokolás nélkül nem vállalta volna el a tisztséget, annak 25 forint váltságot kellett fizetni. Eleinte elég gyakran és egy-egy választás alkalmával több esetben is ki kellett róni ezt a bírságot, s csak akkor zökken rendes útra az algondnokok beállítására, amikor a hátralékos, vagy fizetni nem akarók végrehajtásáról felmentették őket.

1883-tól kezdve az algondnokok is az egyházi törvény szerint választatnak és működnek. A már beállított algondnokot egymás után többször is megválasztják. Leghosszabb ideig működött mint algondnok Gyimóthi János, aki harminc éven keresztül haláláig viselte ezt a tisztséget. Az ő halála után 1900—1906-ig Csajthay Dániel, 1906—1917-ig Nemes János, 1917—1919-ig Kovács Sándor voltak az algondnokok, 1919 óta pedig Giczey Gábor viseli e tisztséget.

A presbiteri gyűléseket eleinte a főkurátor lakásán, később a parókhia földszintjén levő ú. n. consistoriális szobában tartották. 1904-től az új elemi iskolában volt, amióta pedig az új templom melletti tanácsterem elkészült, ott a presbiteri gyűlések helye. Gyűléseket olyankor tartottak, amikor arra szükség volt. 1809-ben kimondják, hogy évenként legalább négyszer kell azt tartani. 1866-ban azt határozzák, hogy minden hónap elején legyen gyűlés, de ez a határozat csak határozat marad, mert továbbra is a szükség diktálta időben tartják a gyűléseket.

A gyűlések nem voltak mindig egyformán látogatottak. Különösen is nagyon kevesen jártak gyűlésre a szabadságharc utáni években. Még 1861-ben is arról panaszkodott a lelkész, hogy egy-egy gyűlésre a 24 presbiter közül alig 4—5 jön el. Ekkor határozatot is hoztak, hogy az a presbiter, aki három egymásutáni gyűlésről elmarad, többé nem tekinthető presbiternek és a gyűlésekre meg sem hívható. Lehet, hogy ez, de lehet, hogy más oka volt egy 1880-ból szóló határozatnak, amely így szól: »az előjárók névszerint nem ismeréséből némileg heves vita és kellemetlen zavar adván elő magát, hogy ez többé ne történhessen, határozatott, jövőre főgondnok kötelessége az előjárókat gyűlésbe a lelkésszel együtt hívni meg«. Ugyanekkor megbízzák a lelkészt »hogy az egyház előjárói névsorát az egyháztanács jegyzőkönyvei alapján, 1873-tól kezdve állítsa össze, hogy az előjáróság is tudomásul birjon önmagáról«. Ettől kezdve aztán a lelkész és a főgondnok együttesen hívják össze a presbiteri gyűléseket.

A presbiterium működéséről itt sokat nem beszélhetünk. Amit az egyház és iskola építése körül végzett, azt részben már elmondtuk, s amivel legtöbbet foglalkozott, az anyagi ügyeket még ismertetni fogjuk. A Kanizsai-féle presbiteri kötelesség: az egyházfegyelem gyakorlása csak nagy ritkán szerepel a jegyzőkönyvekben. Egynéhány visszás házasokat érintő esetet magán a

gyűlésen intéznek el békítési kísérlettel, egy templomi botrányokozót a presbiterium előtt feddenek meg, az adószedőket kiutasítókat uriszék elé citáltatják, s egy az egyház intézményeit becsúmérő egyháztag megintését a főgondnokra bízák. Egy presbitert pedig, aki az egyház vezetőinek intézkedése ellen lázított 1813-ban, megfosztanak presbiteri tisztségétől. Ennyi az egész, ami egyházfegyelmezést 1861-ig gyakorol a presbiterium, 1861 óta pedig ilyen esetnek nyoma sincs a jegyzőkönyvekben egész a legutóbbi időkgig, a reverzális-törvény végrehajtásával kapcsolatos esetekig.

Az eltelt másfél század alatt két ízben fenyegette nagyobb veszély a presbiterium működését, s ezzel kapcsolatban az egyház szervezetét. Az elsőt az ú. n. *pátens* kibocsátása okozta. Az abszolút kormány — a szabadságharc után — az egyházak autonómiáját is el akarta törölni és egy felsőbb helyeken készített szervezetet akart ráerőszakolni a magyar protestánsokra is. Az 1859 szeptember 1-én kibocsátott nyílt parancs, vagy *pátens* rendelte el az új szervezet megalkotását. Am a magyar protestantizmus, amelyik évszázadokon át tűrte a hatalom minden törvénytelen cselekedetét, az autonómiába való beleavatkozást határozottan visszautasította, s ellenállt minden fenyegetésnek, kényszernek. Ebben a *pátens* elleni küzdelemben részt vettek nemcsak az egyház vezetői, hanem az egyes egyházközségek is. Pápa különösen is érdekelve volt ebben, mert akkori lelkész, Széky Béla egyházkerületi főjegyző kineveztetett a *pátens* szerint alakítandó pápai egyházkerület püspökévé. De Széky határozottan visszautasította ezt a kinevezést, mert mint indokolásában előadta, a magyar református egyháznak autonómiája van, s püspök csak az lehet, akit erre a tisztségre a gyülekezetek presbiteriumai megválasztanak, s nem az, akit az állam feje kinevez. És bár bírói eljárást is indítottak ellene magatartásáért, mindvégig gerincesen állotta a küzdelmet.

Maga a pápai egyház akként vett részt a *pátens*-küzdelemben, hogy amikor az újabbán 1860 január 10-én kibocsátott rendelet által felszólította a kormány, hogy szervezkedjék meg a *pátens* szerint, akkor kihirdették ugyan a *pátens*et — nem ugyan — a rendelet szerint — a szószékről, hanem a templom ajtajából, de a rendeletnek nem engedelmeskedtek, s nem szervezkedtek. S e határozatukat 99 aláírással ellátva terjesztették fel. Határozatukban kifejtették, hogy a református egyháznak törvényben biztosított önkormányzata van, ezt a *pátens* meg nem változtat

hatja. »Azért is vallásos meggyőződésünk sérelme, egyházi életünk jogalapjainak megtagadása nélkül a szervezkedés munkájába nem avatkozhatunk, hanem a fiúi bizalom és jobbágyi hűség őszinteségével megújítjuk előljáróink által kifejezett alázatos kérelmünket, hogy ő császári s apostoli királyi felsége... minket törvényes szabadságunkba visszahelyezni s egyházunk szervezésének tisztét illetékes zsínatjainknak meghagyni... méltóztassék«. A pápai egyházzal együtt csaknem valamennyi magyar protestáns egyház hasonló ellenállást tanúsított, úgyhogy a hatalom jónak látta rövidesen visszavonni a szervezet megváltoztatására irányuló rendeletét.

A második támadás, amit megemlítés nélkül nem hagyhatunk, 1919 március végén, a proletárdiktatura idején történt, amikor az egyház szervezetét el akarták törölni, s kommunista mintára *egyházi tanácsokat* akartak szervezni. Pápán is megkísérelték ezt. Az egész kísérletről semmiféle hivatalos feljegyzés nem maradt, de e sorok írója s vele igen sokan, a gyülekezet tagjai átérték azokat az időket, s közvetlen tudomásuk van a történetekről. Egész röviden előadva az történet, hogy pesti utasításra néhányan — lelkész, főgondnok és a presbiterek tudta és hozzájárulása nélkül, gyűlést hívtak össze a kollégium tornatermébe — s a gyűlésre meghívták a lelkészt is. Ott a gyűlés megtévesztett vezetője fel akarta hívni a megjelenteket a »tanács« megalakítására és a gyülekezet átszervezésére. De beszéde annyi ellentmondást váltott ki a jelenlevőkből, hogy be sem tudta azt fejezni. A szintén jelenlevő vezetők közül néhányan: Kis József lelkész, dr. Horváth József theol. tanár, dr. Körös Endre nőnevelőintézeti igazgató és lic. Rác Kálmán gimnáziumi vallás-tanár, presbiterek, hívhűségről, egyházszeretetről elhangzott bizonyágtevő felszólalásai a felizgatott jelenlevőket lecsillapították, s semmiféle tanács alakításáról, új szervezetről többé nem is lehetett szó. A presbiterium rendszeren tartotta a maga gyűléseit a proletárdiktatura ideje alatt is s többé bántás, támadás nem érte ez alatt, sem a gyülekezetet, sem annak vezetőit:

Anyagi ügyek

Nem ok nélkül volt a presbiteri gyűlések fő tárgya állandóan az anyagi kérdések tárgyalása — az eltelt 150 esztendő alatt valóban, s általában mindig — súlyos gondot okozott a

szükséges anyagiak előteremtése. Először az építkezések, majd a francia háborúk idején a devalváció, a szabadságharc után, — aztán a világháború után a pénzromlás — de a tanítói állások megszervezése, a nem fizető adósok és adózók is, mind hozzájárultak ahhoz, hogy egy-két nyugodtabb esztendőből eltekintve, szinte örökös anyagi bizonytalanságban éljen a gyülekezet.

Aprólékos részletességgel ismertetni az anyagi helyzet alakulását, annyi lenne, mint — különböző körülmények figyelembevételével ugyan — de mégis ugyanazokat meg-megisméltetni. Csak nagy vonásokat rajzolhatunk a fent elmondottak némi alátámasztására.

A türelmi rendelet kiadása után a gyülekezeti tagok az egyház fenntartására önkéntes adományokat tettek, s több mint három évtizedig önként megajánlott összegek beszédésével — a tőkék kamata mellett — tartották fenn az egyházat és iskolát. Ez az önkéntes adakozás azonban nem jövedelmezett annyit, hogy elég lehetett volna, különösen is a fejlődő főiskola szükségzeit figyelembevételével, az egyház fenntartására. Emiatt is kellett az az egyik lelkészi állást megszüntetni. Még nehezebb lett a helyzet a francia háborúk idején, különösen is mivel ez években az önként megajánlott összegek sem folytak be, s a folyton emelkedő drágaság miatt amúgy sem lehetett az elégséges. Hiába próbálják meg akkor, hogy az adószedést végző egyháziak és kollektorok mellé presbitereket is állítanak be, hiába alkalmaznak az adószedés ellenőrzésére, sőt a tartozások végrehajtására algondnokot, hiába készíttetnek mindenki részére névre szóló adókönyvecskéket, sőt hiába próbálkoznak azzal is, hogy az anyagi ügyeket 1808-tól kezdve nemcsak a presbiterium, de a közgyűlés is tárgyalja, mindez nem vezetett a kívánt eredményre. Úgyhogy 1810-ben kénytelen volt a presbiterium megváltoztatni az egész adózási rendszert, s az eddigi önkéntesen vállalt hozzájárulás helyett, mindenkire anyagi erejének megfelelő adót vetett ki. Éspedig úgy, hogy a gyülekezet tagjait nyolc osztályba sorozta és így nyolc különböző nagyságú pénz- és gabonaadó fizetésére kötelezte a gyülekezeti tagokat. Az osztályba sorozást és az adó kivetését ekkor és ettől kezdve mindig adókivető bizottság végezte. De vagy nem számoltak az adókivető bizottság tagjai a tényleges szükséglettel, vagy a még tovább tartó pénzromlás okozta: két év múlva a pénztárnál mutatkozó hiányt megint az osztályok adózása arányában, új kivetéssel próbálták behozni.

Elképzelhetjük, hogy a gyülekezet tagjai nem mind fogadták nagy lelkesedéssel az eddigi önkéntes adózás helyett bevezetett kényszeradózást. S ha eddig is voltak hátralékosok, még többen lettek az osztályba sorozás után. S ettől kezdve szinte állandó tárgya a presbiteri gyűléseknek az adóhátralékok ügye. A gyülekezetnek sokszor igénybe kell venni a hátralékosok ellen a városi pandurt, a brachiumot, a végrehajtást, még a bírói fórumok előtt is.

Csak Tóth Ferenc idejében enyhül a helyzet. Az ő lelkeskedése alatt nemcsak az adó folyik be lehető pontosan, de számos alapítványt tesznek gyülekezeti tagok az egyház közszükségeinek fedezésére, — Vecsey Ferenc főgondnok kifizeti a szegény egyháztagok adóhátralékát, — létesítenek egyházfenntartási alapot, sőt Tóth Ferenc buzdítására, számos olyan alapítványt tesznek, amelynek kamata az alapítványttevő adóját fedezi, s az ilyen mentesül a további évenkénti adófizetéstől. Az ő idejében létesül az úrvacsorai kenyér és bor alapítvány. S élete vége felé csináltatja meg a gyülekezet nagy költséggel a templom stukaturját is. S mindezek ellenére adóhátralékos nem volt. A pápai egyház ez anyagi megerősödése elsősorban Tóth Ferenc buzdító, lekesítő vezetésének volt köszönhető.

Még utána is meg van az adózó kedv a pápaiakban. Mikor arról volt szó, hogy utódjául Nagy Mihály püspököt megnyerjék, hogy nagyobb fizetést adhassanak neki, a gyülekezet sok tagja felemelteti a rá kivetett adót, vagy újabb adóalapítványokat tesz.

De jött a szabadságharc, majd az abszolútizmus. A súlyos állami adóteher viselés velejárója lett, hogy megint nagy adóhátralék nyomta az egyházat, számadásait újra növekvő hiányokkal zárta, sőt 1864-ben már adósságai is vannak, amelyeknek sokszor még kamatait sem tudta fizetni. Csak nehezen — majd Kis Gábor idején enyhül ez a súlyos helyzet — tartós javulás azonban csak akkor következik be, amikor 1909-től kezdve konventi adócsökkentési segélyhez jut az egyház. De nemcsak ez erősíti az anyagi állapotot. Kis József nagy feladatok megvalósításába viszi bele az egyházat, iskolát épít, templomalapot gyűjt, tehát a híveknek rendes adójukon felül is nagy áldozatokat kell vállalniok, s csodálatos tapasztalás, hogy ez a többtehervállalás megint minimálisra szorítja le az adóhátralékokat.

Az anyagi megerősödés útján éri az egyházat a világháború, a forradalmak. A proletárdiktatura idején megszűnt a kötelező egyházi adózás. És akkor a hivek a rájuk kivetett egyházi adósokszorosát fizették be önként az egyház fenntartására. De aztán következett a katasztrófális pénzromlás. Amit még meghagyott a háború, az is tönkrement, s bizony sokakban kihalt az adakozási kedv is. Az egyház újra az anyagi helyzet mélypontjára jutott. Ujra kellett kezdeni mindent, az egyház iránt sokakban kialakulóban levő felelősség felkeltését is. Ekkor vezeti be az egyház az osztályba sorozás helyett a százalékos adókulcsot. S talán megengedi a Mindenható, hogy a templomépítés nagy terhének vállalása, a templom felépülése megerősíti a hiveket és eltűnnek a még előelőforduló adóhátralékok.

Az egyház azonban nemcsak a hivek adójából élt, hanem *tőkéiből*, illetve ezek kamatjából is. A türelmi rendelet után több mint 10.000 forint tőkével rendelkezett s a Szondy-alapítvány lelkeszi fizetésre szolgáló 10.000 forintjának is birtokába jutott. A vallásgyakorlat megkezdésekor, az évi nyugajánlásokon felül, mintegy 1500 forintot is összeadtak a reformátusok. Igaz, hogy mindebből fogyott a templomépítésre is. De azért még mindig tekintélyes, mintegy évi 1000 forint kamatjövedelem áll rendelkezésére az egyháznak.

Amde nagyon labilis alap volt e kamatok rendes befizetésére számítani. Takarékpénztár nem volt még s a tőkéket úgynevezett »bátorságos helyekre« adták ki kamatozásra. Csakhogy annak megállapításába, hogy ki lesz a jó fizető adós, sokszor beleszólt a pápai vezető reformátusok rokoni összeköttetése is. A kamatot nem fizető atyafiság sok elnézésre számíthatott. Ennek eredménye pedig a tőke névleges birtoka lett, mert a nem kamatozó tőke csak holt tőke.

Természetesen az elnézés csak egy ideig tarthatott s következett utána a tőke visszakövetelése, peresítése és bírói úton való behajtása. Mindez pedig — a sok elmaradt jövedelem mellett — sok költséget is okozott a pápaiaknak. S mindennek végeredménye az lett, hogy ha be tudta is hajtani tőkéit az egyház, ezek a tőkék lassan, de biztosan fogytak. S ezt csak elősegíti a többszörös pénzromlás, a devalváció s nem utolsó sorban az adóhátralékok! A tőkék helyreállítása Tóth Ferencnek sikerül. Megpróbálkozik azzal Liszkay József is, aki 1849-ben még az egyház drágaságait is eladatja, hogy a tőkéket mentse. Székely Béla, az ő

idejében már katasztrofálissá váló tökefogyáson úgy akar segíteni, hogy az egyház földjeinek egy részét akarja eladami. Kis Gábor állítja aztán meg az anyagi csőd felé haladó úton az egyházat azzal, hogy 1882-ben pénzalapot kezd gyűjteni, majd mikor ennek nincs meg a kívánt sikere, 50%-os pótdadót vettet ki a tőkének refundálására.

A háború előtt az összes alapítványokat magában foglaló pénztár, ha nem is volt túlnagy, mégis mintegy 25.000 koronára rugott már. S mire vége lett a háborúnak, s megtörtént a koronáról pengőre való átváltás, maradt ebben a pénztárban pontosan 25 pengő s 75 fillér! S ehhez nem kell fűzni semmit! E mély pont után csak a felemelkedés jöhet!

Említettük már, hogy a pénzbeszedés, általában az anyagiak körül eleinte igen nagy szerep jutott az *egyházfiaknak*. Az árvaság megszűnése után, az alkurátorpénztárnok segítségei ők, akik az adót is beszedik, de a felmerülő javítások elvéggeztetésére pénz is fizetnek ki. 1810-ben, mint a részükre készült szabályzatból kitűnik, már csak a pénzbeszedést végzik, egyébként pedig az 1808-ban beállított algondnok rendelkezéseit tartoznak végrehajtani. Pénzt nemhogy nem fizethetnek ki, de nem is tarthatnak maguknál! Nekik kell gondoskodni a templom tisztántartásáról. S az ő kötelességük marad a betegek nyilvántartása s a róluk való jelentéstétel is. Hivatalukra felesketik őket. Sorrendben tartoznak elfogadni a választást, ha nem vállalnák, az esetben 25 frt váltságot tartoznak fizetni. Az 1822-ben készített és használatba vett esküformában már nincs a betegekről szó, ellenben az ő kötelességük a templomban a csengető erszények hordozása. Ez időben a pénzbeszedésre már külön *kollektorok* is vannak, sőt lassanként az egyházfiak ki is maradnak abból. Sőt 1878-ban, mikor templomszolgát alkalmazott az egyház, — teljesen összeszűkül feladatkörük, amit 1879-ben újból szabályoz is az egyház akként, hogy kötelességükül írja elő: a perselyek kezelését, az úrvacsoraosztásnál való segédkezés s a kurátor, vagy lelkész által rájuk bízottak elintézését, valamint azt, hogy ha a lelkész beteghez megy úrvacsorát feladni, őt elkísérjék. Mindez később még kisebb körre szorult. Elmaradt belőle a kurátor s lelkész rendelkezéseinek teljesítése, valamint a beteg úrvacsorájához való kíséret kötelezettsége.

Amikor 1808-ban külön algondnokot választottak, önálló lett a *pénztárnok* tiszte is. Munkaköre ettől kezdve jóformán

semmit sem változott: az egyházfiaktól, majd pénzbeszedőktől az adó s a tőkék kamatainak beszedése, a főkurátor, utóbb a lelkész és a főkurátor együttes utalása alapján a kifizetések teljesítése évenként a presbiterium, illetve az ez által 1880-tól kezdve kiküldött számvizsgáló bizottság előtti elszámolás.

A tőkék kihelyezése, illetve a hátralékos adózók elleni nagyszámú eljárás tette szükségessé már 1797 óta az egyházi ügyész beállítását. Aki mellé olyan esetben, ha a pör nem Pápán folyt, az illető helyen alkalmilag is választottak ügyészeket.

A másfélszázad alatt számos *alapítványt* nyert az egyház. Az alapítványtevők neveit nem soroljuk itt fel. Anélkül, hogy különbséget akarnánk tenni, néhány nevet említek fel csupán. Sándor Gergelyné Torkos Zsuzsánna 1000 forintos alapítványáról, adatok hiányában azt sem tudjuk, mikor s milyen célból tette. 1802-ben van róla említés, később, úgy látszik, nemcsak maga az összeg, de emléke is elveszett. 1835-ben Átal Istvánné Csepely Anna tesz 1000 forintos alapítványt, amelynek kamatai a lelkész és kántor fizetésére rendeltettek. 1836-ban Eöry Szabó László 800 forintos alapítványa szintén a tisztviselők fizetésére tétetett. Az 1836-ban létesített egyházfenntartási alap 1500 frt összegű volt. Még ez évben Kun László is tett 1800 forintos alapítványt részben a tisztviselők fizetésére, részben az úrasztali jegyek beszerzésére. 1840-ben Pálffy Pál 6500 forintos alapítványával különböző egyházi célokat támogatót. Somody József főgondnok végrendeletileg az egyházra hagyta 1897-ben házat s szőlőjét, 1915-ben Peti Józsefné Váli Mari 20.000 koronát hagy az egyházra, ezenkívül házat és telket is. E nagyszámú alapítványok és hagyományok mellett időnként igen jelentős alapítványokat s hagyományokat kap az egyház. Külön fejezetet érdemelne a főiskolára akkor tett alapítványok felsorolása, amikor az még az egyház tulajdona volt, illetve anyagilag az egyház gondoskodott róla. Alkalmilag templomjavításra, iskolaépítésre s különösen az új templom felépítésére és berendezésére, orgonára, harangokra stb. gyűlt adományok száma pedig olyan nagy, amelyek felsorolására valóban nem lehet térünk egy tisztelet keretében.

Az adakozások között kell megemlítenünk a *perselyezést* is. A türelmi rendelet óta külön ládaperselyek vannak a templomajtóknál az egyház szükségére és a szegények segítésére. 1804-ben vezetik be újra a templomi csengető erszényeket, amelyek a

háború után is meg voltak még egy ideig, de utóbb már csendűk nélkül.

De az egyház nemcsak elfogadta az adományokat, s nemcsak a maga szükségeire fordította azokat, hanem a rászorulókkal szemben maga is *gyakorolta a segélyezést*. Itt elsősorban a *szegények* segélyezését kell megemlítenünk, amelyet főként a Szondy-alapítvány kamataiból végzett az egyház. A házi szegények számát időnként a presbiterium állapítja meg s vesz fel abba a megürült helyekre újabbakat. De vannak esetek, amikor gyors szükség esetén az egyház pénztárából utalnak ki segélyt az arra rászorulóknak. Számos esetben, mikor nagyobb segélynyújtásra van szükség, akkor vagy gyűjtőívet hordoztatnak, vagy a szószékről hívják fel a híveket a meghatározott célra való adakozásra. Így 1825-ben egy megbukott kereskedő felségítésére gyűjtenek 24 forintot, 1843-ban egy szélütött szegény részére bocsátanak ki gyűjtőíveket, — több ízben szószéki hirdetés által s gyűjtőívek kibocsátásával is gyűjtenek olyanok részére, akiknek házuk elégett. Valóban megható az ilyenfajta segélyezéseknek gyakori volta, s minden alkalommal szép eredménye. 1857-től kezdve a város is juttat bizonyos átalányt az egyháznak szegények segítésére. 1889-ben már mint régi szokás említetik a szegény gyermekek karácsonyi felruházása. 1892-ben Vaszary Kolos hercegprímás juttat a város szegényeinek nagyobb összeget s abból a református szegények is kapnak az apátplébános útján 84 forintot! 1897-től kezdve a szegénygondozást a nőegylet veszi át az egyháztól, a háború után pedig a gondozó bizottság végzi azt egy ideig.

A szegényeken kívül számos adományt juttat az egyház, leggyakrabban saját pénztárából, *különböző célokra*. Egyházak felségítésére, templomépítésekre s más célokra számtalan esetben adakozik az egyház. A nőnevelő-intézet és a főiskola részére jelentős alapítványokat tesz.

Ha időnként meg is lanyhult — anyagi szempontból — a felelősség a hívekben, de e téren is van a pápai egyház történetének sok fényes lapja!

Belmissziói munkák

Röviden be kell számolnunk arról is, hogy a XIX. század belmissziói mozgalmái nem hagyták érintés nélkül a pápai egyházat sem.

Már 1891 óta jár a gyülekezet számos tagjának a Téli Ujság című vallásos lap, majd, különösen a világháború után utat találnak ide más egyházi ujságok is, s időnként szép irat-terjesztési munka is folyik. Kis József két ízben is kísérletezik egy helyi gyülekezeti lap kiadásával, de mindkét alkalommal eredmény nélkül. Az 1913-ban megindított »Tükör« című lapból mindössze három szám jelent meg. Az 1927-ben kiadott »Egyházi Értesítő«-ből pedig csak egy. A legutóbbi években Olé Sándor lelkipásztor szerkesztésében évenként hatszor rendszeresen megjelenik a »Tebened Bízunk« című gyülekezeti értesítő.

A belmissziói intézmények közül legrégebbi az 1897-ben alakult Nőegylet. 1905-ben leányegylet is alakult, — a világháború után pedig ifjúsági egyesület is. Ugyancsak az utóbbi években szervezkedett gyülekezeti leány- és fiú-cserkészcsapat.

Vallásos estélyeket 1902 óta tartanak. Ezeket eleinte az elemi iskolában Kis József lelkész rendezte a theologus ifjúság bevonásával, később e mellett, különösen újabban, az egyesületek is rendeznek templomi vallásos estélyeket. A vasárnapi iskolai munka a világháború előtt indult meg s ma is szépen végzi feladatát. Bibliaköröket a nő- és leányegyesületek kezdeményeztek. Később gyülekezeti bibliakörök is alakultak ezek mellett.

A háború utáni években a különböző missziói, szegénygondozó stb. szervezetek egységbe akarván foglalni, 1921-ben megalakult a gondozó bizottság »a gyülekezeti tagok között való összetartás, a hitélet fejlesztése, az arra szorulóknak lelki és anyagi gyámolítása érdekében«. A bizottság munkája szépen indult. Bevezette a szegény iskolás gyermekeknek a téli hónapokban ingyen étellel való ellátását, beszerezte az összes elemi iskolások részére a tankönyveket. Utcakörzeteket szervezett s körzeti gondnokokat állított be, akik így az összes reformátusokat feljárták (s találtak is 100 olyan református családot, akik eddig nem voltak nyilvántartva). Az egyház kerti földjeit a szegényeknek adták ki ingyenes használatra. 1923-ban a gondozó

bizottság egyetemes egyházi intézkedésre gyülekezeti belmissziói bizottsággá alakult s mint ilyennek a munkája teljesen ellanyhult. Úgy hogy 1925-ben újra megszervezik a gondozó bizottságot, mely munkáját megint nagy lendülettel kezdi, hiterősítő előadásokat, felnöttek esti iskoláját tart s folytatja a gyermekek étkeztetését. De 1926-ban munkája már vesztett erejéből s rövidesen be is szüntette azt, — hagyván az általa eddig végzett munkákat újra a presbiteriumnak s az egyesületeknek. Az egyesületek s a presbiterium új missziói munkaágakat is vezetnek be s a serdülő leánykör, a Márta-kör, a varrodélutánok áldásos munkát folytatnak. A Magyar Református Külmissziói Szövetség pápai csoportja is két évtized óta tartja ébren a gyülekezetben a külmisszió ügyét.

Jelentős lépés volt a missziói munkák terén a Nőegylet által 1929-ben létesített szeretetház. A gyülekezet számos elaggott, munkaképtelen szegényét a nőegylet az általa e célra vásárolt szép nagy házban helyezte el s azok eltartásáról azóta is buzgón gondoskodik. Az 1660-ban elvett ispotály munkájának e szép folytatása erősítést és támogatást érdemel. 270 esztendei szünetelés után is szép jövő áll ez intézmény előtt!

Mind e munkákat az egyház szolgálatába állították azok szervezői, vezetői és munkásai s az egyházért és annak Uráért a Krisztusért végzik önzetlen, áldozatos munkájukat. Nevüket éppen azért nem jegyezzük itt fel. Munkájuk száraz értékelését nem is végezhetnénk még el. De nevük, hisszük, fel van írva az Élet Könyvében!

Az egyház pecsétje

Az egyházközség 1816-ban készíttetett először pecsétet, melynek leírását a következőképpen olvassuk az akkori jegyzőkönyvből: »cimere legyen két angyal, egy könyvet tartván kezükbe, azon könyvbe írva legyen: Az Isten beszéde megmarad örökké! — A könyv felett legyen egy fénylő nap. A körülétén: A pápai reformata eklklésia petséttye, és alól az esztendő«. A pecsétet ugyanilyen formára újra metszette 1860-ban Körmeny Dánielné. Új pecsétet készíttetett az egyház 1940-ben, Závory Zoltán festőművész rajztanár terve szerint, amelyiken egy evezőt húzó gályarab képe látható s felette ez a felírás: »Térj magadhoz drága Sion«.

A temető

Az egyházközségnek a vár piacán álló templom körüli temetőjének elvétele után 1752-ig újabb temetője volt az alsó városban a mai Anna-tér helyén. Ezt a temetőt a vallásgyakorlat elvételekor elvesztette az egyház s a türelmi rendelet után már mint köztemetőbe temetkeztek ebbe. A köztemetőt 1787-ben helyezték ki mostani helyére. Amikor 1834-ben a temetőt nagyobbítani kellett, a költségekhez a református egyház is hozzájárult. Amikor 1837-ben ez új temetőt megnyitották, Tóth Ferenc akkori püspök-lelkész Koroncz László esperes-plébános-sal tárgyalásokat folytatott s egyházközségeik képviselőiben megegyeztek e temető közös használatára vonatkozólag úgy, hogy minden elkülönítés nélkül az elhalálozás rendjében egymás mellé sorban temessék a halottakat, »mert ha élve ellakhatunk egy városban, mint hazafiak egymás barátságában, sőt sokan házassági öszveköttetésben is, római katolikus protestáns-sal házasodván öszve s ennél fogva szoros atyafisággal is köttetvén sokan közülünk öszve: miért ne lehetne azon egy város temetőjébe, halva, egymás mellett azokkal, kiket életünkben, mint kereszténynek szerettünk és a más életben is velek együtt élni keresztényi szent vallásunk tanítása szerint, remélünk és óhajtunk, — eltemettetve nyugodnunk?« Ugyanezt az eljárást követték különben a római katolikusok, amidőn az ő külön kálváriai temetőjükbe református halottakat is befogadtak. S ez is maradt a rend az azóta már többször megnagyobbított alsóvárosi temetőben, valamint a szintén 1837-ben létesült felsővárosi temetőben is. A halottakat ez idő szerint csaknem kivétel nélkül az alsóvárosi temetőbe temetik.

Esterházy Károly gróf nemes gesztusa

Az idők megváltozására mint igen jellemző adatot említjük fel az Esterházy-családnak a pápai reformátusok, illetve a Pápai levő főiskola iránt tanúsított magatartását. A pápai reformátusok másfélszázados küzdelmes korának vérrel és könnyel írt lapjait az Esterházyak diktálták. S a türelmi rendelet kiadása, illetve a vallásgyakorlat megkezdése után félszázaddal onnan, ahonnan a történet olvasása után szinte várni sem lehetett talán,

a kiengesztelődés jobbjá nyulik a pápai reformátusok felé. 1834-ben, amikor a főiskola anyagi ügyeiről még jobbára a pápai egyház gondoskodott, Tóth Ferenc püspök, az egyház jegyzőkönyvébe is felírt levelet mutatott be a presbiterium előtt, amelyet mi is, a változás ékes és megnyugtató dokumentumaként, részleteiben itt lejegyzünk, ama meggyőződésben, hogy minden magyarzatnál többet mond e levél.

»Praefectusomtól, Tekintetes Bezeredy Mihály urtól esvén értésemre, hogy itteni collégiomjokban némely szükséges javításokat akarván tetetni, az oda szükséges épületi szereket uradalmamtól készülnek készpénzben megszerezni, mi okra való nézve, nem tsak azért, hogy hazánk s nemzeti, legfőkép pedig nyelvünk csinosodásának előmentén buzgón fáradozó hazafiak eránt viseltető szíves hajlandóságomat bebizonyítsam, hanem ezen pápai alattvalóim javokra is fennálló, valóban derék tanulóintézet örökké tarthatására czélzó törekvésemnek élő tanuját adjam s hogy a Nagytiszteletü s érdemes tanító urakban az amúgy is nem eléggé dicsérhető ingert, ipart és fáradozást, mellyel a tanításban, oktatásban és nevelésben, a többi nevelékek közt alattvalóim gyermekeit is ápolják s belőlök a hazának közönségesen, különösen pedig anya-helyőknek derék tagokat nevelnek, legalább is hazafiui készségemmel tehetségemhez mért arányban megjutalmazzam, engedjék meg: hogy a megszerezni szükségesnek talált nyolctezer darab téglát és ötven kila meszet ditséretes czéljoknak könnyebbi megközelítésére ingyen kiszolgáltathassam s az által mind az intézetnek javát előmozdíthassam, mind a haza oltárát tsekély áldozatommal diszesíthessem. Egyébaránt pedig mai napon személyesen meglátogatván a collegiumot, abban a tzélerányos rendtartáson, ditséretre méltó tisztaságon és takarékoszágon kívül még azt is tapasztaltam, hogy ugyan ott sokan az élelembeliekkal is ditséretesen el látva vannak és hogy ezen a szegényebbsorsú tanulóknak elősegítésére fennálló szép intézet tetemesebb költséggel járván, a buzgóbb hazafiban áldozni kívánó szent érzést ébreszt fel, mely érzéstől ösztönöztetvén, hogy ebbeli szép törekvésöket is tsekély áldozatommal elő mozdíthassam, ugyan ezen tzélra az az a collegiumbeli konyha szükségére esztendőnként járandó tizenkét öl hasábfával ajándékozom meg köz tiszteletet érdemlő iparjokat. Vegyék a collegiumnak Nagytiszteletü előljárói, tanítói s az egész intézet tsekély áldozatomat, mellyel bennök hazám boldogusa-

lását kívánom ölelni, olyan szívesen, mint én azt tiszta szívből adom s reám való szíves emlékezések s tsekély áldozatomnak tzelirányos elhasználása megjutalmazák bennem azon szívemelő érzést, mellyel a jelenleg mutatkozott alkalmat örömtelven ölelem... őszinte hajlandósággal maradok a collegiumnak szíves jóakarója... Galánthai Gróf Esterházy Károly«.

1838-ban megismétlődik ez a gesztus, amikor Esterházy Károly kastélya első részének lebontásából származó összes épületanyagot a főiskola részére átadja — ingyen!

Sőt amikor Debrecen városa felmondja és visszafizeti 1840-ben az addig nála levő Szondy-alapítványt s az egyház eléggé zavarba kerül, hogy hova helyezze ki ezt a hatalmas tőkét, — akkor megint Esterházy Károly veszi azt fel kamatozásra a pápai reformátusoktól. A gróf kaphatott volna pénzt, amennyiben szüksége volt rá, igen könnyen, bárholnan, hiszen kellő biztosítéka volt, s hogy mégis a pápaiaktól veszi fel, ez tagadhatatlan jóindulatának a jele.

A megelőző oldalakon, különösen a türelmi rendelet óta, nagyon kevés szó esett a főiskoláról, bárha mondtuk is, hogy kerületi anyaiskolává létele után is még félszázadon keresztül főként az egyház gondoskodott annak fenntartásáról. Esterházy Károly jóindulata viszont nagyobbbrészt a főiskolát érte. Mégsem hallgathattuk el ezt, mert úgy éreztük, hogy az igazságnak tartozunk vele, amikor megírtuk, hogy a kiengesztelődés ugyanonnan indult ki, ahonnan századokkal előbb a baj és a szerencsétlenség a pápai egyházra zúdult. Ami történt, nem tehettem meg nem történtté Esterházy Károly, — de az az elismerés, amely levelében foglaltatik, lehalkítja és elnémítja az Esterházyakkal szemben a vádat!

Az aradi várban levő harang

A szabadságharc után a nemzeti gyász sötét éveiben egy egészen rendkívüli esemény tartja rövid ideig izgalomban a pápai reformátusokat. Az 1851. augusztus 21-én tartott »ekklésiai gyűlésen« Gombás Mózes, akkori főgondnok bejelentette »az austriai hadkormánytól érkezett azon rendeletet, miszerint az óaradi várban találtatott több rendbeli harangok közt egyen ezen felírás létez: a pápai reformált eklésia számára készült Enyeden« s a rendeletben a hadparancsnokság felszólította az

egyházat, hogy ha a haranghoz jogát tartja, jelentkezék ezért Budán az ottani katonai parancsnokságnál. — Nincs egy szó sem a jegyzőkönyvben arról, hogy mit gondoltak, vagy mit képzelték a pápaiak, hogy miféle harang maradhatott a honvéd sereg leverése után az aradi várban, melyhez nekik bármi joguk lehetne. Hogy azonban nagyon is érdekelte, sőt felzaklatta őket az ügy, mutatja, hogy Liszkay lelkészt megbízzák, menjen azonnal Budára s a kérdéses harang visszaszerzésére a szükséges lépéseket tegye meg. Tudjuk, hogy Liszkay el is ment Budára s el is járt a katonai parancsnokságnál. Hogy mit végzett, arról be is számolt az augusztus 30-i gyűlésen, de beszámolójából a jegyzőkönyv semmit sem jegyzett fel. De sejthetjük, hogy az egyházi előljárók azt gondolták, hogy még a régi, 1660-ban elvett templomukban volt valamelyik harangról lehet szó, amelyet talán a szabadságharc idején vittek el, honnan, honnan sem, a honvédsereg ágyúí számára. Lehet, hogy még egyéb reményseégeket is fűztek a régi harang visszanyeréséhez. Mindennek azonban egyszerre véget vetett a katonai parancsnokság októberben érkezett értesítése, »melyben az eklésiánk tudósítatik a felől, hogy nem a forradalom alatt vitetett Aradra, de a vallásos üldözetből való sem lehet és nem is 1638, hanem 1838-dik évi numerussal van billegelve«. Bármiként történt is, nyilvánvaló lett a tévedés. 1838-ban csakugyan nem öntettek harangot a pápaiak sem Enyeden, sem másutt. A rövid ideig tartó izgalom lecsillapodott s folyt az élet az elnyomatás igájában, ahogy folyhatott.

Fiókegyházak, szórványok

Kis József lelkész már 1908-tól kezdve gondozta a Sopronban és környékén élő reformátusokat. A gondozás eredményeként a soproni missziói kör 1913-ban mint Pápához tartozó fiókegyházközség, szervezkedett. Ugyanez évben tekintélyes alapítvány birtokába is jutott s végre 1929-ben anyaegyházközséggé szervezkedett.

A felsőbb egyházi hatóság a pápai anyaegyházhoz csatolta az addig Adorjánházához tartozó Celldömölt és környéke fiókegyházközséget 1930-ban. Ezt a szórványkörzetet 1933-ig Ólé Sándor lelképásztor gondozta. Ez évben önálló missziói segédlelkészt nyert, továbbra is Pápához tartozván. A fiókegyház

község hiveinek buzgósága révén 1935-ben templomépítéshez fogott s 1936-ban temploma fel is szenteltetett.

Ugyancsak 1930-ban csatoltatott Pápához a farkasgyepüi üdülőtelep. Ettől kezdve az itt levő református gyermekek gondozását s vallástanítását a lelkipásztor és a segédlelkészek végzik.

Az óvoda

Dr. Antal Géza püspök-lelkész 1930-ban kezdeményezte a Jókai-utcai egy helyen levő iskolának a város külső részeire való részleges kitelepítését, hogy így az alsó és felsővárosban lakó gyermekeknek ne kelljen hosszú utat tenni az iskoláig. 1930-ban vásárol is az egyház telket az alsóvárosban, a Veszprémi úton, iskolaépítés céljára. Midőn azonban az építéshez államszegélyt kieszközölni nem sikerült, elhatározta a presbiterium, hogy amennyiben a vallás- és közoktatásügyi miniszterium által kezelt, református szeretet-célokot szolgáló Kerkapoly-Bodor alapítványból megfelelő összegű segélyt kaphat, — ezen a telken óvodát és napközi otthont létesít. S midőn a kívánt segélyt sikerült megnyerni, az egyház fel is építette az óvodát s 1932-ben az épület teljesen készen is állott.

Időközben az egyház hozzá kezdett az új templom építéséhez s minden anyagi erejét erre a célra akarta összpontosítani, nem akarta az óvónő fizetéséből ráháruló 50%-os terhet vállalni s felajánlotta az óvodát az egyházkerületnek. Némi nehézséget okozott az is, hogy a felépült óvoda közelében működött — ugyan bérelt házban — egy városi óvoda is. E nehézség azonban könnyen elhárult, a város bizonyos évi hozzájárulásra kötelezte magát az óvoda fenntartásához, viszont az egyház kimondotta, hogy a református óvodában felekezeti különbség nélkül járhatnak a kisgyermekek. Az egyházkerület ugyan nem vette át az óvodát, de öt évre magára vállalta az egyház által fizetendő óvónői fizetés megtérítését.

Ilyen előzmények után nyílt meg 1933 őszén az óvoda, első óvónőnek megválasztván az egyház Moraveczné Moravec Vilmát s azóta végzi is nemes hivatását.

Lélekszám, társadalmi rétegeződés

A pápai református egyház lélekszáma, mint emlékezünk rá, 1755-ben, az árvaság idején, meghaladta az 1200-at. 1774-ben, amikor a dunántúli református egyházak s azok népességének összeírását elkészítették, 1076 volt itt a reformátusok száma. A türelmi rendelettel kapcsolatos kérvényükben is arra hivatkoznak, hogy számuk ezer lelken felül van. Az ekkor végzett összeírás a lélekszámot nem, hanem csak a családok számát vette figyelembe s e szerint 297 református család élt a városban.

A vallásgyakorlat megindulása után 1810-ből ismerünk egy összeírást, s e szerint akkor 1027 volt a reformátusok száma. Ezután gyakran olvasunk rendelkezésekről, melyek a lelkek összeszámlálását írják elő, s arról is, hogy ez összeírások megtörténtek, de csak ritkán találunk feljegyzést a lélekszámról. Épen ezért a lélekszám változása tekintetében nem követhetünk bizonyos rendszert (pl. hogy 10 évenként adjuk a számokat), hanem aszerint, amint adataink vannak, említjük fel azokat.

1838-ban 1170; 1868-ban 1174; 1893-ban 1363; 1902-ben 2123 volt a reformátusok száma Pápán. Az 1910. évi népszámlálás 2552; az 1920. évi: 2253, s az 1930. évi népszámlálás 2680 reformátust talált itt.

E számokból megállapítható, hogy a református népesség emelkedése nemcsak nem kielégítő, de időnként visszaesést is mutat, mert ilyennek kell tekintenünk nemcsak az 1910. és 1920. évi népszámlálások eredményét, hanem az 1868-i adatot is, ahol 30 év alatt mindössze 4 az emelkedés. Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy talán kevés volt a születések száma. Kimutathatólag a református lakosság természetes szaporodása a legutóbbi évekig meghaladta a 3%-ot, sőt a városi lakosság arányában is kedvezőbb volt a többi felekezetekénél. S míg 1880-ban a reformátusok a város lakosságának 11%-át tették, ez a % 1890-ben megmarad, 1900-ban már 13%-ot ér el, s 1930-ban is 12.5%.

Teljesen kielégítő válasz adása hosszabb statisztikai és szociológiai tanulmányozást igényelne. Itt csak néhány szempontra akarunk rámutatni, ami egyuttal a város református társadalmi rétegeződésének megváltozására is rámutat.

A türelmi rendelet idején végzett összeírások még 129 református birtokos nemes családot mutatnak fel Pápán s elszegényedett nemesi családot 49-et, nem nemest pedig 119-et. Már ez az arány is nagy változást mutat a negyedszázad előtti állapotokhoz mérten. Amire nézve csak utalunk Bányai Istvánnak — a maga helyén említett — kifakadására, aki a pápaiakat »nyusztos, ebláncos mentés, rókatorkos hallgatóknak« nevezi. Nyilvánvalóan a nemes urak jómódra mutató díszes öltözetére célt zott ezzel. De aztán elköltöznek, kihalnak a nemesi családok. A megmaradt táblabírák átvedlenek megyei és járási hivatalnokokká. A birtokán megmaradó nemes család örökösei között lassan szétoszlik a vagyon. S az árvaság idején mint egyházfenntartó elemet: a nemes urakat felváltja a kisbirtokos polgárság. Az egyház virágzása idején igen tekintélyes száma volt itt az iparosoknak is, akik azonban, mint említettük, 1660 után tömegesen hagyják el a várost s helyükbe katolikus német iparosok húzódnak be lassan. 1752-ben a református egyháztól elvett épületek becslését német mesterek végzik, a becsükimutatás is német nyelven van írva. A céhekben megmaradó kevés számú iparos közül több katolizál. A türelmi rendelet után újra szaporodik a református iparosok száma, de 1849 után, amikor Ausztriával közös vámterületünk lett, a pápai ipar lassanlassan elsorvad, az iparosok kihúzódnak a városból, vagy elmennek más nagyobb helyekre, gyári munkásoknak.

A népesség változásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk a XIX. század folyamán több ízben, de különösen a tömeges áldozatokat szedő 1831. évi cholerajárványt. A legutóbbi évtizedeknél pedig a világháború okozta veszteséget, hiszen a világháború a református egyház tagjai közül 60 hősi halottat követelt.

Mind e szempontok némileg megérthetővé teszik a reformátusság lélekszámának egyébként nehezen megmagyarázható hullámzását.

Amidőn az egyház presbiteriuma elhatározta az egyház történetének megírását, tette ezt azzal az elhatározással, hogy új temploma felszentelési ünnepén az ősök iránt lerőjja vele kegyeletét és háláját.

A történet írója elvégezte azt, amit Isten kegyelme végeznie engedett. S amikor most leteszi a tollat, tudatában van nemcsak annak, hogy távolról sem végezhetett teljes munkát, nemcsak azért, mert még bizonyára sok feltáratlan adat élénkítené, tenné biztosabbá gyarló tudását, — hanem legfőképpen azért, mert egy egyház története, ha négyszázados multra tekinthet is vissza, csak töredék, csak kezdet, csak bevezetése az elkövető századokon át folyton tartó életnek.

Jövőt csak multra építhetünk. Ha a jövő építéséhez e történet megírása is adott egy téglát, vagy egy cserepet, — ha a mult fogyatékos megrajzolásával csak halvány szikrát tudott is gyujtani, élessze, lobbantsa lángra ezt a szikrát a pápai reformátusok egyház iránti szeretete, Isten iránti hűsége.

A történet nem csak záróköve a multnak, de alapköve a jövőnek is. Legyen a négyszázados dicsőséges, gyászos és mégis mindig felemelő mult alapköve a pápai egyház jövőjének. Olyan alapkő, mely a Krisztusban szilárd és megdöntetlen. Legyen a pápai egyház hegyen épített város, kösziklán épült ház és szolgálja időtlen időig az Isten dicsőségét.

A Dunántúli Református
Egyházkerület Könyvtára

1593/1992

IRODALOM, FORRÁSOK

Nyomtatott anyag

- Dr. Kapossy Lucián:* Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905.
- Dr. Tóth Lajos:* Pápa megyei város multja, jelene és környéke. Pápa, 1936.
- Hóman Bálint és Szekfü Gyula:* Magyar történet IV—VII. Budapest, é. n.
- Nagy Iván:* Magyarország családai.
- Warga Lajos:* A keresztyén egyház történelme II—III. Sárospatak, 1906, 1908.
- Dr. Zsilinszky Mihály:* A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907.
- Dr. Révész Imre:* Magyar ref. egyháztörténet I. Debrecen, 1938.
- Zoványi Jenő* cikkei a »Theologiai Lexikon« részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. Budapest, 1940.
- Tóth Ferentz:* A helvétziai vallástételt tartó túl a Dunai református püspökök élete. Győr, 1808.
- Thury Etele:* A dunántúli református egyházkerület története. I. Pápa, 1908.
- Payr Sándor:* A dunántúli ág. h. ev. egyházkerület története. I. Sopron, 1924.
- Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár I—XIV.
- Stromp László:* Magyar ev. egyháztörténeti emlékek. Budapest, 1905.
- Payr Sándor:* Egyháztörténeti emlékek. I. Sopron, 1910.
- Bunyitay—Rapaics—Karácsonyi:* Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I—V. Budapest, 1902-től.
- A pannonhalmi Szent Benedek rend története. III, IV, IX, X.
- Dr. Karácsonyi János:* Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II. Budapest, 1923, 1924.
- Thury Etele:* Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908.
- Tóth Ferentz:* A pápai reformata szent ekklésiának rövid históriája. Komárom, 1808.
- Thury Etele:* A pápai ev. reform. egyház története. Dunántúli Protestáns Lap. 1904—05.
- Gyurácz Ferenc:* A pápai ág. h. ev. egyház története. Pápa, 1873.
- Kiss István:* A pápai plebánia története. Veszprém, 1908.
- Liszkay József:* A pápai evang. reform. egyház levéltára 1510—1811. Pápa, 1875.
- Kis Ernő:* A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története. Pápa, 1896.

Mokos Gyula: A pápai reform. főiskola történetéből. Főisk. Értesítő, 1888—89.

Thury Etele: A pápai reform. főiskola rektorai és felsőbb tanulói 1752-ig. Főisk. Értesítő. 1903—04.

Dr. Lampérth Géza: A pápai ref. főiskola története. Pápa, 1931.

Pongrácz József: A 400 esztendő pápai kollégium. Ker. Család naptára. 1931.

Szilády Aron: Régi magyar költők tára I—VII.

Fabó András: Beythe István életrajza. Pest, 1806.

Sebestyén Béla: Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura. Pápa, 1911.

Károlyi Árpád—Szalay József: Nádasdi Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882.

Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931.

A kerestyen hitről való tudomannac rövid kérdésekben foglaltatott summaia. Pápa, 1577.

Mokos Gyula: A hercegszöllősi kánonok. Budapest, 1901.

Miklós Ödön: A hercegszöllősi kánonok eredete. Debrecen, 1929.

Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I—III. Budapest.

U. ő: Régi idők, régi emberek. (Budapest, 1922.)

U. ő: Magyar küzdelmek. (Budapest, 1929.)

U. ő: Hangok a multból. (Budapest, 1930.)

U. ő: Régi magyar kapitányok és generálisok. H. n. é. n.

U. ő: Magyar nagyasszonyok. H. n. é. n.

U. ő: Szegény magyarok. H. n. é. n.

Pokoly József: Az első magyar református presbiterium. Protestáns Szemle, 1901. 202 l.

Erdélyi Pál: Énekeskönyveink a 16., 17. sz.-ban. Budapest, 1899.

Pathai István: A sakramentomokról in genere... Gyulafehérvár, 1645. (2. kiadás.)

Payr Sándor: A soproni ev. egyházközség története. I. Sopron, 1917.

Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910.

Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a 16. sz.-ban. Budapest, 1875.

Pesty Frigyes: Magyarország helynevei. Budapest, 1888.

Révész Imre: Dévai Biró Mátyás élete. Pest, 1863.

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1922.

Iványi Béla: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Budapest, 1918.

Bornemissza Péter: Az ördögi kísértetekről. Sempte, 1578.

Dr. Tóth Lajos: A pápai főiskolai nyomda története. Pápa, 1939.

Liszkey József: A nagygyőri ev. ref. egyház multja és jelene. Győr, 1868.

Szondy Susanna végrendelete. Pápa, 1879.

Pokoly József: Bocskay István és a bécsi béke. Budapest, 1906.

- A hodrogkeresztúri konvent 200 éves jubileumának emlékkönyve. Sárospatak, 1934.
- Galgóczy Károly*: A Szondy-Kenessey kegyes alapítvány. Budapest, 1907.
- Wittmann Adamus*: Posthuma memoria Josephi Esterhazi de Galántha. Nagyszombat, 1754.
- Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879.
- U. ő: Erdély és az északkeleti háború. Budapest, 1890. Archivum Rakoczianum.
- Thaly Kálmán*: Gróf Esterházy Antal kuruc generális tábori könyve. Budapest, 1901.
- U. ő: Bottyán János. Pest, 1865.
- Toldy Ferenc*: Galántai gróf Esterházy Miklós munkái. Pest, 1855.
- Hajnal Iván*: Esterházy Miklós nádor lemondása. Pápa, 1953.
- Gindely Antal*: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Budapest, 1890.
- Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. I—IV. Budapest, 1880—1897.
- Lehotzky Andreas*: I. Regni Hungariae et partium eidem annexarum quatuor status ot ordines... I. Pozsony, 1796.
- Szilády Aron—Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest, 1863.
- Historia Diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria*. 1710.
- Payr Sándor*: Telekesi Török István. Budapest, 1896.
- A pápai ref. egyházköztség értesítője az 1927. évről, az 1915—1926. esztendőök rövid történetével.
- Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. Budapest, 1939.
- Széki Béla*: Egyházi törvénykönyv, mely a Komjáthiban készült öt osztályú kánonokat és a dunántúli helv. hitv. evang. egyházkerület rendeleteit foglalja magában. Pápa, 1897.
- Újabb szabályrendeletek a dunántúli ev. ref. egyházkerületben. Pápa, 1886.
- Borsos István*: A főiskolai könyvtár története. A főisk. könyvtár katalógusában. Pápa, 1901.
- Pongrácz József*: A pápai főiskola könyvtára. Pápa, 1951.
- Tóth Endre*: A pápai ref. templom története. I—II. Pápa, 1950.
- U. ő: Mándi Márton István élete. Pápa, 1951.
- U. ő: Az Adásztevelre száműzött pápai főiskola. Pápa, 1953.
- U. ő: Pápa a kuruc világban. Pápa, 1956.
- U. ő: Pápa város plébánosa és Kálvin Intitutiója. A Kálvin és a kálvinizmus c. kötetben. Debrecen, 1956.
- U. ő: Torkos Jakab dunántúli ref. püspök mint igehirdető. Budapest, 1937.
- Ezeken kívül a Dunántúli Prot. Közlöny, Dunántúli Prot. Lap, Prot. Egyh. és Isk. Lap, Prot. Szemle, — Irodalomtörténeti Közlemények, Győri Történeti és Régészeti Füzetek, Századok, Történelmi Tár, Pápai

Lapok, Pápai Hírlap, Pápai Kollégiumi Lapok, Tudományos Gyűjtemény, Pápa és Vidéke, Theologiai Szemle c. folyóiratok nagy számú, Pápa városával, Pápa földesuraival és a pápai ref. egyházzal foglalkozó — fent fel nem sorolt cikke. Valamint a Magyar Történelmi Emlékek, Török-magyar kori történelmi emlékek, Török történetírók — Pápával foglalkozó közleményei.

Kéziratok anyaga

Lelki fegyver, melyben vannak az hat közművelő napoknak mindenikére rendeltetett egy-egy pár szép és istenes imádságok. 1719. (Főisk. könyvtár.)

Ordo textuum Biblicorum et Catheticorum in sacro Papensium Ref. auditorio explicatorum ab Anno 1711. (Főisk. könyvtár.)

A pápai Venerabilis tractusnak conscriptiója 1774. (Főisk. kvtár.)

(Eöry János:) A pápai evangelica reformata Helv. conf. levő ecclesiának rövid historiája és sok féle fatumi 1802. (Pápai egyház levéltára.)

Brevis descriptio qualiter in privilegiato oppido Pápa liberum religionis Helv. Conf. addictorum exercitium ab Anno 1718. impetium qualiter contra impetores Divino auxiliante Numine defensum existit. (1718—1719.) (Pápai egyh. levéltára.)

A Cseh-Szombathy-család családfája. (Dr. Cseh-Szombathy László egyházközségi főgondnok birtokában.) Kenessey származási vonala.

Geöbel Ilona: A pápai egyház urasztali terítőinek leírása.

Tóth Ferenc Annalectái a Nemzeti Muzzeum levéltárában.

Acta Helveticae Confessionis addictos Papenses concernentia. (1752—1772.) (Pápai egyház levéltára.)

A pápai ref. egyház levéltára. (A Liszky által katalogizált rész mellett még ugyanannyi leveles anyag.)

A pápai ref. egyház anyakönyvei, presbiteri és iskolai jegyzőkönyvei, számadásai.

A pápai evangélikus egyház anyakönyvei 1708—1714.

A pápai plebánia levéltára és anyakönyvei.

A pápai ref. egyházmegye jegyzőkönyvei.

A dunántúli ref. egyházkerület jegyzőkönyvei.

Az Országos Levéltár helytartótanácsi osztályának 60 drb. okirat; a helytartótanács jegyzőkönyvei 1749-től 1783-ig; a Neoregestata akták P betűs indexe alapján kivonatok.

A budapesti theologia Ráday-könyvtárának leveles anyagából a pápai vonatkozásúak, mintegy 80 drb.

A pápai Esterházy-levéltár »Acta circa A catholicorum Papensium« részének regestái és okmányai, a kataloguson kívül mintegy 50 drb.

